

भारत-नेपाल सन्धि-१९५०

र फ्री लैण्ड

विषय प्रवेश

इतिहासको घटनाक्रममा ३१ जुलाई, १९५० का दिन काठमाण्डौमा भारत र नेपालबीच “शांति एवं मैत्री” सन्धि, १९५० सम्पन्न भएको हो । यस सन्धिको धारा- १ र ८ को आधारमा हाम्रो मातृभूमिको वस्तुस्थिति एक “स्वतन्त्र भूमि”(Free Land) हो । प्रकारान्तरले हाम्रो मातृभूमि एक स्वतन्त्र राष्ट्र राज्य हो । हाम्रो मातृभूमि स्वतन्त्र राष्ट्र राज्य भए पनि यस भूमिमाथि नेपाली शासकहरूले बलपूर्वक औपनिवेशिक शासन गर्दै आई रहेको हो । हाम्रो स्वतन्त्र राककष्ट राज्यको ऐतिहासिकताको यथार्थ जानकारीको लागि हाम्रो यस स्वतन्त्र भूमिको अतीतदेखिको राजनीतिक अवस्थाको अध्ययन हुनु आवश्यक छ । आज वैज्ञानिक तकनीकीको विकासको कारण इतिहास स्वयं एउटा विज्ञान भइसकेको छ । भनिन्छ, इतिहासको जगमाथि नै वर्तमानको निर्माण हुन्छ । इतिहासको सम्बन्ध अतीतसंग मात्र नभई वर्तमान र भविष्यसंग पनि रहेको हुन्छ । अतीतको गर्भमा भविष्यको लागि दृष्टि लुकेको हुन्छ । हाम्रो वर्तमान अवस्थालाई बुझ्नको लागि हाम्रो अतीतलाई जाननु आवश्यक छ

ऐतिहासिक परिप्रेक्ष्य

प्रो.घाटा र हेनरी जनसनका अनुसार इतिहास मानव जातिको अतीतको वैज्ञानिक लेखाजोखा हो । प्रमाणिक स्रोतहरूमा आधारित अतीतको क्रमवद्ध ज्ञानलाई इतिहास भनिन्छ । इतिहास शब्द यी तीन संस्कृत ‘इति-ह-आस’ शब्दहरूको संयोजनबाट बनेको हो । अंग्रेजी शब्द हिष्ट्री((जफ्कतयचथ) ग्रीक शब्द हिस्टोरियाबाट आएको हो, जसको अर्थ हो-अतीतमा घटित घटनाहरूका तथ्य विवरण । इतिहासको अध्ययनमा तथ्यको स्थान सर्वोपरी रहेको छ । अतः इतिहासको निर्माण तथ्यहरूबाट हुन्छ, तर तथ्य भनेको लाटो हुन्छ । लाटो तथ्यहरूलाई अभिव्यक्ति दिने कार्य इतिहासकारले गर्दछ । इतिहासलाई कसैले बदल्न सक्दैन, तर इतिहासलाई एक इतिहासकारले नै बदल्न सक्छ र खास गरी शासक समुदायको धेरै जसो इतिहासकारहरूले यस्तो गरेका छन् ।

विश्वको इतिहासमा जति जति बेला जुन जुन ठाँउमा एक समुदाय अर्को समुदायमाथि शासन गर्न आएका छन्, त्यहाँ त्यहाँ शासक समुदायका इतिहासकारहरूले आ-आफ्नो रचनामा तथ्यको व्याख्या आफ्नो समुदायको स्वार्थ अनुकूल गर्ने गरेका देखिन्छन्, जसको उद्देश्य आफ्नो शासकीय समुदायको हित साधना नै रहेको छ । इतिहासका महत्वपूर्ण पक्षहरूको अवहेलना गरिन्छ, तिनलाई ओझेलमा पारिन्छ, ऐतिहासिक घटनाहरूको विवरणको विवरण गलत बयान गरिन्छ र अनेकौँ ऐतिहासिक पात्रहरूको चरित्रको सेतो पक्षलाई कालो र कालो पक्षलाई सेतो देखाई प्रस्तुत गरिन्छ । इतिहासमा घटित अनेकौँ सत्यघटनाको सुईकोसम्म दिईदैन भने कल्पित घटनाहरूलाई सत्यघटनाको रूपमा बयान गर्ने गरिन्छ । यस्तो स्थितिमा इतिहास आफ्नो मूल उद्देश्यबाट विचलित हुनपुग्छ । इतिहासको तथ्य अति निर्मम र कठोर हुन्छ । अतः जसले सही सत्य तथ्य इतिहास जान्दैन, त्यसले आफूलाई पनि चिन्दैन, यानी इतिहासले पहचान दिन्छ अर्थात चिनाउने कार्य गर्दछ ।

इतिहास प्रसिद्ध नेपालको उदभव

नेपालको इतिहासको सिंहावलोकन हामीलाई बताउछ कि काठमाण्डौ उपत्यका (कान्तिपुर, ललितपुर र भक्तपुर) नै प्राचीन नेपाल हुन् । नेपालको उत्पत्ति सम्बन्धमा स्पष्ट बोल्न सकिने आधार केही पाइएको छैन । वास्तवमा नेपालको प्राचीन इतिहास लिच्छविकाल भन्दा अघिको इतिहास नै भरपर्दो स्रोतहरूको अभावमा स्पष्ट गर्न सकिएको छैन(प्रा.डा.पेशल दाहाल-नेपालको इतिहास, संस्करण : २००५ पृ.२६) । काठमाडौँ उपत्यका(नेपाल) सहीत सम्पूर्ण हिमालय-श्रृंखला समुद्रको गर्भमा अन्तर्निहित रहेको थियो भन्ने आजका प्रबुद्ध वैज्ञानिकहरूको मान्यता रहिआएको

छ । समुद्रतलबाट माथि उठिसकेपछि पनि यस क्षेत्रमा ठूला-ठूला ताल वा तलाउहरू कायमै रहिरहेको संकेतहरू पाइन्छन् । वर्तमान काठमाडौं उपत्यका पनि अतिप्राचीनकालमा यस्तै एउटा विशाल ताल वा तलाउको रूपमा रहेको संकेत पाइन्छ । भौगोलिक बनावटको दृष्टिले मात्र होइन, यस क्षेत्रमा पाइने पुराना जलचर-जीवहरूका जीवावशेषहरूले गर्दा पनि यो उपत्यका अतिप्राचीनकालमा ताल वा तलाउको रूपमा रहेको थियो भन्ने प्रमाणित हुन आएको छ । दुर्भाग्य के भएको छ भने नेपाल(काठमाडौं उपत्यका)को मानव सभ्यताको आदिदेखि वर्तमानसम्मको समाजशास्त्रीय लेखा-जोखा गरिएको छैन र त्यसलाई अनुश्रुति, धार्मिक आख्यान, बढीमा वंशावलीको भरमा बुझ्ने, व्याख्या-विश्लेषण र अध्यापन सम्म गराइने गरिएको छ । वंशावली र पुराणहरूको आधारमा मात्र यस युगको इतिहासको अध्ययन गर्न सकिन्छ । वंशावली तथा पुराणहरूले भने नेपाल उपत्यकाको उत्पतिको सम्बन्धमा अनेक रोचक कथाको वर्णन गरेका छन् । यस्ता स्रोतहरूले उल्लेख गरे अनुसार प्राचीन समयमा नेपाल उपत्यका अर्थात काठमाडौं उपत्यका घना जङ्गलले ढाकिएको थियो र यसको बीच भागमा विशाल सरोवर थियो । सो सरोवरमा नागहरूको निवास भएकोले यसलाई नागदह भनिन्थ्यो(प्रा.डा.पेशल दाहाल-नेपालको इतिहास, संस्करण : २००५ पृ.२६) ।

नागदहको जल निकास

भारतबाट आएका ने मुनिले खङ्का एकै प्रहारबाट चोभारको डाँडा काटी पानी बाहिर निकास गरी नेपाल उपत्यकालाई वस्तीयोग्य बनाई दिए भने चीनबाट उपत्यका आएका मञ्जुश्रीले कटुवाल भन्ने ठाउँमा आफ्नो खङ्गले काटेर पानी बाहिर बगाई उपत्यकालाई वस्तीयोग्य बनाई दिए । हिन्दुहरू ने-मुनिलाई बखान गर्दछ भने बौद्धहरू मञ्जुश्रीलाई(प्रा.डा.सुरेन्द्र के.सी.:प्राचीन तथा मध्यकालीन नेपाल, दोस्रो संस्करण : २०५८, पृ.४०-४३) ।

नेपाल उपत्यका(काठमाण्डौं उपत्यका)को उत्पत्ति नागदह नामको सरोवरबाट भएको थियो । चीनबाट मञ्जुश्री बोधिसत्वको आगमन भयो । स्वयम्भू ज्योतिको दर्शन गरिसकेपछि मञ्जुश्रीले आफ्नो खङ्गले प्रहार गरेर कटुवाल भन्ने ठाउँबाट नागदहको पानी निकालेर यस उपत्यकालाई बसोबासयोग्य बनाइ दिए(प्रा.डा. श्रीरामप्रसाद उपाध्याय: नेपालको प्राचीन तथा मध्यकालीन इतिहास, परिमार्जित पाँचौं संस्करण, २०६८, पृ.१५) ।

वंशावलीकारले नेपाल उपत्यकाको उत्पत्ति नाग-हृद नामगरेको सरोवरबाट भएको देखाइएको छ । यस सरोवरमा नागहरूको निवास भएकोले यसको नामकरण नाग-हृद हुन गएको हो । नाग-हृदबाट जल निकालेर नेपाल उपत्यकाको रूप खडा गरिने काम महाँचीनबाट आएका मञ्जुश्री बोधिसत्वद्वारा नै सम्पन्न भयो । अन्य पूर्ववर्ति विद्वानहरूले पनि नेपाल उपत्यकाको उत्पतिको सम्बन्धमा उपर्युक्त विचारलाई नै प्रायः प्रश्रय दिएका छन्(प्रो.ढुण्डिराज भण्डारी-नेपालको ऐतिहासिक विवेचना, संस्करण छैठो, संवत् : २०६०, पृ.१७) ।

वंशावलीमा नेपाल उपत्यकाको उत्पत्ति 'नागहृद' नामक सरोवरबाट भएको देखाइएको छ । अन्य विद्वानहरूको रायमा पनि यसमा असम्भाना देखिदैन । मञ्जुश्री बोधिसत्व महाँचीन(चीन देश)बाट स्वयम्भू ज्योति दर्शन गर्न भनी नाग-हृदको तटमा आए । तीन रात महामण्डपमा निवास गरी स्वयम्भूको दर्शन गरिसकेपछि उनको विचार नाग-हृदको जल बाहिर निकालने भयो । मञ्जुश्रीले नाग-हृदलाई घेर्ने पर्वतमालाको निरीक्षण गरी कटुवाल नामक स्थानमा आफ्नो खङ्गले काटेर जल निस्कने बाटो बनाए(बालचन्द्र शर्मा-नेपालको ऐतिहासिक रूपरेखा, पञ्चम संस्करण, २०३७ पृ.५४-५६) ।

नेपाल-तिब्बत-चीन सम्बन्ध

नेपालको तिब्बतसँगको सम्बन्धको शुरुवात सातौं शताब्दीदेखि मात्र भएको प्रमाणहरू प्राप्त छन् । यसपूर्व नेपाल र तिब्बत बीचको सम्पर्क सूत्र कायम हुनसकेको थिएन । संभवतः हिमालय श्रृङ्खला वारिपारिको स्थितिका बारेका दुवै देशहरू अनभिज्ञ नै थिए । चिनियाँ यात्री फाहियान तथा हु एन साङ्को आवागमन यस मार्गबाट नभएकोले यसै स्थितिलाई इंगित गर्दछन् । सामान्यतया नेपाल-तिब्बत सम्बन्धको सूत्रपात राजा अंशुवर्माकै समयमा भएको मान्न सकिन्छ । कनौजका शासक हर्षवर्द्धन, तिब्बतका शासक स्रङचङगम्पो र नेपालका शासक अंशुवर्मा समकालीन देखिन आउँछ । यति भइकन पनि लिच्छविकालमा नेपालको चीनसँग कुनै प्रकारको औपचारिक सम्बन्ध भने कायम हुनसकेको पुष्टि हुनसकेको छैन(प्रा.डा.सुरेन्द्र के.सी.:प्राचीन तथा मध्यकालीन नेपाल, दोस्रो संस्करण : २०५८ पृ.९९) । अतः चीनबाट मञ्जुश्री बोधिसत्वको आगमन कसरी भयो ? मञ्जुश्रीले आफ्नो खङ्गले प्रहार गरेर कटुवाल भन्ने ठाउँबाट नागदहको पानी निकालेर काठमाडौं उपत्यकालाई बसोबासयोग्य बनाइ दिएकोमा कुनै सत्यता छैन ।

ने-मुनिको सन्दर्भ

प्राचीन तथा मध्य कालमा भारतीय उपमहाद्वीपमा 'भारत देश' नामको कुनै भूखण्ड थिएन । तिनताक राज्य शासनको दृष्टिले भारतीय उपमहाद्वीप अनेकौं साना-ठूलो राज्यहरूमा विभक्त थियो । त्यही भूमि त्यस शासकको राज्य(मुलुक,देश) थियो र त्यसको रक्षा वा विस्तारको लागि तिनीहरू सधैँजसो एक अर्काका विरुद्ध लडदै रहन्थे । यद्यपि यसमा सन्देह हुन्न कि प्राचीन वा मध्यकालमा जति पनि शासकहरू भए ती सबैको इच्छा सम्पूर्ण भारतीय उपमहाद्वीपमाथि विजय गर्नु थिएन भन्ने होइन । तर तिनीहरू कसैले पनि भारतीय उपमहाद्वीपमा 'भारत देश' नामक कुनै भूखण्ड कायम गर्न सके भन्न सके भन्ने पनि देखिदैन । अतः "भारत" भन्नेबाट नभई भारतीय उपमहाद्वीपको कुनै देश(राज्य)बाट नै 'ने'नामक कुनै मुनी(तपस्वी) यता आएको हुनुपर्छ र काठमाडौं उपत्यकाको पानी निकास गरेको हुन सक्छ । किनभने दक्षिणबाट यता बेलाबखत तपस्वीहरू आउने गरेको र उनीहरू अगम्य स्थानमा बसेर वर्षौवर्ष तपस्या गर्ने गरेको कुरामा मतभेद छैन । यस सन्दर्भमा विपश्ची बुद्धदेखि ने-मुनीसम्म थुप्रै नामहरू वंशावलीहरूले दिएका छन्(प्रा.डा.पेशल दाहाल-नेपालको इतिहास, संस्करण : २००५ पृ.२६) । यस क्षेत्रको भू-बनोट हेर्दा उत्तरबाट दक्षिणतिर पहाडहरू अग्लोबाट होचिदै गएका छन् । आरकेमेट्रीजको सिद्धान्त अनुसार पानी आफ्नो सतह खोज्द छ । अतः ने मुनिले नै चोभारको डाँडा काटी पानी बाहिर निकास गरी नेपाल उपत्यकालाई वस्तीयोग्य बनाई दिएको हुनुपर्छ ।

प्रथम बसोबास

काठमाडौं उपत्यका (नेपाल उपत्यका)मा बसोबासको प्रक्रिया कसरी शुरु भयो र त्यो कहाँ भयो, ती बसोबास गर्नेहरू को थिए ? यी प्रश्नहरू महत्वका छन् र छन् निकै जटिल पनि छन् । दुर्भाग्य के भएको छ भने काठमाडौं उपत्यकाको मानव सभ्यताको आदिदेखि वर्तमानसम्मको

समाजशास्त्रीय लेखा-जोखा गरिएको छैन र त्यसलाई अनुश्रुति, धार्मिक आख्यान, बढीमा वंशावलीको भरमा बुझ्ने, व्याख्या-विश्लेषण र अध्यापन सम्म गराइने गरिएको छ ।

नेपाल उपत्यकाको पानी बाहिर निकास भएपछि उपत्यका वसोवास योग्य भयो । तिनताक हिमालय-पर्वतमालाका दक्षिणी पाखामा रहेका पहाडी भूभागहरूमा मानव-जातिको एउटा विशिष्ट जनसमुदायका पातला आवादीहरू यत्रतत्र फैलिएर रहेको भलक पाइन्छ(बाबुराम आचार्य-नेपालको संक्षिप्त वृत्तान्त, संस्करण द्वितीय(परिष्कृत एवं परिवर्द्धित), प्रकाशन वि.स.२०६३, पृ.०२)) बस्तीहरू क्रमशः नै बसेका हुन् । यहाँका पुराना बस्तीहरू थनकोट, साँखु, फर्पिङ्ग, मातातिर्थ आदि हुन् । विस्तारै मात्र ती बस्तीहरू तलतिरको फाँटतर्फ सरेका हुन् । प्रारम्भका राजवंशहरूले मातातिर्थ वा गोकर्णतिरलाई नै राजधानी बनाएको समान्यतया पुष्टि गरिएको छ र मल्ल राजधानी पनि भक्तपुरमै अवस्थित भए । कान्तिपुर(वर्तमान काठमाडौं) त नेपाल उपत्यकाको सबै भन्दा कान्छो बस्ती हो(प्रा.डा.सुरेन्द्र के.सी.:प्राचीन तथा मध्यकालीन नेपाल, दोस्रो संस्करण : २०५८, पृ.४०-४३) ।

प्राचीन नेपालका जाति

नेपालमा कुन प्रजाति वा जातिका मानवहरूको बसोवास थियो भन्ने कुरा किटानी साथ भन्न कठिन नै हुनेछ । तर अनुश्रुतिको आधारमा यहाँ नेपालका प्राचीन जातिको बारेमा चर्चा गर्न खोजिएको हो । नेपालका प्राचीन जातिहरूमा नाग जाति रहेको थियो भन्ने कतिपय प्रसङ्गहरूबाट अनुमान लगाउन सकिन्छ । सम्भवतः हिमाल दक्षिणको काश्मिर देखि वर्मासम्म नै त्यसताका नाग जाति फैलिएको थियो । ईशाको सातौं शताब्दीतिर काश्मिर उपत्यकामा राजा दुर्लभवर्धन थिए र उनले आफूलाई कर्कोट नागको वंश मान्दथे र यो वंश कर्कोट वंशका रूपमा चिनिन्थ्यो(निलम शेखर अधिकारी-नेपालमा जातीय आन्दोल, प्रथम संस्करण वि.स.२०५७, पृ.३३) ।

इतिहास प्रसिद्ध नेपाल राज्यका उदय

सिंहली इतिहासमा सुरक्षित जनश्रुतिहरू अनुसार अशोक आफ्ना बुवा बिन्दुसारका अनेक पुत्रहरू मध्ये एक थिए र जतिवेला २७२ ईसा पूर्वमा बिन्दुसारको निधन भयो, त्यसवेला अशोक मालवा र उज्जैनका राजप्रतिनिधि थिए । बिन्दुसारका जेष्ठ पुत्र र उत्तराधिकारी सुषीम (सुमन) मगधको सिंहासनमा आसीन भए । बिन्दुसारका सबल पुत्र अशोकले गद्दीको लागि विद्रोह गरे । मन्त्रीहरूले अशोकलाई साथ दिएकाले राजपदको उत्तराधिकारको लागि भएको घमासान युद्धमा अन्ततः अशोकले अग्रज सुषीम(सुमन) सहित ९९ भाइहरूको हत्या गरी लगभग २६८ ई.पू.मा मगधको गद्दीमा आसीन भए । मौर्य राजवंशका तेस्रो सम्राट सुषीम घोर युद्ध माफ्न चार वर्षसम्म आफ्ना पैतृक साम्राज्यमाथि राज्य गर्दै रहे । मगधको अति भयानक भ्रातृयुद्धकालमा नै लगभग २७१ ईसा पूर्वमा प्राचीन मिथिला एवं तत्कालीन मगधको मध्यउत्तरको हिमालयको काँखमा पहाडी भू-खण्डमा एउटा छुट्टै सानो पहाडी राज्य 'नेपाल' को उदय भयो । नेपालको इतिहासको सिंहावलोक हामीलाई बताउछ कि काठमाण्डौं उपत्यका नै प्राचीन नेपाल हुन् ।

नेपालका प्रथम राजवंश गोपाल

नेपालको इतिहास लिच्छवी वंशका राजा मानदेवको समयभन्दा अगाडिको त्यति प्रमाणिक छैन । प्रमाणिक इतिहास मानदेवको समय देखि शुरु हुन्छ तापनि त्यस भन्दा अगाडिको इतिहासमा सूक्ष्म दृष्टि दिनु अति आवश्यक हुन आउँछ । राजा जयस्थिति मल्ल (सन् १३८२-१५ई.) का पालामा लेखिएको गोपाल राजवंशावली नै नेपालको यो प्राचीनतम राजवंश बारे जानकारी दिने बलियो आधार भएको छ । नेपाल उपत्यका को पानी बाहिर निकास गरेपछि उपत्यका वसोवास योग्य भयो । बस्तीहरू बसेपछि दक्षिणतर्फ नीप जातिका गोपालहरू नेपाल उपत्यकामा पुगे । गोपालहरू वास्तवमा गोपालक मानव समुदाय थिए । दक्षिणबाट गएका गोपालहरू र त्यहाँ पहिलेदेखि बसी रहेका नाग जाति बीच भीडन्त हुँदा नाग जातिहरू पराजित भई दक्षिणी भेग तर्फ लागे भने नेपाल उपत्यकामा गोपालहरूको वर्चस्व कायम भयो । टेकु दोभानमा तपस्या गरी बस्ने ने-मुनिले गोपालवंशका भूमिगुप्त(भुक्तमान)लाई नेपाल उपत्यकाका राजा बनाए । यिनै भूमिवर्मा नै गोपालवंशका संस्थापक मात्र नभई नेपालका प्रथम राजा भए । गोपालवंशका राजाहरू वर्तमान कीर्तिपुरको दक्षिणमा पर्ने मातातीर्थमा बसी राज्य गर्न थाले । विलियम कर्कपेट्रिक अनुसार यस वंशका पहिला राजा भूरिमाहागह(Bhoorimahagah) थिए । नेपालको पहिलो राजवंश गोपाल हो(प्रा.डा.सुरेन्द्र के.सी.-नेपालको इतिहास र ऐतिहासिक परम्परा, संस्करण : प्रथम २०६०, पृ.१८५) । नेपालमा सर्वप्रथम गोपालवंशीहरूले राज्य स्थापना गरेर शासन गरेका थिए(देवी प्रसाद शर्मा-आधुनिक नेपालको इतिहास, छैठौं संस्करण २०५९, पृ.१३) । गोपालवंशको राज्य स्थापनाकाल लगभग ईसा पूर्व २७१ रहेको छ(प्रा.डा.श्रीरामप्रसाद उपाध्याय: नेपालको प्राचीन तथा मध्यकालीन इतिहास, परिमार्जित पाँचौं संस्करण : २०६८, पृ.१८) ।

नेपालका महिषपाल राजवंश

दक्षिणबाट आएका महिषपालहरूले गोपालवंशका अन्तिम राजाबाट नेपालको शासन सत्ता कब्जा गरेको कुरा गोपालवंशावलीमा उल्लेख छ । महिषपालको शाब्दिकता भित्रबाट हेर्दा भने यिनीहरू भैंसी व्यवसायका समृद्ध देखि देखिन्छन् । कर्कपेट्रिकका विचारमा यस वंशका जम्मा तीन राजाहरूले १११वर्ष शासन गरे । यस अनुसार पहिला भूलसिंहले ४९ वर्ष, कजयसिंहले २१वर्ष र भूवनसिंहले ४१वर्ष राज्य गरेका थिए । यस वंशका अन्तिम राजा भूवनसिंहको पालामा पूर्व तिर बाट किरातहरूको आक्रमण भयो र उनीहरूले नेपाल उपत्यकाका शासन सत्ता आफ्नो हातमा लिए । किराती फौजको नेतृत्व यलम्बरले गरेका थिए । उनलाई नै किरात राजवंशका संस्थापक मानिन्छ । कर्कपेट्रिकले यलम्बरलाई 'यलुङ' भन्ने लेखेका छन्(प्रा.डा.श्रीरामप्रसाद उपाध्याय:नेपालको प्राचीन तथा मध्यकालीन इतिहास, परिमार्जित पाँचौं संस्करण: २०६८, पृ.१७) ।

नेपालका किरात राजवंश

नेपालमा लिच्छविरु भन्दा अगाडि तथा महिषपालहरू भन्दा पछाडि किराँतहरूले लामो समयसम्म शासन गरेको कुरा विभिन्न साहित्यिक स्रोतहरूले वर्णन गरेका छन् । किराँतहरू अत्यन्तै प्राचीन जाति हुन् । विभिन्न वैदिक ग्रन्थहरू रामायण, महाभारत तथा अन्य विभिन्न स्रोतहरूले किराँतहरूबारे उल्लेख गरेका छन्(प्रा.डा.पेशल दाहाल-नेपालको इतिहास, संस्करण : २००५ पृ.३७) । महाभारत युद्धमा किराँतहरूले पाण्डवहरूको पक्षमा सहभागी भएको तथ्य महाभारतमा उल्लेख गरिएको पाइन्छ(प्रा.डा.सुरेन्द्र के.सी.:प्राचीन तथा मध्यकालीन नेपाल, दोस्रो संस्करण : २०५८, पृ.४६) । तर यो जातिको उत्पत्ति, नेपालमा राज्य-स्थापना आदिबारे भने अनेक विवादहरू पाइन्छ ।

परिचय-किराँत जातिको यथार्थ बारे जानकारी दिने पर्याप्त स्रोत सामग्री हामीलाई प्राप्त छैनन् । एकथरीले किराँत शब्दको व्युत्पत्ति गर्दै भनिएको छ-भूमध्यसागरीय क्षेत्रमा बोलिने मोवाएर भाषाको किरियाट (किल्ला वा शहर शब्दमा प्रयोग गरिने) शब्दबाट किराँत नामाकृत भएको हो । सामान्यता यी किराँतहरूको उद्गमस्थल बेविलोन मानिएको छ । ई.पू.२४००तिर आफ्नो यो प्राचीन स्थल बेविलोन छोडी यिनीहरू मेसोपोटामिया तर्फ लागेका थिए । अर्को थरी मत अनुसार 'किराँत' संस्कृत शब्द हो र जसको अर्थ हुन्छ - 'सिमानामा बस्ने' । यसलाई आधार मान्ने हो भने किराँतको अर्थ प्राचीन युगमा आर्यहरूको राज्य-सीमानाको क्षेत्रमा बसोवास गर्ने जातिहरू नै किराँत थिए भन्ने हुन्छ । कालान्तरमा यस स्थानविशेषका सन्दर्भमा निरूपित किराँत शब्दले जातिविशेष विशेषण ग्रहण गर्‍यो । एकथरी विद्वानहरूको विचारमा भने किराँतहरू बाहिरबाट आएका नभएर यहीँका आदिवासी जाति हुन् भन्ने धारणा पनि पाइन्छ । यजुर्वेदमा गुहाभ्यः किराँतं भनेर किराँतलाई गुफामा बस्ने जातिको रूपमा पनि वर्णन गरेको छ । किराँतहरू आर्य हुन् कि अनार्य भन्ने मानव समूहबारे समेत विवाद उठेको पाइन्छ । आर्यहरूसँग किराँतहरूको आचरण नमिल्ने हुनाले अमरकोष तथा अन्य केही आर्यग्रन्थहरूमा किराँतहरूको गणना म्लेच्छ जातिमा भएको छ । तर महाभारत र मनुस्मृतिमा भने किराँतलाई क्षत्रिय हुन् तर कर्मचाहिँ शूद्रको गर्छन भनेको छ । यिनीहरू शैवधर्मावलम्बी भएको कारणले यिनीहरूलाई आर्य नै भन्ने चलन पनि नदेखिएको छैन । त्यसै प्रकार कतिपयले चाहिँ किराँत जातिलाई मंगोल जातीय मानेका छन् । तिनीहरूका अनुसार तिनीहरू चीनको कुनै प्रान्तबाट तिब्बत छिरेका हुन् । चीन-तिब्बतबाट आसाम हुँदै नेपालको पूर्वी भागमा प्रवेश गरे । यस बाहेक कतिपयले किराँतहरूको उद्गमस्थल अफ्रिका मानेका छन् भने कसैले चाहिँ पर्सियाको उत्तरी मैदान कोहि चाहिँ मिश्रलाई किराँतहरूको उद्गम स्थल मान्दछन् । तसर्थ यसबारे अहिले नै कुनै निर्णय गर्न सकिदैन । सामान्यतया हिन्द-चीन वरिपरिको मानव नश्लको आकार-प्रकार एकैप्रकारको देखिदा चीन, तिब्बत, जापान, कम्बोडिया, अफ्रिका, भियतनाम र भारतको आसाम, नागालैण्ड, त्रिपुरा, मणिपुर, लद्दाख आदि क्षेत्रमा बसोवास गर्ने मंगोल जनजाति र नेपालको किराँत लगायतका जनजातिहरूको मानव वृक्ष तथा उद्गमस्थल समकक्षी भएको अनुमान लगाउन सकिन्छ । यो स्पष्ट नै भईसकेको छ कि यिनीहरू नेपाल उपत्यका कै उत्पत्ति होइन, कतै बाहिर बाट नै त्यहाँ प्रवेश गरेका थिए ।

राज्य स्थापना-नेपालमा किराँतहरूको राज्यस्थापनाबारे अनेक विचारहरू व्यक्त गरिएको पाइन्छ । गोपाल राजवंशावली, प्रचलित भाषा वंशावली, विभिन्न पुराणहरू आदिमा नेपालमा किराँतहरूले लामो समयसम्म शासन गरेको कुराको उल्लेख गरेको छ । तर कतिपय विद्वानहरू भने लिच्छविविहङ्गपूर्व नेपालमा किराँतहरूको अस्तित्वलाई स्वीकार्ने पक्षमा छैनन् । यसको प्रमुख आधार के भने किराँतकालका अभिलेख, मुद्रा आदि केही पनि पुरातात्विक साधन पाउन सकिएको छैन । त्यसैले किराँतयुगलाई ऐतिहासिक युग नमानेर पुराणहरूमा मात्र वर्णन गरिएको कपोलकल्पित पौराणिक युग मात्रै मान्ने चलन एक थरी विद्वानहरूले चलाएका हुन् । तर वर्तमान समयसम्मको अध्ययनले के स्पष्ट पाउँ आइरहेको छ भने किराँतहरूले नेपालमा एउटा सगठित राज्य-व्यवस्थाको स्थापना गरेका थिए । लिच्छविकालीन अभिलेखहरूमा प्रसङ्गवस देखापरेका वर्णनहरूबाट समेत किराँत-राज्यव्यवस्थाको संकेत दिएका छन् ।

किराँती राजाहरूले नेपाल उपत्यकामा शासन गरे भन्ने सम्बन्धमा वंशावलीहरू समेत एकमत हुनसकेको पाइँदैन । कर्कपेटिक वंशावली डेनियल राइट वंशावली र गोपाल राजवंशी आदिमा बेग्लाबेग्लै संख्या दिइएको पाइन्छ । कसैले २७, कसैले २९, र कसैले ३२ किराँती राजाहरूको संख्या दिइएको पाइन्छ । ती मध्ये केही प्रमुख राजाहरूको यहाँ संक्षिप्त चर्चा गरिएको छ । गोपालराज वंशावलीमा प्रथम किराँत राजाका रूपमा यलम्बरको नाम दिएको छ । यी नै किराँत राज्यका संस्थापक थिए जसले अन्तिम महिषपाल राजा भूवन सिंहलाई परास्त गरी नेपाल उपत्यकामा किराँत राज्यको जग बसाले । हुमति छैठौँ किराँती राजा थिए । गोपालराज वंशावलीमा यिनको नाम 'हुती' भनिएको छ । डेनियल राइटद्वारा प्रकाशित वंशावली, जसलाई राइट वंशावली भनिन्छ, मा यिनलाई 'महाभारत युद्धकालीन राजा' मानिएको छ । किराँत राजाहरूमा जितेदास्ती पनि निकै प्रख्यात मानिन्छन् जो हुमतीका पुत्र थिए । भाषा वंशावलीले यिनलाई सातौँ किराँती राजाका रूपमा चित्रित गरेको छ । गोपालराज वंशावलीले भने यिनलाई बाह्रौँ किराँती राजाका रूपमा ४० वर्ष शासन गरेको देखाएको छ । यिनको कार्यकालमा पनि अनेकौँ विवादास्पद कार्यहरू भएको चित्रित गरिएको पाइन्छ । एकातिर यिनले महाभारत युद्धमा सहभागी भएको देखाइएको छ भने अर्कोतिर गौतम बुद्ध नेपाल उपत्यका आएको प्रसङ्ग पनि परेको छ । वास्तवमा गौतम बुद्ध स्वयं नेपाल उपत्यका आएको नभई उनका चेला आनन्द आएका थिए । त्यस्तैप्रकार गोपालराज वंशावलीका आधारमा हुमति र जितेदास्तीलाई बाबु छोरा मान्न सकिदैन किनभने यी दुवैबीचको शासनक्रम एकसमान रहेको छैन । गोपालराज वंशावलीले श्री स्वनन्दलाई १५ औँ किराँत राजाका रूपमा वर्णन गरेको छ । त्यसका अनुसार यिनको मृत्युपश्चात् स्थुंको १६औँ किराँत राजाका रूपमा उपत्यकामा देखापरे । त्यस वंशावलीमा यिनको नाम श्रीफुको भएको छ र शासनावधि ५८ वर्षको देखाइएको छ । गोपालराज वंशावलीमा यिनको समयमा मौर्य सम्राट अशोक नेपाल आएको वर्णन परेको छ । यो पनि तथ्यसंगत कुरा होइन किनभने अशोक लुम्बिनीसम्म मात्र आएका हुन् । कतिपय वंशावलीमा गस्तीलाई अन्तिम किराँत राजा मानिएको छ । यिनी अष्टादशौँ किराँत राजा पटुकका छोरा थिए । गोपाल वंशावलीमा चाहिँ रिबंगुलाई अन्तिम किराँत राजा मानिएको छ । गस्ती र रिबंगु अलग अलग नाम भएको मान्ने हो भनेपनि र गस्तीलाई अन्तिम राजा मान्दा पनि जब यिनको शासनकालमा किराँत वंशको पतन भई लिच्छविविहङ्गको विजय भयो तब यिनी मारिए वा के भए ? त्यो पनि अस्पष्ट नै रहेको छ ।

बेग्ला-बेग्लै स्रोतमा अलग-अलग राजाहरूको संख्या, नाम र तिनको समयावधि दिइएको भएता पनि समग्रमा नेपाल उपत्यकामा किराँती राज्य रहेको मा कुनै प्रकार द्विविधा रहन जाँदैन । जहाँ सम्म यिनको आवश्यकको प्रश्न छ त्यो समेत अस्पष्ट रहेको छ । किराँतीलाई लिच्छविविहङ्ग विस्थापित गरिएको स्पष्ट रहेको भएता पनि तिनीहरू किन र कसरी त्यसो गरिए भन्ने चाहिँ अस्पष्ट नै रहेको छ । जनश्रुति अनुसार किराँतीहरूको लामो कुशासनावधिको सन्दर्भमा जनता बीच असन्तुष्टिको भावना पैदा हुँदै थियो । यस्तैमा लिच्छविविहङ्गको आगमन पश्चात् त्यस असन्तुष्टिको नेतृत्व यिनै बाट गरियो र संगठित रूपमा किराँती दरवारमाथि आक्रमण गरियो । विवश भएर यिनीहरू पूर्वतिर भागे । किराँतीहरू भागेर वर्तमान तामाकोशी र अरुण नदीका बीचमा आफ्नो आश्रय स्थल बनाए ।

नेपालका लिच्छवि राजवंश

वंशावलीहरूले किराँती राज्यलाई लिच्छविहरूद्वारा विस्थापन गरी उल्लेख गरेका छन् । लिच्छवि इतिहासलाई नेपालको इतिहासमा ऐतिहासिक कालको स्थान प्राप्त छ किनभने यही काल देखि नेपालको लिखित इतिहास शुरू हुन्छ । यस कालका मुद्रा, अभिलेख तथा प्रामाणिक विदेशी वर्णन तथा वृत्तान्तहरू पाइएका छन् र तिनले लिच्छवि इतिहासलाई राम्रो संग पुष्टि गरेका छन् । त्यस अतिरिक्त यस अवधि देखि नेपालको राज्य व्यवस्था, प्रशासनिक संयन्त्र, वैदेशिक सम्बन्ध, भाषा साहित्य, कला, वास्तुकला लगायत सभ्यताको निर्माण जस्तो स्थिति बारेमा समेत स्पष्ट प्रमाणहरू प्राप्त छन् । यति भएर पनि नेपालमा लिच्छविहरूको आगमन, राज्य विजयको प्रक्रिया, कमवद्ध इतिहास र प्रथम लिच्छवि राजा आदि विषयको विवाद भने टुंगिएको छैन । यति भने अवश्य हो लामो अध्ययन र अनुसन्धान पश्चात् अब लिच्छवि वंशको मूल तथा वंश परिचयको प्रश्नको भने समाधान भइसकेको छ । जस अनुसार यो वंश सूर्य वंशीय भएको स्पष्ट भएको छ । यिनीहरूको मूल थलो वर्तमान भारतको बिहार राज्य अन्तर्गत इतिहास प्रसिद्ध वैशाली (बसाढ) थियो ।

लिच्छविहरू नेपाल पसेको र किराँतराज्य कब्जा गरेको मिति अस्पष्ट नै छ । मगध राज्यका हर्यक वंशीय सम्राट विम्बिसारका पुत्र अजातशत्रुले वैशाली राज्य कब्जा गरी लिच्छविहरूलाई अपदस्थ पारे । अजातशत्रुले लिच्छविहरूलाई संहार गरेपछि तिनका राज्य चेटक कुवामा हामफाली मरे । परिणामस्वरूप बाँचेका लिच्छविहरू वर्तमान नेपालको पश्चिमी पहाडको बाटो भएर नेपाल उपत्यका प्रवेश गरे । त्यसवेला जातिहरू नयाँ-नयाँ प्रदेश जित्ने मनोवृत्तिका थिए । लिच्छविहरू वैशाली बाट धपाइनु र नेपाल उपत्यका मा आफ्नो राज्य कायम गरिनु पनि यसै परम्पराको द्योतक थियो । ईस्वी को चौथौं शताब्दी तिर संकलन गरिएको गोपाल राजवंशावलीमा किराँतहरूलाई पराजित गरेर लिच्छविहरूले नेपाल उपत्यकामा शासन गर्न थालेको पृष्ठभूमि उल्लेख गरेको भएता पनि लिच्छविहरूको राज्य स्थापनाको प्रक्रिया बारे वंशावलीमा चाहिँदो प्रकाश पारिएको छैन ।

अष्टादशौं किराँती राजा पटुकको शासन कालमा नै पश्चिम तर्फबाट लिच्छविहरूको आक्रमण प्रारम्भ भइसकेको थियो । लिच्छविहरूको प्रबल आक्रमणलाई सहन गर्न नसकेर नै किराँती राजा पटुकले गोकर्णको दरबार छाडी गोकर्णदेखि दक्षिण लगभग चौदह किलोमीटर टाढा शखमूलमा नयाँ दरबार बनाएका थिए । पटुकका उत्तराधिकारी गस्तिको शासनकालमा लिच्छविहरूको आक्रमण भन प्रबलतर हुनगएकोले उनले आफ्नो नयाँ दरबार छाडी त्यहाँबाट पनि सुईकुच्चा ठोक्नुपर्थ्यो । यस प्रकार किराँती राजाहरूलाई परास्त गरी लिच्छविहरूले नेपालमा एक नयाँ राजवंशको जग बसाले । लिच्छविहरूले गोदावरीमा एक नयाँ दरबार निर्माण गरी नेपालमा शासन गर्न थाले ।

पशुपति अभिलेख लिच्छवि राजाहरूका बारेमा प्रमाणिक ढंगबाट जानकारी दिने निकै भरपर्दो ऐतिहासिक सामग्री हो । यो अभिलेख ७३३ ई.मा राजा जयदेव द्वितीयद्वारा स्थापना गरिएको थियो । लिच्छविकालका प्रसिद्ध प्रारम्भिक राजाहरूमा सुपुष्पदेव, जयदेव प्रथम, हरिदत्त वर्मा, आदिको नाम विशेष महत्वका साथ लिइन्छ । राजा हरिदत्त वर्माको शासनकालदेखि 'नेपाल' विशाल गुप्त साम्राज्यका कदर राज्य बन्न पुग्यो । नेपालले गुप्त सम्राट समुन्द्र गुप्तलाई कर बुझाउन पर्दथ्यो भन्ने कुरा प्रयागको स्तम्भ लेखमा लेखिएको छ (प्रा.डा.श्रीरामप्रसाद उपाध्याय-नेपालको प्राचीन तथा मध्यकालीन इतिहास, परिमार्जित पाँचौं संस्करण : २०६८, पृ.६२) ।

नेपालका लिच्छवी राजा राघवदेवदेखि अरि मल्लअधिका ३१ राजाहरू

(१) राघवदेव (२) शंकरदेव (३) शहदेव (४) नरेन्द्रदेव (५) विक्रमदेव (६) गुणकामदेव (७) उदयदेव (८) नरेन्द्रदेव द्वितीय (९) निर्भयदेव (१०) भोजदेव (११) रुद्रदेव (१२) लक्ष्मीकान्तदेव (१४) भाष्करदेव (१५) बलदेव (१६) प्रद्युम्नकामदेव (१७) नागार्जुनदेव (१८) शंकरदेव (१९) हर्षदेव (२०) सिंहदेव (२१) शिवदेव (२२) इन्द्रदेव (२३) मानदेव (२४) नरेन्द्रदेव तृतीय (२५) आनन्ददेव (२६) रुद्रदेव (२७) अमृतदेव (२८) सोमेश्वरदेव (२९) गुणकामदेव (३०) लक्ष्मीकामदेव द्वितीय (३१) विजयकामदेव (सन् ११९२-११९७) (३२) अरि मल्ल(प्रा.डा.श्रीरामप्रसाद उपाध्याय: नेपालको प्राचीन तथा मध्यकालीन इतिहास, परिमार्जित पाँचौं संस्करण : २०६८, पृ.१३९) ।

नेपाल उपत्यकाका मल्लवंश

नेपालमा दुई प्रकारका मल्लहरू देखिएका छन् । काठमाडौं का नेवार मल्ल र सिंजातिरका खस मल्ल । यिनीहरू खसबाट कसरी खसिया-मल्ल र नेवार-मल्ल हुनपुगे लगातार अनुसन्धानको विषय हो । मल्लवंशको उत्पत्तिलाई लिएर अहिलेसम्म नेपालमा अनेक किंवदन्ती तथा कथाहरू प्रचलित हुँदै आएका छन् । यस्तै एउटा कथा वंशावलीमा पनि उल्लेख गरिएको छ । कथाअनुसार उपत्यकाका राजा अरिदेव कुस्ती खेलिरहँदा (मल्लयुद्ध) छोरा जन्मेको खबर पाएपछि उनले आफ्नो छोराको नाममा मल्ल गाँसिदिए । वंशावलीको यस कथामाथि विश्वास गर्न सकिँदैन । किनभने अरि मल्लको नामको अन्त्यमा पहिलेदेखि नै 'मल्ल' लेखिएको छ । अर्को एकथरी वंशावलीमा अरिदेवका पिता मित्रदेव पहलवान थिए । त्यसै हुनाले यिनले आफ्ना छोरा अरिदेवलाई मल्लको उपाधि दिएका थिए । कसै-कसैले मल्ल शब्दलाई उपाधिको रूपमा पनि लिएका छन् । उनीहरूका विचारमा 'मल्ल' शब्द कुनै वंशको नाम होइन यो व्यक्तिको क्षमता तथा योग्यता वा कौशल वा सीपलाई सङ्केत गर्ने उपाधि थियो । मल्लवंशको सम्बन्धमा लेखिएका यी कथा र तर्कहरूलाई प्राचीन ग्रन्थहरूको आधारमा केलाएर हेर्दा मल्लवंशको उल्लेख नेपाल तथा भारतका ऐतिहासिक स्रोतहरूमा निकै पहिलेदेखि नै प्याइन्छ । महाभारत, मनुस्मृति, पुराण तथा बौद्ध ग्रन्थहरूमा मल्लहरूको उल्लेख गरिएको छ । बौद्ध ग्रन्थहरूमा लिच्छवि, वृजिक इत्यादि उच्च जातिहरूसँगै मल्लको उल्लेख गरिएको छ । गौतमबुद्धले निर्वाण प्राप्त गरेको ठाउँ पावा कुशीनगरमा मल्लहरूको गणराज्य थियो । नेपालको इतिहासका विद्वानहरूले इतिहास प्रसिद्ध वैशाली(बसाढ)बाट लिच्छवि, कपिलवस्तुबाट शाक्य, कुशीनगरबाट मल्ल र रामग्राम(नवलपरासी)बाट कोलीहरू नेपाल उपत्यकामा प्रवेश गरेका थिए भन्ने कुरा स्वीकार गरिसकेका छन्(प्रा.डा.श्रीरामप्रसाद उपाध्याय: नेपालको प्राचीन तथा मध्यकालीन इतिहास परिमार्जित पाँचौं संस्करण : २०६८, पृ.६०) । यसबाट 'मल्ल' शब्द व्यक्तिको कुनै योग्यताको मापदण्डको नाम नभएर कुनै जातिविशेषको वंश थियो भन्ने कुरामा कुनै विवाद हुन सक्दैन ।

नेपालका मल्लवंशका राजा अरि मल्ल

अरि मल्ल नेपालको इतिहासमा मल्लवंशका मल्लवंशका प्रथम सार्वभौमसत्तासम्पन्न राजा थिए । यी भन्दा अधिका मल्लहरूले राजाको सहायक भएर काम गरेका थिए । सन् १२०० मा यिनले आफ्ना अधिका देव नामधारी गद्दीनसिन राजालाई हटाएर कसरी राजा भएर मल्ल राजवंशको स्थापना गरे भन्ने कुरामा इतिहास मौन रहेको छ । कसै-कसैले यिनले एकैपल्ट उच्च उपाधि नलिएर क्रमशः राजा भएपछि मात्र राजकीय उपाधि धारण गरेका र त्यसै हुनाले यिनले पहिले राजकर्मचारीको रूपमा काम गरेको र पछि आफ्नो हातमा राजसत्ता लिएका थिए, भन्ने विचार व्यक्त

गरेका छन् । अर्का एक थरीको विचारमा यिनी राजा हुनुभन्दा अघि देव नै थिए पछि देव थर त्यागेर मल्ल लेख्न थाले । यस कुराको खण्डन गर्दै एकजना विद्वान्ले अरि मल्लका पिता जयशी मल्ल स्वयं मल्ल थिए, यिनी राजा हुनुभन्दा अधिसम्म पनि ठकुरी राजा विजय कामदेवले राज्य गरेका थिए भन्ने विचार व्यक्त गरे । यी सबै विवाद भए पनि अरि मल्ल मल्लवंशका प्रथम राजा थिए भन्ने कुरामा हाललाई कुनै विवाद रहको छैन । सन् १२१६मा यिनको मृत्युपछि यिनका छोरा अभय मल्ल राजगद्दीमा बसेका थिए ।

अभय मल्ल

सन् १२१६ मा अभय मल्ल राजा भएकै बेलादेखि यिनको नाममा अनेक उपाधि जोडिएको पाइन्छ । राजा अभय मल्लले आफ्नो उनन्चालीस वर्षको शासनकालमा अनेक किसिमका आन्तरिक कलह तथा बाह्य आक्रमणका कष्टहरु सहनु पर्‍यो । यिनले आफ्ना सामन्तहरुले गरेको विद्रोहको सामना गर्नु पर्‍यो । सन् १२२१ तिर रणशुर नामका सामन्तले यिनको विरुद्ध विद्रोह गरेर केही समयसम्म अभय मल्ललाई हटाएर आफू सर्वेसर्वा भएका थिए । सन् १२३२ मा पलाञ्चोकका उदयसिंहले यिनको विरुद्ध विद्रोह गरे । यस विद्रोहलाई आफ्ना अधीनस्थ राज्यहरुको सहयोग लिएर यिनले दबाएका थिए । सन् १२४१ मा पाटनका कीर्तिपालले दुई पटकसम्म विद्रोह गरे । यी दुवै विद्रोहहरुलाई दबाएर यिनले विद्रोही कीर्तिपाललाई चालीस दिनसम्म कैद गरे । अभय मल्लले उपत्यकाका आन्तरिक कलहमात्र होइन उपत्यका बाह्य आक्रमणको पनि सामना गर्नु पर्‍यो । कर्नाटवंशी राजा नान्यदेवका पनाति राजा रामसिंहदेवले स्वयं आफ्ना तिरहुतिया फौजका साथ नेपाल उपत्यकामा आक्रमण गरेका थिए ।

नेपाल उपत्यकामा कान्तिपुर राज्य

नेपाल उपत्यकाका राजाहरुलाई स्वयंलाई नेपाल-मण्डलेश्वर(सिंगो नेपालका स्वामी) मान्दथे । भक्तपुरको त्रिपुर यस नेपाल मण्डलको राजधानी रहेको थियो । सन् १४८२ मा यक्ष मल्लको मृत्युपछि राजाको जेठो छोरो राजा हुने चलनअनुसार राय मल्ल गद्दीमा बसेका थिए । दाजु राजगद्दीमा बस्दा आफू सहायकको रुपमा बसिरहन महत्वाकांक्षी रत्न मल्ललाई मन परेन । वंशावली अनुसार त्यसवेला कान्तिपुरमा बाह्र जना महापात्रहरुले शासन गरिरहेका थिए । रत्न मल्लले बाह्र जना महापात्रहरुमध्ये एकलाई आफ्नो पक्षमा मिलाएर भोजमा निम्ता गरी खानामा विष मिलाई मारे । यही क्रमले एघार जनालाई मारिसकेपछि बाँकी रहेका एकलाई पनि यिनले मृत्युदण्ड दिए । यसरी रत्न मल्लले कान्तिपुरका महापात्रहरुलाई दबाएर १४८४ई.मा त्यहाँ आफ्नो स्वतन्त्र राज्यको स्थापना गरे ।

कान्तिपुर राज्यका संस्थापक राजा रत्न मल्ल

कान्तिपुरको राजा भएपनि रत्न मल्ल त्यतिकैमा सन्तोष लिएर बस्ने खालका थिएनन् । यिनलाई नयाँ-नयाँ राज्यलाई जितेर कान्तिपुरमा मिलाउने चाहना बढेर आयो । त्यसै हुनाले यिनलाई नयाँ-नयाँ प्रदेश विजय गर्ने इच्छा भएका अर्थात् 'विजिगीषु' भनिएको छ । यिनी नुवाकोटलाई आफ्नो राज्यमा मिलाएर राज्यविस्तार गर्न चाहन्थे । नुवाकोट भक्तपुर राज्यअन्तर्गत पर्दथ्यो । भक्तपुर दरबारभित्रको आपसी कलहबाट फाइदा उठाई नुवाकोट भक्तपुरबाट स्वतन्त्र हुन खोजिरहेको थियो । रत्न मल्ल राजा भएपछि यिनले नुवाकोटको यो कुभावनाको निम्ति दण्ड दिने मौका हेर्न थाले । सन् १४९१ मा यिनले राजाको आज्ञाविना राजेश्वरीको मन्दिरमा रङ लगाएको आरोप लगाएर नुवाकोटमाथि आक्रमण गरेर त्यसलाई कान्तिपुरमा मिलाइदिए । यस विजयबाट उत्साहित भएर रत्न मल्लले नुवाकोटबाट फलफूल ल्याई पशुपतिमा पूजा गरेका थिए । नुवाकोटलाई कान्तिपुरमा मिलाएपछि यिनको ध्यान ललितपुरतर्फ आकर्षित भयो । त्यसवेला ललितपुरमा हर्षपाल र तिनका छोरा जगतपाल अत्यन्त शक्तिशाली भएर बसेका थिए । रत्न मल्लले यिनहरुलाई आफ्नो पक्षमा मिलाएर ललितपुरमा पनि आफ्नो प्रभाव कायम राखेका थिए ।

रत्न मल्लले आफ्ना सबै भाइहरुलाई आफ्नो पक्षमा मिलाएर भक्तपुरका गद्दीनसिन राजा राय मल्ललाई एकलो बनाइदिएका थिए । राजा राय मल्लले सबै दाजुभाइले मिलेर शासन गरेका देखाउन खोजेको भए तापनि यिनीहरुमा मेल-मिलाप थिएन । रत्न मल्लले कान्तिपुरको स्वतन्त्र राज्य स्थापना गरेदेखि नै दाजु र भाइबीचको सम्बन्ध अति नै विग्रियो । त्यसै हुनाले यिनको आफ्ना कुनै पनि अभिलेखमा राय मल्लको नाम छैन । पशुपतिको ताम्रपत्रको अभिलेखबाट पनि यिनीहरुमा मेलमिलाप नभएको देखिन्छ । राजपरिवारमा मात्र होइन एक-अर्का राज्यका जनतामा पनि मेलमिलाप थिएन । भक्तपुरकाले कान्तिपुर र पाटनकालाई आगो-पानी बन्द गर्नुका साथै राँगो लगाएर लखेट्दै, मृत्यु संस्कारमा पनि एक-अर्कालाई बाधा पुऱ्याउने गर्दथे । सन् १५०९ मा राय मल्लको मृत्यु भएपछि देउपाटनमा दाहसंस्कार गर्न खोजिएको थियो । त्यसवेला देउपाटन कान्तिपुरभित्र पर्दथ्यो । रत्न मल्लले दाजुको लासलाई दाहसंस्कार गर्न दिएनन् । यसैबाट दाजु-भाइहरु बीचको सघर्षको पराकाष्ठालाई बुझ्न सकिन्छ ।

रत्न मल्लको शासनकालमा 'कुकु' जातका एक थरी तिब्बतीहरुले उनको राज्यमा आक्रमण गरेर निकै दुःख दिएको कुरा वंशावलीमा उल्लेख छ । रत्न मल्लले ती तिब्बतीहरुलाई दबाउन सकेनन् । पछि उपत्यकामा आएका चारजना तिरहुते ब्राह्मणहरुले पाल्पाका सेन राजा मुकुन्द सेनसँग गुहार मागी त्यहाँबाट सेना भिकाएर तिब्बतीहरुलाई दबाएका थिए । रत्न मल्लले भने पाल्पाको सहयोगको बदलामा ती तिरहुते ब्राह्मणहरुलाई जग्गा-वित्ता दिई आदरसाथ राखेका थिए(डा.पेशल दहाल-नेपालको इतिहास, पृ.१४८) ।

रत्न मल्लको प्रसिद्धि आर्थिक उन्नति गर्ने राजाको रुपमा पनि भएको पाइन्छ । यिनले चित्लाङबाट तामा भिकाई तामाका मुद्रा चलाएको कुरा वंशावलीमा उल्लेख छ । यिनको पालामा व्यापार गर्ने निहुँमा मुसलमानहरु नेपाल पसेको प्रसङ्ग पनि वंशावलीमा उल्लेख छ । वास्तवमा नेपालीहरु व्यापार गर्नमा काश्मीरी मुसलमानले भैँ प्रभाव जमाउन सकेका भने थिएनन् । यिनीहरु सोभैँ काश्मीरबाट लद्दाख हुँदै लाहसा पुग्थे । यसर्थ रत्न मल्लले ती व्यापारीहरुलाई नेपालतर्फ आकृष्ट गर्न नै यहाँ बस्ने तथा व्यापारकोठी खोल्ने स्वीकृति दिएको बुझिन्छ । रत्न मल्लको पालामा मुसलमानहरुको नेपाल-प्रवेश भएपछि भने नेपालको व्यापार निकै फस्टायो । काश्मीरी सामानहरु नेपाल आउनु तथा नेपाल तिब्बतबीच व्यापार-सम्पर्क भन्नु दरिलो हुनुको अतिरिक्त नेपाली सामानहरु अत्यधिक मात्रामा काश्मीरसम्म पुग्न पनि थाले । नुवाकोट समेत कान्तिपुरको अधिकारमा भएकोले नुवाकोटको बाटो मुसलमानहरु तिब्बततिर व्यापार गर्न थाले पछि उपत्यका आर्थिक दृष्टिकोणले निकै सम्पन्न हुँदै गयो । भनिन्छ काठमाण्डौको इन्द्रचोकको चुरौटेहरु यिनै रत्न मल्ल समयमा नेपाल प्रवेश गरेका मुसलमानहरु हुन् । यिनै चुरौटेहरु बस्ने गल्ली भएकाले त्यस गल्लीलाई चोखाचे गल्ली भनिएको हो । रत्न मल्लले व्यापारिक सुगमता तथा वस्तुविनिमयका निम्ति मुद्रा पनि प्रचलनमा ल्याएका थिए । यिनले चित्लाङबाट तामा भिकाई तामाको मुद्रा चलाएका थिए ।

रत्न मल्लका शासनकालमा दक्षिण भारतीय उपमहाद्वीपबाट स्वामी शेषरानन्द नामका ब्राह्मण तीर्थाटन गर्न नेपाल आएका थिए । यिनले स्वामी शेषरानन्दलाई पशुपतिको पुजारीमा नियुक्त गरेका थिए । यिनै स्वामीको प्रेरणा पाएर रत्न मल्लले पशुपतिमा दक्षिणकाली, सप्तर्षि र अष्टमातृकाको मूर्ति स्थापना गरेका थिए । कान्तिपुर राज्यको स्थापना गरेदेखि नै रत्न मल्लले अनेक सङ्घर्ष र झन्झट बोक्नु पर्यो । तैपनि यिनले राज्यविस्तारका साथै यसलाई सङ्गठित पार्ने काममा यिनी दत्तचित्त भै लागि नै रहे । यसरी अनेक अप्ठ्याराहरु पार गर्दै छत्तीस वर्षको लामो शासनकालपछि अगस्त, १५२० ई.मा यिनको मृत्यु भयो ।

इतिहास प्रसिद्ध पाल्पाका सेन राजवंश

सेनहरु आफ्नो पुर्खौली सम्बन्ध चित्तौर र सिसौदिया वंशसित देखाउँ छन् । यस दावामा कहाँ सम्म सत्य छ, भन्न सजिलो छैन । सन् १३०३ई. मा दिल्लीका सुल्तान अल्लाउद्दीन खिलजीले चित्तौडमाथि आक्रमण गर्दा त्याहाँका राजपुत रमणी र योद्धहरुले आफ्नो सम्मान रक्षार्थ जस्तो अपूर्व पराक्रम देखाए, त्यो मुसलमानहरुको धार्मिक कट्टरताले संव्रस्त प्रत्येक हिन्दूको निम्ति गौरवको कुरा भयो । यसपछि पनि सिसौदिया कुलका राजपुत वीरहरुको उल्टो बाढी रोक्न आफ्नो जीवनोत्सर्गसम्म गरेर जस्तो वीरताको परिचय दिए, त्यसैले राजस्थानको नाम भारतीय उपमहाद्वीपको इतिहासमा अमर भयो । अतः मुसलमानहरुको आतंकले उत्तराखण्डतिर पस्ने बाध्य भएका विभिन्न कुलका क्षत्रिहरुले आफ्नो स्वतन्त्र राज्य कायम गरेपछि आफ्नो पुर्खौली सम्बन्ध त्यसै गौरवशाली स्थल र कुलसित देखाउन खोज्नु स्वाभाविक हो(बालचन्द्र शर्मा-नेपालको ऐतिहासिक रुपरेखा, पंचम संस्करण, २०३७, पृ. २००) फ्रान्सिस बुचानन हेमिल्टनका अनुसार चित्तौडका सिसौदिया वंशका अन्तिम राजा रत्न सिंहका जेठा छोरा नय सेनले सर्वप्रथम चित्तौरबाट आई प्रयागमा बसोवास गरे । यिनैका वंशज तुला सेनलाई प्रयागबाट धपाए पछि उनी बुटवलको बाटो हुँदै रिसिङमा शरण लिन पुगे । यी शरणार्थीहरु मुसलमानहरुबाट पराजित भएपनि स्थानीय आदिवासीहरु भन्दा बुद्धि, ज्ञान र युद्धकलामा बढी प्रवीण थिए । अनि विस्तारै-विस्तारै यिनीहरुले यस क्षेत्रमा आफ्नो राज्य कायम गर्न सफलता प्राप्त गरे । पाल्पा राज्यमा सेनहरुको शासन स्थापित हुनु अघि त्यहाँको राज्य संचालन मगरहरुबाट नै भईरहेको थियो । सन् १४८३ई.मा रुद्रसेनले मगरहरुको शासन समाप्त गरि पाल्पाली सेन राजवंशको राज्य स्थापना गरे । सन् १५१८ मा रुद्रसेनको मृत्युपछि उनका छोरा मुकुन्द सेन(प्रथम) पाल्पाका प्रसिद्ध राजा भए । मुकुन्द सेन(प्रथम) सेनवंशका वीर, पराक्रमी तथा शक्तिशाली राजा थिए । राजा मुकुन्द सेन(प्रथम) विजयको क्रममा पश्चिममा कुमाउँसम्म पुगेका थिए भन्ने कथन छ(भीम बहादुर पाँडे, राष्ट्रभक्तिको झलक, काठमाडौँ : रत्नपुस्तक भण्डार, वि.स.२०३४) पृ.३-४, डा.विष्णु प्रसाद धिमरे-पाल्पा राज्यको इतिहास(सेनकालीन) भाग-१, द्वितीय संस्करण २०६९ असार १५, पृ.३५) । यिनको गुल्मी राज्य र पर्वत राज्यसित वैवाहिक सम्बन्ध थियो ।

पाल्पाका राजा मुकुन्द सेनसँग

मुकुन्दसेन(प्रथम)ले कान्तिपुरका राजा रत्न मल्ललाई तिब्बतीहरुको उपद्रव दमन गर्न सहयोग गरेका थिए । यसबाट पाल्पाका राजा मुकुन्द सेनसँग रत्न मल्लको राम्रो सम्बन्ध स्थापित भएको थियो । तर रत्न मल्ल मरेपछि भने यो सम्बन्ध कायम रहेन । रत्न मल्ल मरेको चार वर्षपछि नै पाल्पाबाट मुकुन्द सेनले काठमाण्डौँ उपत्यकामा ज्यादै डरलाग्दो आक्रमण गरेका थिए । त्यसवेला पाल्पाको सिमाना नेपाल उपत्यकासँग जोडिएको थियो । मुकुन्द सेन (प्रथम)को सबभन्दा अप्रिय निर्णय के रह्यो भने आफूले विस्तार गरेको विशाल सेन राज्यलाई आफ्ना जीवनका अन्तिम समयतिर आफ्ना छोरा, भतिजा र नातिहरुका बीच प्रशासन हेर्ने नाममा बाँडिदिए । सन् १५५३ मा मुकुन्द सेन(प्रथम)का देवघाटमा मृत्यु भयो । यिनको मृत्युपछि यिनका छोरा, भतिजा र नातिहरुले पाल्पा सेन राज्य अन्तर्गत पर्ने विभिन्न प्रशासनिक एकाइहरुलाई स्वतन्त्र राज्यको रुपमा घोषित गरे । जस अनुसार पाल्पा, बुटवल, तनहुँ, रिसिंग, दर्छा, राजपुर र मकवानपुरको अस्तित्व कायम गरियो भने यिनीहरु बीच पनि अनेक उतार चढावहरु हुँदै रहे । यी राज्यहरुमध्ये पाल्पाको राजवंश नै टुंगिएकोले पाल्पा र बुटवल एकैठाउँमा गाभिएर पाल्पा राज्य बन्यो । त्यसै गरी केहि वर्षको स्वतन्त्र अस्तित्वपश्चात रिसिंग, दर्छा र राजपुर पनि तनहुँ राज्यभित्र नै गाभिन पुगे । कालान्तरमा मकवानपुर पनि विजयपुर र चौदण्डी राज्यमा विभाजित भए ।

मुगल साम्राज्य अन्तर्गत नेपाल

सन् १५२० मा कान्तिपुर राज्यका संस्थापक रत्न मल्लको मृत्युपछि उनका छोरा सूर्य मल्ल कान्तिपुरको राजगद्दीमा बसे । सूर्य मल्लपछि उनका छोरा अमरमल्ल(नरेन्द्रमल्ल) र सन् १५६०ई.मा अमर मल्लपछि उनका छोरा महेन्द्र मल्ल(१५१६-१५७४) कान्तिपुरको राजगद्दीमा बसे । राजा महेन्द्र मल्लले विविध क्षेत्रमा उल्लेखनीय कामहरु गरेका थिए । यी क्षेत्रहरुमध्ये एउटा क्षेत्र आर्थिक क्षेत्र पनि थियो । नेपालको इतिहासका स्रोत भाषा वंशावलीमा राजा महेन्द्र मल्लले मुगल सम्राट अकबरको दिल्लीदरबारमा सौगात(ट्रिब्यूट) लगि बादशाहलाई टकमारी मोहरको चलन चलाउन बक्साई दिनु भनी लिखत अर्जी दिएको कुरा उल्लेख छ । राजा महेन्द्र मल्लले मानसरोवरतिर पाइने राजासँग

भैसीको पाडाको भैं ट्वाइँट्वाइँ कराउने एक जोडी सेता राजहाँस र जुम्लातिर पाइने शाहीबाज(सिकार गर्ने) उपहारस्वरूप दिल्लीका बादशाह समक्ष लगेर मुद्राको टकमरी गरी त्यसको सटहीदर कायम गराएका थिए(प्रा.डा.राजाराम सुवेदी-नेपालको तथ्य इतिहास, संस्करण : दोस्रो २०६५, पृ.१४८) । सौगातबाट प्रसन्न भई सम्राटले यिनलाई ६ मासा वजन भएको चाँदीको मुद्रा छान्ने अनुमति दिए(डा.पुष्पराज चालिसे-नेपालको इतिहास र सभ्यता, दोस्रो परिमार्जित संस्करण २०५८, पृ.१९९) । मुगल सम्राटबाट चाँदीको मुद्रा बनाउने स्वीकृती प्राप्त गरेपछि नेपालमा चाँदीको मुद्राको टकमारी शुरु भएको कुरा वंशावलीमा उल्लेख छ । नेपाल उपत्यकामा चाँदीको मोहर प्रचलनमा ल्याउने पहिलो मल्ल राजा यिनै थिए । यो नेपालको निम्ति पहिलो चाँदीको मुद्रा थियो । उनका चाँदीका सिक्कालाई महेन्द्रमल्ली भनिन्थ्यो । यो मुद्रा छपाईका लागि तिब्बतबाट चाँदी ल्याएर नेपालमा छपाई गरी तिब्बतमा आपूर्ति गर्ने सहमति भइको थियो(प्रा.डा.श्री रामप्रसाद उपाध्याय-नेपालको प्राचीन र मध्यकालीन इतिहास, परिमार्जित पाँचौँ संस्करण, २०६८, पृ.१८४,डा.गोपाल शिवाकोटी-नेपाल-भारत र चीन सन्धि, प्रथम संस्करण : २०६६, पृ.४५७, डा.पुष्पराज चालिसे-नेपालको इतिहास र सभ्यता, दोस्रो परिमार्जित संस्करण २०५८, पृ.१९९) । वंशावलीको आधारमा नेपाल मुगल साम्राज्य अन्तर्गत करदाता राज्य रहेको प्रमाणित गर्दछ ।

इतिहास प्रसिद्ध गोरखाका शाह राजवंश

गोरखाका शाह-राजवंशको प्राचीन इतिहासबारे स्पष्ट जानकारी दिने स्रोत पाउन सकिएको छैन । पाल्पाका सेन-राजवंशले जस्तै गोरखाका शाह-राजवंशले पनि चित्तौड र सिसौदियाका राज कुलसँग आफ्नो सम्बन्ध जोडने गरेका थिए । शाहवंश भारतीय उपमहाद्वीपको पश्चिमी भागमा पर्ने चित्तौडगढमाथि मुसलमानहरुको आक्रमणबाट ध्वस्तपछि बासस्थान फेरिदै हिमालयको पहाडी भेगमा आएको हुनाले आफूलाई चित्तौडिया क्षेत्रीको राजवंशका रुपमा नै लिने गरेको पाइन्छ । यद्यपि शाहवंश नेपालका मगरहरु नै भएको र पछि राजा भएपछि मात्र आफूलाई उच्च कुलको देखाउनका लागि चित्तौडिया वंशका क्षेत्रीय शासक वंशका रुपमा कदेखाउने चेष्टा गरेको भन्ने मानिएको छ । वंशावली तथा नेपाल र राजस्थानमा प्राप्त विवरणहरुमा शाहवंशको प्रारम्भिककालका बारेमा अन्तरविरोधहरु रहेको पाइएका छन् । तथापि इतिहासकै निरन्तरताका लागि भाषा वंशावलीमा दिएको वर्णनलाई नेपालका इतिहासकारहरुले काम चलाउ वंशावलीका रुपमा लिइएका छन्(प्रा.डा.गोपाल शिवाकोटी-नेपालमा सामन्तवाद: हत्या, हिंसा र षडयन्त्रको इतिहास, प्रथम संस्करण: २०६९, पृ.६५५) । यस अनुसार चित्तौडगढमा चन्द्रवंशी राजा भट्टारक ऋषिराज राणाजी थिए । चित्तौडका चन्द्रवंशीहरु अहिले पनि यिनलाई आफ्नो वंशको आदिपुरुष मान्दै आछन् । भट्टारक ऋषिराज राणाजीको १३औँ पुस्तासम्मका राजाहरुले स्वतन्त्र रुपले चित्तौडको शासन चलाए । तेस्रौँ पुस्ताका राजा भट्टारक देव शर्माको समयमा यवन(मुसलमान)हरुको आक्रमणले गर्दा चित्तौडको स्वतन्त्र अस्तित्व समाप्त भयो । १४औँ पुस्ताको अयुतबम राणाजी राजा भएपछि आफ्नो राज्यको स्वतन्त्रता समाप्त भएकोले 'भट्टारक' पदवी त्यागेर 'राणाजी' मात्र धारण गरे । यस वंशका १७औँ पुस्ताका यशोबम राणाजीसम्मका सबै राजाहरु 'राणाजी' पदवी धारण गरे । १८औँ पुस्ताका राजा अउडम्बर राणाजीले तरवार चलाउने विद्यामा कुशल निपुणता देखाएर दिल्लीका सम्राटलाई प्रभावित पारेकोले उनीबाट 'राव' पदवी पएका थिए । यसै वंशका तैतीसौँ राजा भूपति राणाजी रावका तीन छोरा थिए - उदयबम राणाजी राव, फत्तेसिंह राणाजी राव र मनमथ राणाजी राव थिए । फत्तेसिंहको सदल नाम गरेकी रुपवती कन्या आफ्नो सौन्दर्यको लागि अति प्रसिद्ध थिइन् । राज कुमारी सदलको अदभुत सौन्दर्य वारे जानकारी पाएर दिल्लीका मुसलमान सम्राटले फत्तेसिंहलाई बोलाई उनकी छोरी सम्पूर्ण साम्राज्य भरिमा अति सुन्दरी रहेकीले, साम्राज्यको प्रत्येक सुन्दरतम वस्तु सम्राटको सम्पति हुने भएकोले माँग गरे । आफ्नो परिवार सित सल्लाह गर्ने विचार प्रकट गरेर फत्तेसिंह चित्तौड फर्के । अन्तमा 'राजपूत भएकोले सम्राटमाथि कुनै आपत्ति परेमा उनको सुरक्षाको लागि आफ्नो प्राण समेत अर्पण गर्न सक्दछौँ । सम्राटले चाहेमा आफूसँग भएको सबै सम्पति दिन तयार छौँ । तर आफ्नी छोरी दिएर आफ्नो वंशमा कलंक लगाउन तयार छैनौँ' (मुन्शी शिवशंकर सिंह-हिष्ट्री आफ नेपाल, कलकत्ता:सुशील गुप्ता १९५८, पृ.१६८)भन्ने आशयको खबर सम्राट निर पठाए । यसले गर्दा सम्राट रिसाएर चित्तौडमाथि आक्रमण गर्न सेना पठाएकोले नरसंहारपूर्ण युद्ध भयो । जसमा भूपति सिंह र फत्तेसिंहका साथै अरु अनेकौँ राजपुतहरु मारिए । विधवा भएकी १३०० आईमाईहरु आफ्नो जातको परम्परा अनुसार सती गइन् । सुन्दरी सदलले आफ्नो जातको प्रथा अनुसार उम्लिरहेको तेलमा हामफालेर आत्मवलीदान गरी आफ्नो सतीत्व जोगाइन् ।

खान राजवंश :-

चित्तौडगढमाथि दिल्लीका मुसलमान सम्राटको भीषण आक्रमणबाट बाँचेकाहरु मध्ये कायर भगौडाहरु केही उदयबम राणाजी रावसँग भागेर उदपुरमा गई बसे र केही मनमथ राणाजी रावको साथ भागेर उज्जैन गई बसे । मनमथका दुई छोराहरु ब्राह्मणिक राव र भूपाल राव बीच आपसी मनमुटाव भएकोले भूपाल राव उज्जैन छोडी उत्तर हिमाल पहाड तिर लागे । भूपाल राणाजी रावले आफूसँग आफ्नो इष्ट देवता पनि ल्याएका थिए र उनी रिडी पुगेर केहि दिन बसे । सन् १४९५ मा रिडी त्याग गरेर सर्घा पुगे र त्यहाँ पनि मन नलागेकोले ठाउँ फेर्दै भीरकोटको "खिलु" नामक स्थानमा आई त्यहाँ पडिरहेको जग्गा आवाद गरी बस्न थाले । त्यहाँ यिनलाई हरिहर सिंह र अजय सिंह दुई भाई छोराको जन्म भयो । यिनीहरुको विवाह तराईका रघुवंशी राजपुत वंशमा गरियो । मुसलमानहरुको डरले यी दुई भाई 'खान' उपाधी धारण गरे । यी दुई भाईहरु इतिहासमा खाँचा खान र मिचा खानको नामले प्रसिद्ध छन् । भूपाल राणाजीको निधन पछि जेठा छोरा खाँचा खानले ढोरमा आफ्नो स्वतन्त्र राज्य कायम गरे र पछि मगरातको निकै ठूलो भाग जितेको हुनाले यिनको राज्यमा ढोर र भीरकोटको सतहुँ, गरहुँ पनि सम्मिलित गरे । कान्छा मिचा खान चाहिँ नुवाकोटमा आफ्नो स्वतन्त्र राज्य कायम गरे । यसरी खान उपाधिधारीको दुई स्वतन्त्र राज्य कायम भयो ।

खान राजवंशबाट शाह राजवंश :-

वंशावली अनुसार नुवाकोटको राजसिंहासनमा मिचाखानपछि क्रमशः जयनखान, सूर्यखान, मिचाखान (द्वितीय), विचित्रखान, जगदेवखान र कुलमण्डनखान बसे । खान वंशको सातौँ राजा कुलमण्डनले दिल्लीको सम्राटलाई मल्लयुद्ध (कुशी) रणकौशलद्वारा खुशी पारेकोले उनीबाट 'शाह' उपाधि पाए र त्यसपछि यो वंशलाई "शाह ठकुरी" भनियो । यसरी खान राजवंशबाट शाह राजवंश भए ।

यशोब्रम्ह शाह लमजुङका आयातित राजा :-

कुलमण्डन शाहका सात जना छोराहरु थिए । त्यसवेला लमजुङमा कोही पनि राजा नभएकोले लमजुङ-दुरा डाँडाका मानिसहरुले आफ्नो राज्यको राजा तुल्याउन कुलमण्डल शाह सित एक छोरा माँगे । कुलमण्डन शाहले आफ्नो दोस्रो छोरा कालु शाहलाई लमजुङ पठाए । उनी लमजुङको राजा भएको कुरा त्यहीँका शेषान्त जातीलाई मन नपरेकाले तिनीहरुले शिकार खेल्ने बहाना गरि जंगलमा लगेर मृग मार्ने निहुँ गरी कालु शाहमाथि विषालु बाण प्रहार गरेर उनको हत्या गरे । कालुशाहको मृत्यु पछि लम्जुङ्गेहरु कुलमण्डन शाह सित उनका अर्का छोरा माग्न फेरि आए । कालु शाहको अकाल मृत्युले दुःखी कुलमण्डन शाहले पहिले त आफ्ना अर्को छोरालाई लम्जुङ पठाउन मञ्जुर गरेनन् । तर लम्जुङ्गेहरुले आफ्नो पूर्ण निर्दोषिता देखाएकोले कुलमण्डल शाहको चित्त बुझ्यो र उनले आफ्ना जेठा छोरालाई छोडी शेष मध्ये कुनै एकलाई उनीहरु सुतिरहेको अवसरमा रोजी लिएर जाने अनुमति दिए । सबै छोरा सुतिरहेको वेलामा कान्छो छोरा यशोब्रम्हको टाउँको निद्रामामाथि फर्केकोले प्रचलित अन्धविश्वास अनुसार उनलाई भाग्यमानी ठानेर लम्जुङ्गेहरुले उनलाई छाने । यसरी यशोब्रम्ह शाह लमजुङका आयातित राजा भए ।

दशैँको टीकाको दिन राजा सहितलाई काँटेर राज्य कब्जा:-

यशोब्रम्ह शाहको निधन पछि जेठा छोरा नरहरि शाह लमजुङका राजा भए । यशोब्रम्ह शाहका माइला छोरा द्रव्यशाह अत्यन्त महत्त्वकांक्षी थिए । द्रव्यशाहले आफ्नो बाहुबलले छुट्टै स्वतन्त्र राज्य कायम गर्ने इच्छाले लमजुङबाट हिँडे । यिनको ध्यान गोरखा तिर आकर्षित भयो । त्यसवेला गोरखामा खस जातका खडका थरका मगर राजा थिए । यिनीहरु मतवाली जातका भएको हुनाले ब्राम्हण, क्षेत्रीहरु खडका मगर राजवंशको जरो उखेल्ने षडयन्त्रमा थिए । यो कुरा थाहा पाएर द्रव्यशाहले गोरखाको “खडका मगर” जातका विरोधी भगीरथ पन्त, गणेश पाण्डे, गंगाराम राना, बसाल अर्याल, सर्वेश्वर खनाल, मुरली खवास, केशव बोहरा, गजानन भट्टराई, नारायण दास अर्याल आदिहरु सित सम्पर्क बढाए । गोरखाका यी षडयन्त्रकारीहरुले द्रव्यशाहलाई पूर्ण सहयोग गर्ने वचन दिए । पहिले पाल्पाका राजा मुकुन्द सेनको सेनामा रहेर काम गरिसकेका गणेश पाण्डेले अन्य केहीलाई पनि आफ्नो अभियानमा संलग्न गराए । तर गोरखा राज्यको चारै तिर खडका राजा समर्थक मतवाली जातको स-साना राज्यहरु कायम रहेकोले गोरखामाथि आक्रमण गर्न सजिलो थिएन । गोरखा विजय गर्नको लागि लिगलिगकोट कब्जा गर्नु आवश्यक थियो । त्यसवेलामा लिगलिगकोटमा घले मगरहरु राज्य गर्दथे । लिगलिगको राजतन्त्र परम्परा अनुसार शक्ति सिद्धान्तमा आधारित थियो । प्रत्येक वर्ष दशैँको टीकाको दिन राज्यका सारा घलेमगरहरु एक स्थानमा एकत्रित हुन्थे । त्यहाँ दौडको प्रतिस्पर्धा हुन्थ्यो । जो घले मगर त्यस दौडमा सबभन्दा पहिले लिगलिगकोटको दरबारमा दाखिल हुन्थ्यो त्यो घलेमगर त्यस वर्षका लागि राजा मनोनीत हुन्थे । द्रव्यशाहले त्यहाँको राजतन्त्रको परिपाटीलाई राम्ररी बुझेका थिए । यसैकारण उनी समयको प्रतीक्षा गर्न थाले । सन् १५५८ ई.को दशैँमा दौडको आयोजना गर्न निःशस्त्र भेला भएका लिगलिगहरुमाथि द्रव्यशाहका मानिसहरुले अनायास हमला गरे । केही समयको प्रतिरोधमा धेरै मगरलाई काँटेपछि द्रव्यशाहले सुगमता साथ लिगलिगकोट कब्जा गरे । यसरी हिन्दूहरुको महान् चाँड दशैँको टीकाको दिन घले मगर राजा सहितलाई काँटेर लिगलिग राज्य कब्जा गरे ।

कृष्णाष्टमीको राति राजा काटेर गोरखाको राज्य कब्जा गरे

लिगलिग विजयबाट साहस बढेका द्रव्यशाहले तत्कालै गोर्खामाथि आक्रमण गरे । दुवै पक्ष बीच १५ दिन सम्म घमासान युद्ध भयो । त्यस युद्धमा द्रव्यशाह खडकाहरु सित पराजित भई लिगलिग फर्के । यस पराजयले उनी एवं उनका अनुयायीहरु अत्यन्त सतर्क रहन थाले र भित्र-भित्रै षडयन्त्रहरुको दाउँ-पेच खेल्न थाले । यसका अतिरिक्त गोर्खा राज्यका सम्पूर्ण माथिल्ला जातिहरुलाई पनि खडका मगर राजवंशको विरुद्ध उचाली आफ्नो योजनामा सामेल गरे । सन् १५५९ ई. को भाद्र कृष्णाष्टमी बुधवारको साँझतिर द्रव्यशाहका समर्थक गणेश पाण्डे, भागीरथ पन्त आदिले कसैले थाहा नपाउने गरी गोर्खाको तल्लोकोटमा द्रव्यशाहलाई लुकाई राखे । त्यही राति सबै सुतिरहेको वेलामा द्रव्यशाहले आफ्ना सहयोगीहरुका साथ राजा निवास गर्ने माथिल्लो कोटमाथि पूर्व योजना अनुसार छापामार शैलीमा आक्रमण गरे । द्रव्यशाहले आफ्नै तरवारद्वारा राजा मानसिंह खडका मगरलाई काटेर गोरखा राज्य कब्जा गरे । यसपछि द्रव्य शाहले लिगलिगकोटलाई पनि गोरखा राज्यमा समावेश गरेर शासन गर्न थाले । यसरी द्रव्यशाहले गोरखामा शाह वंशको राज्य स्थापना गरे ।

मुगल साम्राज्य अन्तर्गत गोरखा राज्य

गोरखा राज्यका संस्थापक द्रव्यशाहपछि उनका छोरा पूर्ण शाह गोरखाका राजा भए । पूर्ण शाह पछि उनका छोरा छत्र शाह र निःसन्तान छत्र शाहपछि उनका भाई रामशाह(१६००-१६३६)ले गोरखाका राजा भए सत्ताइस वर्ष शासन गरे । उनले न्यायिक सामन्ती व्यवस्थासमेत मिलाएका थिए । यसमा सबैलाई समान न्याय नगरी हैसियत अनुसारको न्यायको व्यवस्था मिलाएका थिए । राम शाहले आर्थिक व्यवहार, सामाजिक रीतिस्थिति, भूस्वामित्व तथा सामाजिक पुनर्संरचना गरी यस अधिकांश अव्यवस्थालाई समाप्त पारेर र व्यवस्थित गर्ने काम गरेका थिए । यस अधि व्याज तथा लगानमा भएको तीव्र शोषण, नापजाँच, तौल आदिबाट ठगिएदेखि उत्पन्न असन्तोषलाई कम गर्ने र व्यवस्थित गरी विद्रोहलाई कम गर्ने पनि व्यवस्था मिलाएका थिए । यही परम्परा बसाएपछि गोरखा शक्ति राज्यका रूपमा विकसित हुन गएको थियो भने पाटनसँगको सम्बन्ध तथा पाटनियाँसँगको व्यापारको आदान-प्रदानले आर्थिक शक्तिमा पनि विस्तार गरेको थियो । वंशावलीमा रामशाहले मुगल सम्राट जहाँगीरकहाँ सौगात पठाएको कुरा पनि लेखिएको छ(बालचन्द्र शर्मा-नेपालको ऐतिहासिक रूपरेखा, पञ्चम संस्करण २०३७, पृ. २१२) । वंशावलीको आधारमा गोरखा राज्य मुगल साम्राज्य अन्तर्गत रहेको प्रमाणित गर्दछ ।

मुगल सम्राट औरंगजेबद्वारा तनहुँका सेन राजालाई उपाधि

संस्कृत भाषामा त्रितुङ्ग (तिनवटा पहाड) भएको र सोही शब्द अपभ्रंश भई तनहुँ भएको मानिन्छ । प्राचीनकालमा लिच्छविहरुको अधीनमा, त्यसपछि नुवाकोटे ठकुरीहरुको अधीनमा र त्यसपछि खसीया मल्लहरुको अधीनमा तनहुँ रहेको पाइन्छ । १४औँ शताब्दीतिर खसीया मल्लहरु कमजोर भएपछि तनहुँमा मगरहरुले स-साना राज्य स्थापना गरेको पाइन्छ(मेचीदेखि महाकाली, श्री ५को सरकार, भाग ३, पृ. २४३) । यसपछि पाल्पाका शक्तिशाली राजा मुकुन्द सेन(प्रथम)को अधीनमा तनहुँ रहेको देखिन्छ । मुकुन्द सेन(प्रथम) सेनवंशका वीर, पराक्रमी तथा प्रसिद्ध राजा थिए । मुकुन्द सेन (प्रथम)को सबभन्दा अप्रिय निर्णय के रह्यो भने आफूले विस्तार गरेको विशाल पाल्पा राज्यलाई आफ्ना जीवनका अन्तिम समयतिर आफ्ना छोरा, भतिजा र नातिहरुका बीच प्रशासन हेर्ने नाममा बाँडिदिए । ‘तनहुँ राज्य’ मुकुन्द सेन(प्रथम)का साहिला(तेसा) छोरा भृङ्गी

सेनको भागमा पत्थो । मुकुन्द सेन(प्रथम) एक धार्मिक प्रवृत्तिका राजा थिए र यिनले आफ्नो जीवनको अन्तिम समयमा राजनीतिबाट अलग भएर देवघाटमा धार्मिक जीवन बिताउँन थालेको थिए(विष्णु प्रसाद घिमिरे-पाल्पाको सेनवंश, पि. एच. डी. शोधकार्य-पत्र, त्रि. वि. २०४२, पृ. ७५-७६) । सन् १५५३ मा मुकुन्द सेन(प्रथम)को देवघाटमा मृत्यु भयो । यिनको मृत्युपछि यिनका छोरा, भतिजा र नातिहरूले विशाल पाल्पा राज्य अन्तर्गत पर्ने विभिन्न प्रशासनिक एकाइहरूलाई स्वतन्त्र राज्यको रूपमा घोषित गरी आफूलाई राजा बनाउन पुगे । भृङ्गी सेनले सुरलाई तनहुँको राजधानी बनाई पृथक स्वतन्त्र राज्यका रूपमा स्थापित गरेको थियो । यसरी छुट्टै राज्यको रूपमा परिचित हुन पुगेको तनहुँको क्षेत्र वर्तमान तनहुँ, कास्की, स्याङ्जा र चितवन जिल्लाका केही भागहरूसम्म फैलिएको थियो । यस बहेक भारतको बिहार स्थित वर्तमान पश्चिमी चम्पारण जिल्ला अन्तर्गतको रामनगर क्षेत्र पनि तनहुँकै अधीनमा रहेको थियो(सूर्यमणि अधिकारी-पश्चिम नेपालको ऐतिहासिक अन्वेषण, नेपाल तथा एशिया अध्ययन केन्द्र, त्रि. वि. २०४३, पृ. १५७) । तनहुँ राज्यको शासन सञ्चालन कुशलतापूर्वक गरी सङ्गठित बनाउने प्रयास पनि भृङ्गी सेनले गरेका थिए । यिनको समयमा ढोर नामक सानो राज्यलाई तनहुँमा गाभ्ने काम भएको थियो(डिल्लीराम मिश्र-नेपाल अधिराज्यमा तनहुँ, शर्मिला, उर्मिला, २०४५, पृ. ८) । भृङ्गी सेनपछि उनका छोरा हम्मीर सेन तनहुँका राजा भए । यिनको समयमा रिसिङ्का राजा राम सेन निःसन्तान परलोक भएका थिए(मेचीदेखि महाकाली, श्री ५को सरकार, भाग ३, पृ. २४३) । यसकारण त्यो राज्यपनि तनहुँमा गाँसियो । हम्मीर सेन पनि निःसन्तान भएको हुनाले यिनले राजपुरका राजा सुल्तान सेनका भाई त्रिविक्रम सेनलाई धर्मपुत्र बनाएका थिए । यसकारण हम्मीर सेनको मृत्युपछि त्रिविक्रम सेन तनहुँका राजा भए । यिनलाई तुला सेनको नामबाट पनि चिनिन्छ । यिनी पछि अर्का त्रिविक्रम सेन पनि तनहुँका राजा भएका हुनाले यिनलाई त्रिविक्रम सेन प्रथम र पछि राजा हुनेलाई त्रिविक्रम सेन द्वितीयको रूपमा मान्नु पर्ने देखिन्छ । राजा त्रिविक्रम सेन वीर, शूर एवं महत्वाकांक्षी थिए । राजा हुना साथ आफ्नो राज्य विस्तार गर्ने क्रममा यिनले गोरखामाथि आक्रमण गरेका थिए । यस समय गोरखामा राजा रामशाह राज्य गरिरहेका थिए । तनहुँ युद्धमा पराजय भयो र गोरखालीहरूले तनहुँको दरबार लुटेर तनहुँका केही गाउँहरू उपर अधिकार पनि जमाए । तुला सेनको जीवन कालमै यिनका छोराहरूको मृत्यु भइसकेको हुनाले उनीपछि उनका नाती दामोदर सेन तनहुँका राजा भए । दामोदर सेनको समय राजपुरका राजा मुकुन्द सेन अथवा मदन सेन निःसन्तान मरेका हुनाले राजपुर राज्यपनि तनहुँमा सम्मिलित भयो ।

‘तनहुँका सेन राज्य’ मुगल साम्राज्यको बिहार सुबा अन्तर्गत सर्वोच्च स्तरको जमिन्दारी अर्थात् स्वायत्तशासी राज्य थिए । तनहुँ राज्यको पहाडखण्डमा खेति योग्य जग्गा कम मात्रामा थिए र खेती गर्न पनि कठिन हुनाले तिरो तिर्नु पर्दथ्यो । बाहिरी तराई प्रदेशमा धनहर जमीन धेरै उपजाव हुँनाले मालपोतबाट प्रशस्त आय हुँदा मुगल सम्राटलाई तिरो तिर्नु पर्द थियो ।

कर्कष्याट्टीको भनाई अनुसार सोमेश्वरदेखि कोशीसम्मको इलाकाको जंगलबाट वार्षिक रूपमा दुई सयदेखि तीन सयसम्म हात्तीहरू समातिन्थे । धेरै जङ्गल भएकोले नै ‘तनहुँ राज्यको भित्री तराई प्रदेशमा हात्ती प्रशस्त पाइन्थ्यो(पञ्चपुत्रवचस्प, यउ,अप्ता,उज्जड, कृष्ण बहादुर थापा, पाथिवेश्वर तिमिल्सिना र मदन कुमार दाहाल-आधुनिक नेपालको आर्थिक इतिहास, प्रथम संस्करण: २०५४, पृ. ४८-४९) । हात्ती खेदा र विक्रीबाट निकै आमदानी हुन्थ्यो । भित्री तराई प्रदेशको वापत हात्ती तिरो प्रतिवर्ष मुगल सम्राटलाई तिर्नु पर्दथ्यो । तनहुँ राज्यका सेन राजाहरूले बहिरी तराई प्रदेशको वापत नगद र भित्री तराई प्रदेशको वापत हात्ती तिरो प्रतिवर्ष मुगल सम्राटलाई पटनामा रहेका बिहार सूबाका दीवान(वित्त-अधिकारी)को कार्यालयद्वारा बुझाउँ थियो ।

दामोदर सेनपछि उनका छोरा दिग्विजय सेन तनहुँका राजा भए । राजा दिग्विजय सेनले मुगल सम्राट औरंगजेबबाट “राजा”को उपाधि पाएका थिए(बालचन्द्र शर्मा-नेपालको ऐतिहासिक रूप-रेखा, पंचम संस्करण, २०३७ पृ. २०४) । दिग्विजय सेनका समयमा तनहुँको दिल्लीका बादशाह औरंगजेबसंग राम्रो सम्बन्ध रहयो(डा. सुरेन्द्र के. सी. प्राचीन तथा मध्यकालीन नेपाल, दोस्रो संस्करण : २०५८, पृ. २२३) । दिग्विजय सेनको समयमा दिल्लीका बादशाह औरंगजेबसंग राम्रो सम्बन्ध भएकाले तनहुँलाई बादशाहले रजौटा राज्यका रूपमा मान्यता दिई दिग्विजय सेनलाई राजाको ‘उपाधि’समेत प्रदान गरेको थियो(प्रा. डा. गोपाल शिवाकोटी-नेपालमा सामन्तवाद: हत्या, हिंसा र षडयन्त्रको इतिहास, प्रथम संस्करण: २०६९, पृ. ४१७) । राजा दिग्विजय सेनको मुगल सम्राट औरंगजेबसंग राम्रो सम्बन्ध भएकोले २२ से २४ से राज्यमा यिनको ठूलो प्रभाव थियो(ज्ञानेश्वर भट्टराई-वृहत् ज्ञानकोश, तेईसौं संस्करण, २०६४/२०६५, पृ. ७१६) । तनहुँ राज्यका राजा दिग्विजय सेनले मुगल सम्राट औरंगजेबबाट “राजा”को उपाधि पाएका थिए भन्ने भनाइ भए तापनि पूर्णरूपले यही भनाइमा भर पर्नु त्यति वैज्ञानिकता ठहर्दैन । किनभने तनहुँ राज्यका राजालाई मुगल सम्राटले “राजा”कै उपाधि दिए होला कि महाराजा ?

मुगल साम्राज्यको मकवानपुर जमिन्दारी

पाल्पा राज्यका राजा मुकुन्द सेन(प्रथम)ले पाल्पा राज्य अन्तर्गतको मकवानपुरको प्रशासन चलाउने जिम्मा आफ्ना कान्छा छोरा लोहाङ्ग सेनलाई दिएका थिए । सन् १५५३ मा मुकुन्द सेन(प्रथम)को मृत्युपछि लोहाङ्ग सेनले मकवानपुरको छुट्टै स्वतन्त्र राज्यको स्थापना गरे । मकवानपुर र तनहुँ बीच सीमा विवाद उत्पन्न हुँदा नारायणी नदीको पूर्वी भाग लोहाङ्ग सेनको र पश्चिमी भाग भृङ्गी सेनको अधीनमा रहने गरी समस्या समाधान गरिएको थियो(डिल्लीराम मिश्र-नेपाल अधिराज्यमा तनहुँ, शर्मिला, उर्मिला, २०४५, पृ. ८) । लोहाङ्ग सेनले पूर्वमा विजयपुरसम्म आफ्नो राज्यविस्तार गरिसकेपछि कोशी नदीको किनारामा आई बराहजीको मन्दिर स्थापना गरी गुठी राखी मेलाको पनि व्यवस्था गरेका थिए । इमानसिंह चेमजोङको लेखाई अनुसार लोहाङ्ग सेनाले विजयपुरको पश्चिम चतरामा गई बराहक्षेत्रमा बराहरूपको वण्णुको मन्दिर बनाई बराहको मूर्ति स्थापना गरेका थिए । साथै त्यो मन्दिरको स्थापना गर्न सन्यासीहरूको लागि गुठी राखिदिएका थिए(प्रा. डा. श्रीरामप्रसाद उपाध्याय-नेपालको प्राचीन तथा मध्यकालीन इतिहास, परिमार्जित पाँचौं संस्करण, पृ. १६२-६३) ।

सेन राजाले विजयपुर राज्यमा आक्रमण नगर्दै त्यहाँ एउटा घटना घट्यो । विजयपुर राज्यका राजा विजयनारायण(राय) की एक छोरीमाथि त्यही राज्यका चौतरिया मुरेहाङ्गले बलात्काभर गर्दा भुन्ड्याइए । त्यस्तो घातप्रतिघातबाट त्यहाँ गृहकलह भयो । परिणामस्वरूप चौतरिया मुरेहाङ्गका छोरा बाजहाङ्गले पाल्पाली राजा मुकुन्द सेनका कान्छा छोरा लोहाङ्ग सेन(लवङ्गप्रताप सेन) लाई विजयपुरमा भव्य स्वागत गरी आक्रमण गर्न लगाए । लेप्चाहरूले युद्धमा लोहाङ्गसेनको विरुद्ध लडे भने बाजहाङ्गले सो युद्धमा भाग नलिइदिएकाले लेप्चाहरू पराजित भए । त्यसपछि सेनवंशको अधीनमा विजयपुर राज्य पनि पुग्यो । त्यसै समयमा विजयनारायण (राय) को पनि मृत्यु भइसकेको र उनका छोरा नभएकाले त्यो राज्य

सेनहरूको अधीनमा पुग्यो । अर्कोतिर सेन राजाले बाजहाडसँग एक धर्मसन्धि गरी उनका सन्ततिलाई धर्मविपरीत र विश्वासघात नगरेसम्म सन्तानदरसन्तानसम्मका लागि चौतरिया पद वंशानुगत बनाइदिएका थिए(प्रा.डा.राजाराम सुवेदी नेपालको तथ्य इतिहास, संस्करण दोस्रो २०६५, पृ.१४०-४१) ।

लोहाङ्ग सेनको मृत्युपछि यिनका राजकुमार राघव सेन मकवानपुरका राजा भए । राजा राघव सेनको मृत्युपछि यिनका राजकुमार हरिहर सेन मकवानपुरका राजा भए । मकवानपुरका सेन राज्य पनि मुगल साम्राज्य अन्तर्गतको सर्वोच्च स्तरको जमिन्दारी अर्थात् स्वायत्तशासी राज्य थिए । मकवानपुर राज्यको पहाडखण्डमा पनि खेति योग्य जग्गा कम मात्रामा थिए र खेती गर्न पनि कठिन हुनाले तिरो तिर्नु पर्दैनथ्यो । बाहिरी तराई प्रदेशमा धनहर जमीन धेरै उपजाव हुँनाले मालपोतबाट प्रशस्त आय हुँदा मुगल सम्राटलाई तिरो तिर्नु पर्द थियो । मकवानपुर राज्यका सेन राजाहरूले बहिरी तराईको मालपोत मुगल सम्राटलाई पटनामा रहेका बिहार सूबाका दीवान(वित्त-अधिकारी)को कार्यालयद्वारा बुझाउँदै आएको थियो ।

कर्कष्याट्रीकको भनाई अनुसार सोमेश्वरदेखि कोशीसम्मको इलाकाको जंगलबाट वार्षिक रुपमा दुई सयदेखि तीन सयसम्म हात्तीहरु समातिन्थे । धेरै जङ्गल भएकोले नै मकवानपुर राज्यको भित्री तराई प्रदेशमा हात्ती प्रशस्त पाइन्थ्यो(kirkpatrick, op,cit.,p.18, कृष्ण बहादुर थापा, पाथिवेश्वर तिमिल्सिना र मदन कुमार दाहाल-आधुनिक नेपालको आर्थिक इतिहास, प्रथम संस्करण:२०५४, पृ.४८-४९) । हात्ती खेदा शुल्क र विक्रीबाट पनि निकै आम्दानी हुन थियो ।

मुगल बादशाह औरंगजेबको शासनकालमा उनका ठूला शाहजादा मुअज्जम(बहादुर शाह)को पुत्र अजीम-उस-शान बंगालको सूबेदार थिए । सन् १६६४ई.मा मुगल बादशाह औरंगजेबको शासनकालमै उनका बंगालका नवाबले आक्रमण गरेपछि समझौता अनुसार मकवानपुरका राजा हरिहर सेनबाट नगदको अतिरिक्त प्रतिवर्ष १४ हात अग्लो हात्ती पनि तिरो(कर) स्वरुप लिन थाले(बाबुराम आचार्य-श्री ५ बडामहाराजा धिराज पृथ्वीनारायण शाहको संक्षिप्त जीवनी, संस्करण, दोस्रो वि.सं.२०६१, पृ.९२) ।

सेनवंशीय विजयपुर राज्यहरूको उदय

मुगल साम्राज्य अन्तर्गतको मकवानपुर राज्यका राजा हरिहर सेनका दुई जना रानीहरु तिरबाट चार भाई छोरा थिए । पैतृक राज्यको निम्ति यी चार जना राजकुमारमा ठूलो कलह पनि भयो । परिणामस्वरुप हरिहर सेनले केहि दिन आफ्ना छोराहरूको बन्दीमा पनि दुःख पाउनु पर्‍यो । अन्ततोगत्वा आफ्नो राज्यको कोशी भन्दा पश्चिमको भाग आफ्ना छोरा शुभसेनलाई र कोशी भन्दा पूर्वको भाग आफ्ना दिगं वत जेठा छोरा छत्रपति सेनका नवजात पुत्र इन्दुविधाता सेनलाई दिए । यस विभाजन अनुसार महाकुमार शुभसेन मकवानपुर र इन्दुविधाता सेन विजयपुरको सर्वोच्च स्तरको जमिन्दार अर्थात् स्वायत्तशासी राजा भए । यसरी सेनवंशीय विजयपुर सर्वोच्च स्तरको जमिन्दारी अर्थात् स्वायत्तशासी राज्यको उदय भयो । मकवानपुरबाट छुटेर उदय भएको विजयपुर राज्यका पहाडी प्रदेशहरूमा पनि खेति योग्य जग्गा कम मात्रामा थिए र खेती गर्न पनि कठिन हुनाले तिरो तिर्नु पर्दैनथ्यो । मकवानपुर राज्य जस्तै विजयपुर राज्यका सेन राजाले अब आफ्ना राज्यका बहिरी तराई प्रदेशका नगद मालपोत र भित्रि तराई प्रदेशका हात्ती तिरो प्रतिवर्ष पूर्णियामा रहेको दीवान(वित्त-अधिकारी)को कार्यालयमार्फत मुगल सम्राटलाई बुझाउँन थाल्यो ।

सेन वंशीय चौदण्डी राज्यको उदय

अठारौँ शताब्दीको पूर्वार्द्धमा राजा महाकुमार शुभसेनपछि माणिक्य सेन मकवानपुरका राजा भए । राजा माणिक्य सेनका समयमा मकवानपुर राज्य पूर्व कमलादेखि पश्चिम वरियासम्म फैलिएको थियो(प्रा.डा.सुरेन्द्र के.सी.:प्राचीन तथा मध्यकालीन नेपाल, दोस्रो संस्करण :२०५८ पृ.२३३) । राजा माणिक्य सेनका ४ भाई छोराहरूमध्ये हेमकर्ण सेन जेठा र जगत सेन माहिला थिए । राजा माणिक्य सेनपछि यिनका जेठा छोरा हेमकर्ण सेन मकवानपुरको राजगद्दीमा बसे । मकवानपुरका राजा हेमकर्ण सेनले आफ्ना भाई जगत् सेनलाई पहाडी प्रदेशका माझ किराँत, कोशी र कमला नदीका बीचका तराई प्रदेशका प्रशासकका रुपमा नियुक्त गरेर पठाई दिएका थिए । समान्यतया मकवानपुर राज्यमा बानियाँ र किराँत मन्त्री रहने व्यवस्था थियो । राजा हेमकर्ण सेनका बानियाँ मन्त्रीहरूसँग माझकिराँतका खुम्बू नेताहरूको राय मिलन नसक्दा उनीहरूले सन् १७३५ई. तिर जगत सेनलाई नै त्यस क्षेत्रका राजाका रुपमा राजगद्दीमा बसाइदिएको पाइन्छ(बाबुराम आचार्य-चीन, तिब्बत र नेपाल, संस्करण प्रथम २०५९ फागुन, पृ.१०७) । यस प्रकार कोशी र कमला नदीका बीचका तराई प्रदेशमा पहाडी प्रदेशको माझ किराँतलाई पनि मिलाएर एउटा अर्को छुट्टै स्वतन्त्र राज्यको गठन भएको देखिन्छ । नवगठित यस राज्यको राजधानी चौदण्डीमा रहेकोले यो राज्यपछि “चौदण्डी राज्य”को नामले पनि प्रसिद्ध हुन आएको थियो । यस राज्यको हिउँदै राजधानी “अम्बरपुर” भाँवर अर्थात् भित्री तराई प्रदेशमा रहने गरेकोले यही राज्य तराई भेगतिर भने “अम्बरपुर राज्य” को नामले पनि प्रसिद्ध रहेको पाइन्छ । यस नवगठन अनुसार जगत सेन चौदण्डी राज्यको सर्वोच्च स्तरको जमिन्दार अर्थात् स्वायत्तशासी राजा भए । यसरी सेनवंशीय चौदण्डी सर्वोच्च स्तरको जमिन्दारी अर्थात् स्वायत्तशासी राज्यको उदय भयो । मकवानपुरबाट छुटेर उदय भएको चौदण्डी राज्यका पहाडी प्रदेशहरूमा पनि खेति योग्य जग्गा कम मात्रामा थिए र खेती गर्न पनि कठिन हुनाले तिरो तिर्नु पर्दैनथ्यो । विजयपुर राज्य जस्तै चौदण्डी राज्यका सेन राजाले अब आफ्ना राज्यका बहिरी तराई प्रदेशका नगद मालपोत र भित्रि तराई प्रदेशका हात्ती तिरो प्रतिवर्ष पूर्णियामारहेको दीवान(वित्त-अधिकारी)को कार्यालयमार्फत मुगल सम्राटलाई बुझाउँन थाल्यो ।

भाष्कर मल्लका उत्तराधिकारी जगज्जय मल्ल

भाष्कर मल्ल निःसन्तान भएका हुनाले यिनले प्रताप मल्लका छोरा महीपतेन्द्र मल्लकी छोरीका छोरा जगज्जय मल्ललाई आफ्नो उत्तराधिकारी छानेका थिए । भाष्कर मल्लको मृत्युपछि जगज्जय मल्ल कान्तिपुरका राजा भए । जगज्जय मल्ल राजा भएको वर्ष नै ललितपुर र भक्तपुरमा पनि राज्यसत्तामा परिवर्तन भयो । ललितपुरमा योगप्रकाश मल्ल राजा भए । भक्तपुरको राजगद्दीमा रणजित मल्ल विराजमान भएका थिए ।

जय प्रकाश मल्ल

सन् १७३६, फरवरीमा राजा जगज्जय मल्लको निधनपछि उनका पुत्र जय प्रकाश मल्ल कान्तिपुरको गद्दीमा बसे । जय प्रकाश मल्ल एक जटिल परिस्थितिमा कान्तिपुरको राजगद्दीमा बसेका थिए । उता गोरखाका राजा उपत्यकालाई लक्ष्य बनाई नुवाकोटतिर लम्कंदै थिए । नुवाकोट दुश्मनको कब्जामा परेको खण्डमा राज्यको ठूलो आर्थिक क्षति निश्चित थियो । यद्यपि ललितपुर कान्तिपुरको उत्तिको विरोधी थिएन तथापि

भक्तपुरदेखि कान्तिपुरलाई निकै खतरा थियो । परन्तु, यति हुँदा पनि दृढप्रतिज्ञ र पराक्रमी जय प्रकाश मल्लको सम्मुख यी विघ्नहरु उति ठूला थिएनन् जति स्वयं आफ्नै दरबारका सरदारहरुको विरोध(बालचन्द्र शर्मा-नेपालको ऐतिहासिक रुपरेखा, पंचम संस्करण, २०३७ पृ.१७३) । आफ्ना सेनाहरु राजनीतिक उथलपुथलमा लागेको हुँदा तथा तिनीहरुलाई तालिमको राम्रो व्यवस्था नभएको हुँदा गोर्खाली सैन्यसँग भिडन सक्ने अरु सेनाको खाँचो जय प्रकाशले महसूस गरे । फलस्वरूप तराईक्षेत्रबाट मधेशी सेनाहरु ल्याएर राखे(डा.पेशल दहाल-नेपालको इतिहास, संस्करण : २००५, पृ.१७४) । जयप्रकाशले पनि सेनामा सकेसम्म मदिसेहरुलाई भर्ना गर्न थाले(बालचन्द्र शर्मा-नेपालको ऐतिहासिक रुपरेखा, पंचम संस्करण, २०३७, पृ. १७३) । जतिखेर पृथ्वी नारायण शाहले जयप्रकाश मल्लमाथि आक्रमण गरेका थिए, त्यतिखेर मल्लको सेनामा १२,००० मधेशी सैनिक थिए, जसलाई 'तिरहुतिया सेना'को नामले पुकारिन्थ्यो । यस तिरहुतिया सेनाले पृथ्वीनारायण शाहको सुगठित सेनाको बडो वीरतापूर्वक सामना गरेका थिए(डाँ.हरिवंश भ्वा-नेपाल में तराई समुदाय एवं राष्ट्रीय एकता, पृ.८०) ।

ललितपुर

योगप्रकाश मल्लको मृत्युपछि राजा भएका विष्णु मल्लको समयदेखि पाटनको दरबारका काजी तथा भारदारहरु विस्तारै शक्तिशाली हुन थाले । यी भारदारहरुमध्ये पनि ६ जना राजनीतिमा बढी सक्रिय थिए । यिनीहरुलाई एकै पटकमा भन्नु पर्दा ६ प्रधान भनिन्थ्यो । अन्ततः प्रधानहरुले पाटनका एक व्यापारी तेजनरसिंह मल्ललाई ललितपुरको राजा बनाए ।

भक्तपुर

सन् १७२२मा भूपतिन्द्र मल्लको मृत्यु भएपछि रणजित मल्ल भक्तपुरका राजा भए । राजा रणजित मल्लको राजनीति जीवन कष्टपूर्ण थियो । रणजित मल्लले बाह्य सङ्घर्ष मात्र होइन केही समयसम्म आन्तरिक कलहको पनि पीर खप्नुप्यो । सन् १७३९मा रणजित मल्लले आफ्ना दुई वर्षका छोरा वीरनरसिंह मल्ललाई उत्तराधिकारी बनाउन खोज्दा यिनकी एक भित्री रानीले विरोध जनाई आफ्नो माइती ठिमीमा गई बसिन् । यी रानी पछि कान्तिपुरतर्फ लागेकाले यो समस्या स्वतः समाधान भयो । अन्ततोगत्वा वीरनरसिंह मल्ल नै उत्तराधिकारी घोषित गरिए । यस समस्याको समाधान गर्न रणजित मल्ललाई डेढ वर्षको अवधि लागेको थियो । भक्तपुरको यस आन्तरिक कलहको वर्णन इसाई पादरी क्यासिनोले गरेका थिए ।

गोरखाका राजा नरभूपाल शाह

वंशावलीका अनुसार गोरखाका राजा रामशाहको मृत्युपछि उनका छोरा दलमर्दन अथवा डम्बर शाह १६३३ ई.मा गोर्खाका राजा भए । सन् १६४२ ई.मा दलमर्दन पछि उनका छोरा कृष्ण शाह गोरखाको गद्दीमा बसे । कृष्ण शाह पछि उनका छोरा र नाति रुद्र शाह र पृथ्वीपति शाह क्रमशः सोह्र र सतचालिस वर्ष सम्म गोरखामाथि शासन गरे । पृथ्वीपति शाहको छोरा वीरभद्र शाहको असामयिक निधनले गर्दा पृथ्वीपति शाह पछि वीरभद्र शाहका छोरा नरभूपाल शाह १७१६ ई.मा गोरखाका राजा भए । राजा नरभूपाल शाहका चार रानीहरु थिए । यी रानीहरु विभिन्न राजघरानाहरूसँग सम्बन्धित थिए । जेठी चन्द्रप्रभावतीदेवी खाँचीका राजकन्या, माहिली कौशल्यावतीदेवी पाल्पाका राजा गन्धर्व सेनकी राजकुमारी, साहिली बुद्धिमतीदेवी पर्वतका राजाकी राजकुमारी र कान्छी सुभद्रावतीदेवी तनहुँकी राजकुमारी थिइन् । जेठी रानी चन्द्रप्रभावतीदेवी निःसन्तान थिइन् । माहिली रानी कौशल्यावतीदेवीबाट पृथ्वीनारायण शाह, दलमर्दन शाह र पृथ्वीपति शाह गरि तीन भाई राजकुमार तथा पद्मकुमारी र विशालवदना नामकी दुई राजकुमारीहरु भए । साहिली रानी बुद्धिमतीदेवीबाट शूरप्रताप शाह तथा कान्छी सुभद्रावतीदेवीबाट कीर्तिमहोदय शाह र दलजित शाह दुई भाई राजकुमार भए ।

नरभूपाल शाह र नुवाकोटको युद्ध

गोरखा र कान्तिपुर दुवै मुगल साम्राज्य अन्तर्गतको पहाडी राज्य थियो । गोरखा राज्यका शाह राजाहरु र कान्तिपुर राज्यका मल्ल राजाहरु दुवैले मुगल सम्राटको दिल्लीदरबारमा सौगात(ट्रिब्यूट) पुरिआउँ थियो । सन् १७०७ में औरंगजेब की मृत्यु के पश्चात् उसके अयोग्य उत्तराधिकारियों के कारण मुगल साम्राज्य का केन्द्रीय शक्ति दुर्बल होता गया । जिससे मुगल साम्राज्य के महत्वाकांक्षी सूबेदार तथा प्रादेशिक सरदारों को साम्राज्य के अन्य सूबेदारी पर आक्रमण कर आधीपत्य करने की प्रवृत्ति जगी । मुगल सम्राट मुहम्मद शाह(१७१९-१७४८ई.) के शासनकाल में मुगल साम्राज्य अन्तर्गत सैयद हुसेन अलि खानदेश का सूबेदार और तूरानी चिनकुलीच खाँ मालवा का सूबेदार था । सन् १७२०ई में मालवा का सूबेदार चिनकुलीच खाँ ने सैयद हुसेन अलि की सूबेदारी खानदेश पर आक्रमण कर आधीपत्य कर लिया । यस्ता प्रवृत्ति बाट मुगल साम्राज्य अन्तर्गतको पहाडी राज्य गोरखा पनि कान्तिपुरमाथि अछुतो रहेन । नेपाल उपत्यकाको पश्चिमी ढोका, कान्तिपुर राज्यको 'नुवाकोट' प्रदेश जितेमा उपत्यकामाथि आक्रमण गर्न सजिलो हुने थियो । नेपाल र तिब्बत बीच भइरहेको व्यापारको मूल बाटो नुवाकोट नै मात्र थियो । नुवाकोट कब्जा गरेमा नेपालको आयश्रोत समाप्त हुने थिए भन्ने गोरखाको आयश्रोत बढ्ने थियो । नुवाकोटको अग्लो पहाडी ठाउँमा भएका वनदुर्गहरु गुरिल्ला युद्धको लागि किल्ला बनाउने उपयुक्त थियो । नुवाकोट कृषि क्षेत्रमा पनि प्रसिद्ध रहेको थियो । यसरी राजनैतिक, आर्थिक र सामरिक दृष्टिले महत्वपूर्ण क्षेत्र भएकोले गोरखाली शाह राजाहरु अधिदेखि नै नुवाकोटमाथि आँखा गडाई बसेका थिए ।

सन् १७३७ मा कान्तिपुरको गृहकलह चर्केको वेलामा गोरखाको राजा नरभूपाल शाहले आफ्ना एक जना मगर काजी जयन्त राना र महेश्वर पन्तको नेतृत्वमा नुवाकोट विजयको निमित्त फौज पठाएका थिए । तर, यस युद्धमा गोरखालीहरु पराजित भएर फर्केका थिए । जयन्त राना गोरखा 'थरघर' परिवारका प्रतिष्ठित काजी थिए । तर गोरखाका राजा नरभूपाल शाहले नुवाकोटको युद्धमा पराजयका लागि दोषी जयन्त राना भएको प्रतिद्वन्द्वी महेश्वर पन्तको झुठो कुरामा विश्वास गरी सजायमा काजी पद खोसी त्यहाँबाट निष्काशित गरिदिए । जयन्त राना निराश भई कान्तिपुरका राजा जयप्रकाश मल्लका आश्रयमा पुगे । जयप्रकाश मल्लले जयन्त रानालाई नुवाकोट प्रदेशका प्रमुख संरक्षक 'उमराव' नियुक्त गरे ।

नरभूपाल शाहले शक्तिशालीसँग सम्बन्ध गर्न खोजे

गोरखा राज्यको विस्तारको क्रममा राजा नरभूपाल शाहले नुवाकोटमाथि आक्रमण गर्दा पराजित हुनुपरेको थियो । तसर्थ नरभूपाल शाह गोरखाको सम्बन्ध त्यसवेलाको शक्तिशाली र आर्थिकरूपमा सम्पन्न राज्यहरुसित कायम गरी उनी यस पराजयको बदला लिन चाहन्थे । यस विषयमा नरभूपाल शाहकी रानीहरु चन्द्रप्रभा, कौशल्या र भारदारहरुको बीच छलफल हुँदा मकवानीसँग विवाहसम्बन्ध स्थापना भएमा

मकवानपुर आर्थिक दृष्टिले सम्पन्न भएकोले विहेमा बढी दाइजो पाउने, नेपाल उपत्यका पस्ने मुख्य ढोका भएकोले मकवानपुरसंग सम्बन्ध कायम भएमा काठमाण्डौ उपत्यका पस्न सजिलो हुने र मकवानपुर जस्तो आर्थिक रुपमा सम्पन्न र शक्तिशाली राज्यसित सम्बन्ध कायम भएमा गोरखा पनि बलियो हुने देखेर यो सम्बन्ध स्थापना गर्ने निधो भयो । यसै राजनैतिक र आर्थिक उद्देश्यले प्रेरित भएर नरभूपाल शाहले आफ्नो जेठो छोरा पृथ्वी नारायण शाहको विहे मकमानपुर राजपरिवारमा गर्न खोजे ।

मकवानपुरका सेन राज्य

इतिहासमा उल्लेख अनुसार चौदण्डी राज्य छुटिए हेमकर्ण सेनका मकवानपुर राज्य पूर्व कमला नदीदेखि पश्चिम चितवन माडीको ठोरीनाकासम्म फैलिएको थियो(प्र.डा.राजाराम सुवेदी-नेपालको तथ्य इतिहास, संस्करण दोस्रो २०६५, पृ.१३९) । मकवानपुर राज्य पनि मुगल साम्राज्य अन्तर्गतको विहार सुबाको सर्वोच्च स्तरको जमिन्दारी अर्थात स्वायत्तशासी राज्य थियो । गोरखाका राजा नरभूपाल शाहको जेठो छोरा पृथ्वी नारायण शाहको विहे मकमानपुरमा गर्न खोजेको समयमा हेमकर्ण सेन मकवानपुरका सर्वोच्च स्तरको जमिन्दार अर्थात स्वायत्तशासी राजा थिए । मकवानपुर राज्यको पहाडखण्डमा खेति योग्य जग्गा कम मात्रामा थिए र खेती गर्न पनि कठिन हुनाले तिरो तिर्नु पर्दैनथ्यो । मकवानपुर राज्यको भित्री तराई प्रदेशका जङ्गलमा हात्ती प्रशस्त हुने हुनाले हेमकर्ण सेन नेपाल(कान्तिपुर, ललितपुर र भक्तपुर)का मल्लराजाहरूलाई हात्तीखेदा गर्न दिएर शुल्कका रुपमा रुपैयाँ लिने गर्दथे । यिनी आफूले पनि खेदा गराई उम्दाउम्दा हात्तीहरू आफ्ना हात्तीसारमा राखी अरु हात्ती राजा, महाराजा, जमीन्दार र धनाढ्यहरूलाई विक्री गर्दथे । हात्तीखेदा शुल्क र हात्ती विक्रीबाट पनि निकै आम्दानी हुन्थ्यो । भित्री तराई प्रदेशको बापत प्रतिवर्ष १४ हात अग्लो एक हात्ती पनि तिरो(कर) स्वरुप मुगल बादशाहलाई दिनु पर्दथ्यो(बाबुराम आचार्य-श्री ५ बडामहाराजा धिराज पृथ्वीनारायण शाहको संक्षिप्त जीवनी, संस्करण, दोस्रो वि.सं.२०६१, पृ.९२) । बहिरी तराई प्रदेशमा धनहर जमीन धेरै उपजाव हुँनाले 'मालवाजवी' अर्थात मालपोतबाट प्रशस्त आय हुँदा तिरो मुगल बादशाहलाई तिर्नु पर्दथ्यो । मकवानपुर राज्यका स्वायत्तशासी सेन राजाहरूले तिरो मुगल सम्राटलाई पटनामा रहेका विहार सूबाका दीवान(वित्त-अधिकारी) कार्यालयद्वारा बुझाउँदै आएको थियो(बाबुराम आचार्य-श्री ५ बडामहाराजा धिराज पृथ्वीनारायण शाहको संक्षिप्त जीवनी, संस्करण, दोस्रो वि.सं.२०६१, पृ.९२) ।

राजा हेमकर्ण सेनलाई विहे प्रस्ताव स्वीकार

मकवानपुरका राजा हेमकर्ण सेनले आफ्नी १२ वर्षिया युवराज्ञी इन्द्र कुमारीको गोरखाका १४ वर्षे युवराज पृथ्वी नारायण शाहसित विहे गर्ने प्रस्ताव राख्दा स्वीकार गर्‍यो । फलतः पृथ्वीनारायण शाहको विहेको निधो भयो । तर विहेका निमित्त आफ्नी छोरी मैयाँलाई डोलाका रुपमा गोरखा नपठाएर हेमकर्ण सेनले नरभूपाल शाहलाई नै मकवानपुरमा जन्तीसहित आएर विहे गर्ने निमन्त्रण पठाए ।

पृथ्वीनारायण शाहको विवाह

सन् १७३८ ई. को फरवरी तदानुसार फाल्गुन महिनामा गोरखाबाट पृथ्वीनारायण शाहको आफ्ना पुरोहित, ज्योतिषी, भैयाद, खजाञ्ची र भारादारका जमातको जन्तीका साथ मकवानपुरमा गई धूमधामसंग खुशीराजीका साथ शुभविवाह कार्य सम्पन्न भएको थियो । तर विहे सम्पन्न भएपछि पहाडको चलन अनुसार दुलही लिएर जाने कुरा उठ्दा हेमकर्ण सेनले आफ्नी छोरी(दुलही) इन्द्र कुमारीलाई पृथ्वी नारायण शाहसंगै गोरखा पठाउन नामञ्जूर गरे । उता गोरखालीहरूलाई पनि वधू साथमा नलगी रित्तै फर्कन अपमान जस्तो लाग्यो । यो विवाह राजनीतिक दृष्टिकोणबाट मधेश एवं मधेशी तथा पहाड एवं पहाडी सम्बन्धको आधार महत्वपूर्ण थियो । मधेश र पहाडको विवाह पद्धति र परम्परागत चलनहरूमा केहि भिन्नता थियो(देवी प्रसाद शर्मा-आधुनिक नेपालको इतिहास, छैठौँ संस्करण २०५९,पृ.४५) । मधेशमा पहाड भै विवाह हुने वित्तिकै छोरी (दुलही)लाई ससुराली पठाउनुपर्ने चलन थिएन । मधेशको परम्परा अनुसार गौना(द्विरागमन) विवाहको दोस्रो अङ्ग पुरा गरेर लैजानुहोला भनी हेमकर्ण सेनले भन्दा पृथ्वीनारायण शाह र जन्ती भएर गएका पुरोहित, भैयाद र भारादार आदि अकमक परे । गोरखा राज्यविस्तार अभियानमा प्राप्त हुन सक्ने सहायतातिर विचार गरी नयाँ ससुरालीलाई चिढ्याउन पृथ्वीनारायण शाहले चाहेनन् र द्विरागमनमा डोला पठाउने मकवानपुरीको चलन पनि हुनाले उनी बिदावारी भई फर्केर गोरखा गए ।

द्विरागमन(गौना)को निमित्त गए मकवानपुर

सन् १७३८ को बर्साद बितेपछि गौना(द्विरागमन) विवाहको दोस्रो अङ्गको निमित्त माघ महीना अनुकूल पर्ने हुनाले डोला पनि लिएर जाने र मकवानपुरबाट फर्कदा नेपाल उपत्यकाको पनि राजनीतिक स्थिति बुझ्ने विचार लिएर भ्रमण गर्ने उद्देश्य लिएर पृथ्वीनारायण शाह दलबलसहित मकवानपुर गएर गुरुज्यूडाँडामा डेरा जमाएर बसे । तर सन् १७३९को जनवरी तदानुसार माघ महीनाको दोस्रो हप्तामा मकरसङ्क्रान्ति पर्न आयो र त्यो दिन हरिहरपुरनेर बाग्मतीको खुँडाघाटमा मेला भर्ने दिन पर्दा हेमकर्ण सेन सपरिवार त्यहाँ जान लागे र पृथ्वीनारायण शाहसहित सबै गोरखाली जन्तीलाई पनि त्यहाँ जानको लागि निमतो पठाए । माघ लागेपछि डोला अन्माइदेलान् भन्ने उमेद राखेर पृथ्वीनारायण शाह जन्ती सहित मेला हेर्न गए । हरिहरपुरगढीकै समीप डेरा हाली बसे ।

गोरखाको आर्थिक विपन्नताले पृथ्वीनारायण शाह सहित गोरखालीहरूको वेशभूषा भने सामान्य थियो । पहाडमा बनेको मोटा कपडा उनीहरूले लाएका थिए(बाबुराम आचार्य-श्री ५बडौँ महाराजाधिराज पृथ्वीनारायण शाहको संक्षिप्त जीवनी, संस्करण, दोस्रो वि.सं.२०६१, भाग-१,पृ.९४) । तर आर्थिक रुपमा सम्पन्न मकवानपुरका राजकुमार र भारादारहरूको रहनसहनमा मुगलहरूको प्रभाव परेको हुनाले उनीहरूको वेशभूषामा पनि मुगलहरूको जस्तै चमक-दमक थियो । यसबाट गोरखालीहरूलाई हिन्ताबोध भए रहेको थियो र मकवानपुरेहरूको सबै काम, व्यवहार आफ्नो उपहास ठानि रहेको थियो । खुँडाघाटको माघे मकरसङ्क्रान्ति मेलाबाट ससुरालीकै जमातसँग फर्के । फर्कदा बाटामा एक दुर्घटना घट्यो । मकवानपुर राज्यका वर्दीमा रहेका मधेशी सिपाहीहरूले जुत्तालाइकन पृथ्वी नारायण साहलाई सलाम गर्‍यो । यसलाई आफ्नो अपमान समझेर उनी आफूसंग आएको सिपाहलाई काटन आदेश दिए । गोरखाली सिपाहीहरूले मधेशी सिपाहीहरूलाई काटी दियो । बुद्धिमान सिंहको भाषावशावलीको पृ.३००मा उल्लेख छ, "स्नान गरेर फर्कदापेर कनक सिं वानीयाका मध्येस्या सिपाहिले जुत्तालाइकन पृथ्वी नारायण साहलाई सलाम गरेर आफ्ना मानिसलाई इसारा बक्सी काटी दिनु भयो ।" (बाबुराम आचार्य-श्री ५बडौँ महाराजाधिराज पृथ्वीनारायण शाहको संक्षिप्त जीवनी, संस्करण, दोस्रो वि.सं.२०६१, भाग-१, पृ.१०३-४) । यो हत्याकाण्डको खबर सुनी युवराज दिग्वन्धन सेन र मन्त्री कनक सिंह वानियाँ पनि

क्रुद्ध भई मधेशी सिपाहीहरु साथली घटनास्थलमा आईपुगे । र हत्या गराउने पृथ्वीनारायण शाह र गोरखाली भारादारसँग जाई लागे । यसै बीच त्यहाँ आइपुगी हेमकर्णले छोरा दिग्वन्धनसँग लत्री जुवाई पृथ्वीनारायणको ज्यान जोगाए । राजा हेमकर्ण सेनले आफ्ना युवराज दिग्वन्धनलाई नरोकेको भए पृथ्वीनारायणको के गति हुने थियो-यो स्पष्ट छ । यस घटनाले गर्दा जेठान-जुवाई दुवै बीचमा कटुता उत्पन्न भयो र यसको प्रभाव डोला पठाउने कुरामा समेत पर्न गयो ।

पृथ्वीनारायण शाहलाई मार्न लस्कर पठाए

हेमकर्ण सेनले कन्यादानको समयमा छोरीलाई नवलखा गजमोतीको हार लगाइदिएका थिए र दुलहालाई एकदन्ता हात्तीमा चढाएर अन्माएका थिए । यी दुवै वस्तु विहेमा 'वर-वधु' लाई अर्पण गरिसकिएका हुनाले गौनाका साथ पठाइदिने विचार राजा र रानी दुवैको थियो । यस विषयमा हेमकर्ण सेन र दिग्वन्धन सेनका बीचमा छलफल हुँदा यी वस्तु दिन दिग्वन्धन सेन राजी भएनन् र यिनले यी कुराको रीस पृथ्वीनारायण शाह उपर पोखे(बावुराम आचार्य-श्री ५बडौं महाराजाधिराज पृथ्वीनारायण शाहको संक्षिप्त जीवनी, संस्करण, दोस्रो वि.सं. २०६१, भाग-१, पृ.९४) ।

पृथ्वीनारायण शाहले त्यसलाई आफ्नो ठूलो अपमान भएको सम्झे । परिणामस्वरूप क्रोधमा पृथ्वीनारायण शाहले "एक दन्ता हाति र नवलाखि हिराको हार दिन्छौ भन्या डोला पनि लैजांला दिन्नौ भन्या काटि तरवारसित पनि लैजांला" भनी हाक दिए । यस घटनाले पृथ्वीनारायण शाहको उद्धत र क्रोधी मिजाज र साथै पछिको विचारै नराखी सहसा कुनै मूर्खतापूर्ण काम गरिहाल्ने बानी भएको प्रकट गर्दछ । उनको चरित्रको यो कमजोरी उनको जीवनमा अनेक पटक देखियो(बालचन्द्र शर्मा-नेपालको ऐतिहासिक रुपरेखा, पंचम् संस्करण, २०३७ पृ.२१७) । फलतः दुवै पक्ष बीच कटुता बढदै गयो । बुद्धिमान सिंहले भाषावशावलीमा उल्लेख गरे अनुसार पृथ्वीनारायण शाहलाई मार्न मकवानपुरगढीको डेरामा युवराज दिग्वन्धन सेन र मन्त्री कनक सिंह वानियाँले मधेशी सिपाहीहरुको लस्कर पठाएका थिए(बावुराम आचार्य-श्री ५बडौं महाराजाधिराज पृथ्वीनारायण शाहको संक्षिप्त जीवनी, संस्करण, दोस्रो वि.सं. २०६१, भाग-१, पृ.१०४) । दिग्वन्धन सेन र कनक सिंह वानियाँले पठाएको मधेशी सिपाहीहरुद्वारा मारिने भयले पृथ्वीनारायण शाहले राति नै भोर हुँदाहुँदा सासु-ससुरासित समेत विधिवत विदानै नभई मकवानपुरबाट फर्के(पलाइन भए)(बावुराम आचार्य-श्री ५बडौं महाराजाधिराज पृथ्वीनारायण शाहको संक्षिप्त जीवनी, संस्करण, दोस्रो २०६१, भाग-१, पृ.९४) ।

पृथ्वीनारायण मकवानपुरबाट घुम ओढी पलाइन

मकवानपुरबाट पलाइन पृथ्वीनारायण शाहले सबैलाई गोरखातिर पठाई आफू भानु जोशी, कुलानन्द जोशी र अरु केहि विश्वस्त मानिसहरुलाई साथ लिई अनौपचारि रुपले सामान्य बाटो हिंडने बटुवाभैं भेष बदलेर आफ्नो अनुहारको डाम छोप्न घुम ओढी टिष्टुङ्ग, पालुङ्ग, चित्लाङ्ग हुँदै चन्द्रागिरीबाट लामीडाँडाको बाटो गरी धादिङ्गमा केहि दिन विश्राम गरी गोरखाको राजदरबारमा पुगे(बावुराम आचार्य-श्री ५बडौं महाराजाधिराज पृथ्वीनारायण शाहको संक्षिप्त जीवनी, संस्करण, दोस्रो वि.सं. २०६१, भाग-१, पृ.९५) । पृथ्वीनारायण शाहले "एक दन्ता हाति र नवलाखि हिराको हार दिन्छौ भन्या डोला पनि लैजांला दिन्नौ भन्या काटि तरवारसित पनि लैजांला" भनी हाक दिएपनि मधेशी सिपाहीहरुको डरले मकवानपुरसँग भिडने आँट पृथ्वीनारायण शाहले गर्न सकेन बल्कि दोश्रो विवाह नै अन्यत्र गरे ।

पृथ्वीनारायण शाहको दोस्रो विवाह

मकवानपुरबाट प्रस्थान गरेर गोरखातर्फ लागेका जन्तीहरु पुगी रानी चन्द्रप्रभा र कौशल्यालाई त्यहाँको अप्रियकहानी सुनाउँन पुगे । यस अपमानको बदला लिन पृथ्वीनारायण शाहको दोश्रो विवाहको निम्ति तुरुन्त नै प्रबन्ध हुन थाल्यो जसमा प्रायः सबैको मंजूरी थियो । चौबीसी-बाइसीका गोरखाभन्दा साना रजौटाका छोरी डोला मगाएर विवाह गर्दा राजनैतिक वा आर्थिक लाभ केही हुँदैनथ्यो । पर्वत, प्यूठान, सल्यान आदिका राजपुत्रीहरुसँग विवाह गर्दा उनीहरु गोरखामा डोला पठाउन तयार हुँदैनथे । पृथ्वीनारायण शाह उहीँ विवाह गर्न जाँदा मकवानपुरको जस्तो घटना दोहोरिने सम्भावना हुँदा मदिसे राजपूतका डोला भिकाई गोरखामा विवाह गर्नु नै उचित देखेर रानी चन्द्रप्रभाले यस कुराको प्रस्ताव गर्दा राजपरिवारका सदस्यहरु, भारदारहरु लगायत पृथ्वीनारायण शाहले पनि समर्थन गरेका हुनाले डोलाको तलाश गर्न भानु जोशी खटिएर अनेक ठाउँमा हलकारा र जाँचबुझ गर्ने धाईहरुसमेत पठाइए ।

यस पटक बनारस जिलाका वैस राजपूत अहिमानसिंहकी छोरी नरेन्द्रलक्ष्मीसित उनको विवाह भयो(बालचन्द्र शर्मा-नेपालको ऐतिहासिक रुपरेखा, नवम् संस्करण २०४७, पृ.२१७) । तर बावुराम आचार्य अनुसार, गोरखपुर जिल्लाका ठाकुर दयाराम सिंहकी छोरीमैयाँलाई डोलाका रुपमा गोरखामा ल्याइएका थिए । सन् १७४०, फरवरीमा दयाराम सिंहका हातबाट कन्यादान भई पृथ्वीनारायण शाहको दोस्रो शुभविवाहकार्य गोरखामा नै सुसम्पन्न भयो(बावुराम आचार्य-श्री ५बडौं महाराजाधिराज पृथ्वीनारायण शाहको संक्षिप्त जीवनी, संस्करण, दोस्रो वि.सं. २०६१, भाग-१, पृ.९६-९७) । बनारस वा गोरखपुर जता भएपनि उनी दोस्रो विवाह गरे, तर युवराज दिग्वन्धन सेन, मन्त्री कनक सिंह वानियाँ र मधेशी सिपाहीहरुदेखि आक्रान्त पृथ्वीनारायण शाहले एक दन्ता हाति, नवलाखि हिराको हार तथा डोला मकवानपुरबाट लाउँन सकेन ।

पृथ्वीनारायण शाहको राज्यारोहण

सन् १७३७ मा नुवाकोटसँगको युद्धमा पराजित भएदेखि नै नरभूपाल शाहमा मानसिक असन्तुलन देखिन थालेको थियो । उनले बढी समय पूजा-पाठमा बिताउन थालिसकेका थिए । त्यसकारण पृथ्वीनारायण शाहले सौतनी आमा चन्द्रप्रभावतीसँग मिलेर शासन चलाउनमा सहयोग गर्न थालेका थिए । सन् १७४२, अप्रिल ३ मा पागल नरभूपाल शाहको मृत्यु भयो । पृथ्वीनारायण शाह २० वर्षको उमेरमा गोरखाको राजगद्दीमा विराजमान भए । त्यसै वर्ष उनको राज्याभिषेक पनि भयो ।

पृथ्वीनारायण शाहको लालमोहर

पृथ्वीनारायण शाह सत्तामा आएपछि त्यसवेलाको राजकीय छापमा प्रयोग गरिने कालो मसीको ठाउँमा रातो मसी प्रयोग गर्न शुरु गरिएकोले त्यसै वेलादेखि लालमोहर कहिन लाग्यो, जसमा 'श्री दुर्गा' र 'भवानी' लेखिएको हुन्थ्यो। त्यसैवेला देखि लालमोहरको चलन चलियो।

पृथ्वीनारायण शाह पनि नुवाकोटमा पराजित

पृथ्वीनारायण शाह राजा भएको केहि समयपछि नै नुवाकोटमाथि आक्रमण गर्ने योजनामा लागे। नुवाकोट नेपाल उपत्यकाको पश्चिमी ढोका भएकोले त्यो ठाउँ जितेमा उपत्यकामाथि आक्रमण गर्न सजिलो हुने थियो। नेपाल र तिब्बत बीच भइरहेको व्यापारको मूल बाटो नुवाकोट नै मात्र थियो। नुवाकोट कब्जा गरेमा नेपालको आयश्रोत समाप्त हुने थिए भन्ने गोर्खाको आयश्रोत बढ्ने थियो। नुवाकोटको अग्लो पहाडी ठाउँमा भएका वनदुर्गहरु गुरिल्ला युद्धको लागि किल्ला बनाउने उपयुक्त थियो। नुवाकोट कृषि क्षेत्रमा पनि प्रसिद्ध रहेको थियो। यसरी राजनैतिक, आर्थिक र सामरिक दृष्टिले महत्वपूर्ण क्षेत्र भएकोले पृथ्वीनारायण शाह नुवाकोट कब्जा गर्न हतारिको थियो। पृथ्वीनारायण शाहले आक्रमणको लागि अति आवश्यक हुने आर्थिक स्रोत संकलनतर्फ विशेष ध्यान दिए। गोरखाका जनतासँग आर्थिक सहयोग संकलन गर्न थाले। गोरखालीहरुले पनि आफ्नो गच्छे वा क्षमताअनुसार नगद वा जिन्सी दिएर राजालाई सहयोग गरे। हात-हतियार निर्माणमा र सैनिक पुनर्गठनमा पनि त्यत्तिकै जोड दिए। पृथ्वीनारायण शाहले १६ वर्षदेखि ३० वर्षसम्मका सबै जातिका पुरुषहरुलाई अनिवार्य सैनिक सेवामा भर्ती हुनुपर्ने आदेश जारी गरे। सन् १७४३ मा पृथ्वीनारायण शाहले सबै प्रबन्ध मिलाई नुवाकोटमाथि आक्रमण गरे। जब पृथ्वीनारायण शाह ने जय प्रकाश मल्ल पर आक्रमण किया था, तो मल्ल की सेना में १२,००० मधेशी सैनिक थे जिन्हें 'तिरहुतिया सेना' के नाम से पुकारा जाता था। इस तिरहुतिया सेना ने पृथ्वी नारायण की संगठित सेना का बड़ी वीरता से सामना किया था (डाँ.हरिवंश भ्ता: नेपाल में तराई समुदाय एवं राष्ट्रीय एकता, पृ.८०)। गोरखाली सेनाको कमजोरी थाह भएको जयन्त राना नुवाकोटका प्रमुख संरक्षक 'उमराव' थिए। परिणामस्वरूप गोरखालीहरुलाई साढेँ नराम्रोसँग पराजित भएर फर्कनु पयो।

नुवाकोटमाथि अर्को आक्रमणको तयारी

सन् १७४३ मा नुवाकोटसँग पराजित हुनुको दुइटा कारण थियो। पहिलो प्रशिक्षित सेना र दोस्रो आधुनिक हतियारको अभाव। पृथ्वीनारायण शाहका राज्याभिषेकभन्दा ५० वर्ष पहिलेदेखि नै काठमाण्डौं उपत्यकाका मल्लदरबारहरुमा बन्दूक देखिन लागेका थिए जो लडाईँमा लगिन्थे पनि। यी बन्दूकहरु मल्लराज्यमा रहेका मुगलाका व्यापारीद्वारा आएका थिए र पृथ्वीनारायण शाहका राज्याभिषेकका समयमा यिनको संख्या डेढ सयभन्दा नाघेको थियो। यिनको प्रयोग लडाईँमा राम्रो गर्न सकेमा धनुकाँड, भाला, बर्छा, तरवार, खुँडा आदि बेकम्बा हुने पृथ्वीनारायण शाहले देखेका थिए(बावुराम आचार्य-श्री ५बडौं महाराजाधिराज पृथ्वीनारायण शाहको संक्षिप्त जीवनी, भाग-१, पृ.११७)। कान्तिपुरका राजा जयप्रकाश मल्लका ५० नाल बन्दुक हुनाले गोरखाली सेनाको हियो भर्रेको देखि पृथ्वीनारायण शाहले हेर्‍यो। अतः आफ्नो लक्ष्यको पूर्तिको लागि निकै मात्रामा बन्दूकलगायत गोली, बारुद इत्यादि युद्धोपयोगी सामग्रीहरु जमा गर्नु परमावश्यक थियो। यस कार्यको लागि पृथ्वीनारायण शाहले आफ्नो दोस्रो ससुराली काशी(बनारस)लाई उपयुक्त ठाने(प्रो. ढुण्डिराज भण्डारी-नेपालको ऐतिहासिक विवेचना, संस्करण छैठो, संवत् : २०६०, पृ.१७२)। यसको लागि वहाँलाई धनका अवश्यकता पयो। पृथ्वीनारायण शाहले आफ्ना रैतीसँग धुरीको रु. १।- कर उठाउँदा १२,०००।-र वरपर धनको सहयोग माँगेर जम्मा १४,०००।- पुरियाए। हिन्दुहरुको तीर्थस्थल भएकोले पुण्य कमाउने उद्देश्यले काशी जान थालेको कुराको दुनियालाई प्रचार गरे, गराएका थिए। तर काशी यात्राको पछाडि मुख्य उद्देश्य आफ्नो ससुरालीको सहयोगमा युद्ध उपयोगी हातहतियार एवं सर-समान आयात गर्नु थियो। आफ्नो अनुपस्थितिमा गोर्खाको राजकाज संचालन गर्ने अभिभारा रणरुद्र शाह र गोर्खाकै पुराना एवं विश्वासी भारदार कालु पाण्डेको जिम्मा लगाई केही अंगरक्षक, पुरोहित, ज्योतिष आदि साथमा लिई पृथ्वीनारायण शाह बनारस तर्फ लागे।

बनारस यात्रा र गोत्र परिवर्तन

बनारस पुगेपछि पृथ्वीनारायण शाहले आफ्नो भारद्वाज गोत्र त्याग गर्‍यो। उनको गोत्र परिवर्तन गर्नुको प्रमुख कारण त्यसवेला गण्डकी क्षेत्रमा शाही ठकुरीहरुका आठ राज्य थिए। ती राज्यहरु सित युद्ध हुने निश्चित थियो। युद्ध हुँदा आफ्नै गोत्रका मान्छे मारेमा गोत्र हत्या लाग्ने हुँदा त्यस पाप बाट बाच्न पृथ्वीनारायण आफ्नो भारद्वाज गोत्र त्याग गरी चलन अनुसार आफ्ना गुरुको कस्यप गोत्र धारण गरे।

पृथ्वीनारायण शाहको भेट तीर्थयात्राको क्रममा काशी पुगेका जाजरकोटका राजा हरि शाह र डोटीका राजा पहाडी शाहीसँग भएको थियो। जाजरकोटका राजा हरि शाह र गोरखाका राजा पृथ्वीनारायण शाह बीच एक-अर्काका शत्रुलाई सहायता नगर्नेसन्धि पनि भएको थियो।

बनारसमा आफ्ना ससुरा अहिमान सिंह र लोलार्क कुण्डका प्रभावशाली अवस्थी साधुको सहयोगले पृथ्वीनारायण शाह यथेष्ट बन्दुक, गोली, बारुद पाल एव अन्य युद्ध उपयोगी सामग्री जमा पार्न सफल भए । यिनै अवस्थी साधुको सहयोगले उनको दोस्रो विवाह पनि भएको थियो । पृथ्वीनारायण शाहले ती साधुलाई प्रसन्न पार्न धैबुडको बित्तो पनि दिएको थियो ।

कालु पाण्डेलाई काजी पद

बुटवलमा चौबीसी राज्यको भौगोलिक स्थितिको अध्ययन गर्दै पृथ्वीनारायण शाह आफ्ना सहयोगीहरूका साथमा गोर्खा पुगे । बनारसबाट फर्केपछि पृथ्वीनारायण शाहले एउटा योग्य व्यक्तिलाई काजीको पदमा नियुक्ति गर्ने आवश्यकता महसुस गरे । उनले विराज बखेतीलाई काजी पद दिन चाहेको कुरा दिव्य उपदेशमा उल्लेख भएको पाइन्छ । तर उनले आफ्नी आमा चन्द्रप्रभावती र गोरखाली जनता एवं भारदारहरूको भावना अनुसार कालु पाँडेलाई पदमा पदोन्नति गरे । दलितप्रतिको भेदभावलाई ओझेलमा पार्न विन्नि नचाहिदो आधार खडा गरे । द्रव्य शाहकै समयदेखिपाँडे वंशका सदस्यहरूले गोरखाका राजाहरूलाई सक्दो सहयोग दिदै आएका थिए । द्रव्य शाहका प्रमुख सहयोगी गणेश पाँडे कालु पाँडेका पूर्वज थिए ।

आर्थिक प्रबन्ध

गोरखा सानो र पहाडी राज्य भएको हुनाले आर्थिक क्षेत्रमा सम्पन्न थिएन । तर राज्य विस्तार अभियान चलाउन ठूलो धनराशिको खाँचो थियो । गोरखा राज्य जम्मा १२ हजार घरधुरी भएको आर्थिक समस्या धुरी करबाट मात्र समाधान हुने सक्ने स्थिति थिएन, त्यस कारण पृथ्वीनारायण शाहले गोरखावासीलाई आफूले सक्दो नगद वा जिन्सी युद्ध कोषमा सहयोगस्वरूप राख्न आह्वान गरे । त्यसपछि सक्नेले सुन-चाँदी र अन्न जम्मा गरि दिए र नसक्नेले तरकारी फलफूल आदि भए पनि दिएर सहयोगी देखाएका थिए । धनी गोरखालीसँग पृथ्वीनारायण शाहले ऋण लिने व्यवस्थसमेत मिलाए ।

लखनाऊका सैन्य प्रशिक्षकबाट गोरखालीहरूलाई प्रशिक्षण

बनारसबाट फर्के पछि पृथ्वीनारायण शाह र कालु पाण्डे मिलेर नुवाकोटमाथि आक्रमण गर्नु भन्दा पहिले आवश्यक तयारीमा लागे । बनारसबाट पृथ्वीनारायण शाहले प्रशस्त युद्ध सामग्री ल्याएको थियो । त्यस बाहेक उनले बन्दूकको प्रयोग सम्बन्धमा तालीम दिन र बन्दूक बिग्रेमा मरम्त गर्न लखनाऊका बासिन्दा शेख जब्बर, मुहम्मदताकी जस्ता मुसलमान र बेखसिंह नामक कामीलाई गोरखा भिर्काएका थिए । गोरखामा पनि आवश्यक हतियार तैयार गरिन लागिगयो । सैनिक सेवालाई महत्वपूर्ण स्थान दिए । अनिवार्य सैनिक शिक्षा लागू गरे । आधुनिक तरिकाले सैनिक पुनर्गठन गरे । पृथ्वीनारायण शाहले सिपाहीहरूलाई घर-खेत मिलाई दिने व्यवस्था गरे । जागीरको रूपमा जग्गा दिने प्रबन्ध मिलाए । सैनिक नियुक्तिका मुख्य आधारहरू देशभक्ति र राजभक्ति कायम गरे । उनको सेनामा सबै जातिको मानिस भर्ना हुन पाउने भए । पहिले दुईवटा युद्धहरूमा गोरखालीहरू हारेकोले यसपाली गोरखाका १६ देखि ३० वर्ष सम्मका गोर्खाली युवकहरूलाई गोरखा राज्य विस्तारको सैनिक अभियानको लागि लखनाऊबाट बोल्लाईएका सैन्य प्रशिक्षक शेख जब्बर, मुहम्मदताकीको निर्देशनमा आवश्यक सैनिक तालिम दिन लगायो(डा.पिताम्बर यादव :नेपालको राजनैतिक इतिहास, नवौं संस्करण २०५३, पृ.४९) ।

पृथ्वीनारायण शाहको नियन्त्रणमा नुवाकोट

शत्रुलाई धोखामा राख्नु युद्ध सफलताको एउटा महत्वपूर्ण एवं गोपनीय रहस्य हो । पृथ्वीनारायण शाहले आक्रमण गर्न वर्ष ऋतु चयन गरेका थिए । सन् १७४४ को सितम्बरमा लगभग १००० जति सेना स्वयं पृथ्वीनारायण शाहको नेतृत्व र कालु पाँडेको उप-नेतृत्वमा नुवाकोट प्रस्थान गर्‍यो । खिनचेतमा खेत बिराउने बहाना पारी सेनालाई खेतालाको भेषमा नुवाकोट सिमाना नजिक त्रिशुली नदीको किनारामा पुर्‍याए । पृथ्वीनारायण शाहले खिनचेतका कल्याण उपाध्याय रिमालसँग मैत्री सम्बन्ध राखी उनकै सहयोगबाट ढुङ्गा र खाद्यान्न प्राप्त गरे । २५ सितम्बर, १७४४ मा गोरखाली सेनाले त्रिशुली पार गरे ।

नुवाकोट कान्तिपुरको मातहतमा थियो । कान्तिपुरको राजा जयप्रकाश मल्लले नुवाकोट-प्रदेशका प्रमुख संरक्षक 'उमराव' जयन्त रानालाई नियुक्त गरेका थिए । मध्यवर्षाको समयमा त्रिशुलीको उर्लदो भेल पार गरेर नुवाकोटमा आक्रमण गर्नु जोखिमपूर्ण कार्य थियो । मल्ल फौज पनि वर्षाकालमा कतैबाट हमला नहुने कुरामा विश्वस्त थिए । जयन्त राना र जयप्रकाश मल्लको तिरहुतिया सेना इन्द्रजात्राको अवसरमा काठमाण्डौ गएका थिए । इन्द्रयात्रा पर्वले गर्दा केही दिन रोकिन पुगे । यिनको अनुपस्थितिमा यिनको कार्यभार यिनका नवयुवक छोरा शंखमणि रानाले सम्हालिरहेका थिए । यही मौका उपयुक्त ठहर्‍याई पृथ्वीनारायण शाहले गेर्खुखोला र धर्मपानी दुईतिरबाट नुवाकोटमा आक्रमण गर्ने योजना बनाए । वहाँले गोरखाली सेनालाई तीन भागमा विभाजित गरी २६ सितम्बर, १७४४ शनिवारको दिन विहानदेखि नुवाकोटको सबभन्दा अग्लो स्थल महामण्डलमा दुईतिरबाट आक्रमण गर्न लगाए । यस आकस्मिक हमलाको सामना गर्न शंखमणि रानाले हतारमा सैनिक बढाए । यिनले आफ्नो सैनिकहरूको तर्फबाट सक्दा प्रतिरोधहरू गराएका थिए । तर जय प्रकाश मल्लको सैनिकहरूले पृथ्वीनारायण शाहको सैनिकहरूसँग धेरै बेर सम्म मुकावला गर्न सकेनन् । पृथ्वी नारायण शाहका भाई दलमर्दन शाहको तरवारद्वारा नुवाकोट सेनाका नायक शंखमणि राना काटिए । नुवाकोट सेनाको भागा-भाग भयो । फलतः नुवाकोट पृथ्वीनारायण शाहको नियन्त्रणमा आयो । नुवाकोटलाई गोरखाका राजा पृथ्वीनारायणले दोस्रो राजधानी बनाए ।

नुवाकोट दरबारको एक दृश्य

जेठी महारानी इन्द्र कुमारीलाई गोरखादरवार

पृथ्वीनारायण शाहमा सम्पतिको अति लालच र तृष्णा रहेको थियो भन्ने पाइन्छ। उनको राजनीतिक चिन्तन सम्पति प्राप्त गर्नका लागि जस्तो सुकै साधन पनि अपनाउनु भन्ने नै रहेको पाइन्छ। उनको सम्पति सम्बन्धी लालसा मकवानपुरसँगको व्यवहारले देखाउँछ (प्रा.डा.गोपाल शिवाकोटी-नेपालमा सामन्तवाद: हत्या, हिंसा र षडयन्त्रको इतिहास, प्रथम संस्करण: २०६९, पृ.६७०)। उनले आफ्नो विवाह मकवानपुरमा धेरै दाइजो पाउनका लागि गरेको थियो। मकवानपुरका राजा हेमकर्ण सेनले कन्यादानको समयमा छोरीलाई नवलखा गजमोतीको हार लगाइदिएका थिए र दुलहालाई एकदन्ता हातीमा चढाएर अन्माएका थिए। पृथ्वीनारायणले “एकदन्ता हाति र नवलखि हिराको हार दिन्छौ भन्दा डोला पनि लैजांला दिन्नौ भन्दा काटि तरवारसित पनि लैजांला” भनी हाक दिनु उनको सम्पति चिन्तनको आधार प्रस्ट हुन्छ। राजा हेमकर्ण सेनले द्विरागमनको वेलाको विवादपछि मकवानपुरबाट पलाइन भएदेखि आफ्नी छोरी गोरखाकी जेठी महारानी इन्द्र कुमारी देवीलाई पठाई दिने उद्देश्यले आफ्ना ज्वाइँ पृथ्वीनारायण शाहलाई सन्देश पठाउन थाले। राजा पृथ्वीनारायण शाहले दोस्रो विवाह गरेपनि जेठी महारानी इन्द्र कुमारीको हृदयमा राजाको प्रति अनन्य अनुराग थियो। पृथ्वीनारायण शाहको स्मृति उनको हृदयमा सर्वदा प्रतिबिम्बित भइरहन्थ्यो। हिन्दू-नारीको आदर्श र नारी-सुलभ प्रकृतिमा उनी अत्यन्त भिजेकी थिइन। राजाले चटक्क माया मारे तापनि उनी लताको रूपमा वृक्षरूपी पृथ्वीनारायण शाहको सहाराको आकांक्षिणी थिइन्। यसैकारण उनले पृथ्वीनारायण शाहलाई क्षमा-याचनाको एक निवेदन-पत्र लेखी पठाइन्। “बनिया काजि र दाई दिग्बन्धन सेनले कसूर गरे तापनि हजूरकी दासीले त केही बिराएकी छैन; मलाई किन यस्तो गतिमा राखेको” भन्ने सारांशको पत्र जेठी महारानी इन्द्र कुमारीले पठाए। गौना(द्विरागमन) विवाहको दोस्रो अङ्गको विवाद रहिरहे भन्ने मकवानपुरका युवराज दिग्बन्धन सेन र मन्त्री कनक सिंह वानियाँले शत्रुलाई सहयोग गरि राज्यविस्तार अभियानमा बाधा खडा गर्ने सक्ने भय र युद्धयुद्धमा केन्द्रित पृथ्वीनारायण शाहलाई अकुत धनको खाचो हुनाले अधिको मनोमालिन्यलाई तत्कालको लागि थाति राखि ससुरालीतिरबाट प्राप्त हुन सक्ने सम्पतितिर विचार गरी पृथ्वीनारायण शाह सहमत भए। सन् १७४८ मा दुवै पक्षबाट कुरा चल्दा द्विरागमनको समय निश्चित भयो। पृथ्वीनारायण शाहले मकवानपुरमा गएर दिग्बन्धन सेनको मुख हेर्ने सम्भव थिएन। लामीडाँडा दखल भएसकेको हुनाले त्यतैबाट धादिङ्गगढीनेरका मैथीमा दुवै पक्ष जम्मा हुन सजिलो थियो र यहीँ पृथ्वीनारायण शाहको व्रतबन्ध पनि भएको थियो। रानीसहित भएर राजा हेमकसरण सेनले छोरी लिई त्यहीँ आएर गौनाको कार्य सम्पन्न गरेको देखिन्छ। यस अवसरमा राजा हेमकसरण सेनले छोरीलाई हात्ती, गहनागुरिया, आशागुर्जा आदि प्रशस्त दाइजो र जुवाईलाई पनि आवश्यक उपहार दिल खोलेर दिए। तर, यस समयमा पनि नवलखा हार र एकदन्ता हात्ती दिन दिग्बन्धन सेन राजी भएनन्। गौनाको कार्य सम्पन्न गरेपछि पृथ्वीनारायण शाहले जेठी महारानीलाई लिएर गोरखाका राजदरवारमा प्रवेश गरे। शीलवती जेठी बहारीलाई पनि भित्र्याउन पाउँदा पृथ्वीनारायण शाहका आमाहरुसमेत प्रसन्न भए। पृथ्वीनारायण शाहले पटरानी कान्छी महारानी नरेन्द्रलक्ष्मीका साथ आफू नुवाकोटमा रहने गरेकाले जेठी महारानीलाई गोरखादरवारमा नै रहने गरी ‘चौतारा महारानी’ भन्ने पदवी दिए(बाबुराम आचार्य-श्री ५ बडामहाराजा धिराज पृथ्वीनारायण शाहको संक्षिप्त जीवनी, संस्करण, दोस्रो वि.सं.२०६१, पृ.१७८) तर पृथ्वीनारायण शाहले मान नदिएको र पछि कुनै सम्बन्ध र सम्पर्क नराखेकोले गहिरो शोकमा परि इन्द्र कुमारीको अकाल मृत्यु भयो। कान्छी महारानी नरेन्द्रलक्ष्मी मात्र पृथ्वीनारायण शाहको निधनपछि सती गईन्।

तनहुँसंग विश्वासघात

राजा दिग्विजय सेनपछि उनका छोरा कामराजदत्त सेन तनहुँका राजा भए। यिनले लम्जुङ्गसित मिली गोरखा उपर आक्रमण गरे र पराजित भए। तर तुरन्त नै सन्धि भयो र दुवै राज्य मैत्रीसूत्रमा बाँधिए। यस मैत्रिलाई बलियो तुल्याउन कामराजदत्त सेनले आफ्नी छोरी सुभद्रावतीको विवाह गोरखाका राजा नरभूपाल शाहसित गरिदिए। कामराजदत्त सेनपछि उनका छोरा त्रिविक्रम सेन तनहुँका राजा भए। यिनका शासनकालमा गोरखाका राजा पृथ्वीनारायण शाहले तनहुँको मातहत भएको लामीडाँडा उपर अधिकार जमाए(बालचन्द्र शर्मा-नेपालको ऐतिहासिक रुपरेखा, पञ्चम संस्करण: २०३७ पृ.२०४)। लामीडाँडा गोरखाको अधीनमा गएकोमा तनहुँका राजा त्रिविक्रम सेन साँझै रिशाएका थिए। सन् १७५५को मईमा सिन्धुचोक गढीको युद्धमा त्रि-शक्ति(तनहुँ, लमजुङ र पर्वत)लाई पराजित गरी कालुपाण्डेको दूरदर्शिता तथा कूटनीतिज्ञताले गर्दा यी त्रि-शक्तिसित पूनः मित्रता स्थापित भए तापनि उक्त युद्धमा आफ्नो बूढो मामली तनहुँले आफ्नो विरुद्ध शस्त्र उठाएको हुनाले पृथ्वीनारायण शाह भित्रै-भित्र यसको बदला लिने कार्यमा दत्तचित थिए। तर तनहुँमाथि आक्रमण गर्दा गोरखा एकातिर सम्पूर्ण चौबीसी राज्यको कोपभाजन हुन सक्दथ्यो भने अर्कोतिर तनहुँलाई तह नलगाई नेपाल उपत्यका विजय गर्नु सम्भव पनि थिएन। यस स्थितिमा पृथ्वीनारायण शाहले कूटनीतिद्वारा नै तनहुँलाई आफ्नो पक्षमा ल्याउने विचार गरे। यस समयमा तनहुँका राजा त्रिविक्रम सेन थिए। पृथ्वीनारायण शाहका बुबा राजा नरभूपाल शाह र राजा त्रिविक्रम सेन दुवै राजगुरु गौरेश्वर पन्तका शिष्य थिए। दुवै यिनीसित मंत्र सुनेका थिए। पण्डित गौरेश्वर पन्त यस समय काशी वास गरिरहेका थिए। विश्वासघाती पृथ्वीनारायण शाहले यिनै राजगुरु गौरेश्वर पन्तलाई आफ्नो विश्वासघातको ढाल बनाई कार्य सिद्ध गर्ने मनसुवा बनाए। उनले राजगुरु गौरेश्वर पन्तलाई पूर्णरूपबाट सम्मान अर्पण गरी काशीबाट आगमन गराए। राजगुरु गौरेश्वर पन्त आफ्नो

समीप आइसकेपछि तनहुँसित मित्रता स्थापित गराउनका लागि पृथ्वीनारायण शाहले उनीसित प्रार्थना गरे । छल, प्रपंच, षडयन्त्र र विश्वासघातबाट अनभिज्ञ रहेका राजगुरु गौरेश्वर पन्तले यस प्रस्तावलाई सहर्ष स्वीकार गरी यसलाई कार्यरूपमा परिणत गराउन उनी तनहुँ पुगे । यिनै राजगुरुमार्फत पृथ्वीनारायण शाहले राजा त्रिविक्रम सेनलाई ज्यामीरघाटमा भेटने सन्देश पठाए । राजा त्रिविक्रम सेनले पहिले त सहसा यस प्रस्तावको विश्वास गर्ने सकेनन्, तर गुरु गौरेश्वरले सम्झाई-बुझाई तनहुँका राजा त्रिविक्रम सेनलाई गोरखाका राजा पृथ्वीनारायण शाहसंग भेटने राजी गराए, मित्रताको प्रस्तावलाई स्वयं आफ्ना गुरुले प्रस्तावित गरेको हुनाले अन्तमा उनले गुरुको आज्ञालाई शिरोधार्य गरे । फलतः त्रिशूलीको किनार ज्यामीरघाटमा दुवै राजाहरुको भेट हुने निश्चय भयो । पृथ्वीनारायण शाहले पूर्व योजना अनुसार नदीको बालुवामा आफ्ना शस्त्रहरु लुकाउन लगाए । निश्चित समय, निश्चित तिथि र निश्चित स्थानमा दुवै राजाको भेट भयो । त्यस वेलाको चलनचलती अनुसार राजाहरु आपसमा भेट गर्दा बिनाहतियार उपस्थित हुनु पर्थ्यो । त्यस कारण तनहुँका राजा त्रिविक्रम सेन हतियार नलिईकन उपस्थित भएका थिए । यी दुवै राजाहरुले आपसमा भलाकुसारी शुरु मात्र भएको वेलामा आफ्नो राजाको इशारा पाएर बालुवामा गाडेका सारा अस्त्र-शस्त्र फिक्री गोरखाली फौजले निशस्त्र राजा त्रिविक्रम सेनलाई पक्री बन्दी बनाए । राजगुरु गौरेश्वर पन्त र राजा त्रिविक्रम सेनलाई बन्दीको अवस्थामा गोरखा ल्याइए । पृथ्वीनारायण शाहले यस प्रकार आफूलाई र आफ्ना शिष्य तनहुँका राजा त्रिविक्रम सेनलाई छल गरी बन्दी बनाएकोमा पण्डित गौरेश्वर पन्तले यस कार्यलाई निन्दनीय ठहराई यसको विरोध गरे । राजा पृथ्वीनारायण शाहको विरोध गरेको हुनाले पहिले उनलाई जति राजकीय सम्मान अर्पित गरिएको थियो, त्यसको दोब्बर उसको अपमान गरी उनको गोरखा राज्यबाट निकाला भयो(प्रो. ढुण्डिराज भण्डारी-नेपालको ऐतिहासिक विवेचना, संस्करण छैठौं, संवत् : २०६०, पृ.१७८-७९) । अब बाध्यतावश तनहुँका राजा त्रिविक्रम सेनले गोरखाका राजा पृथ्वीनारायण शाहसंग सन्धि गरे । यस सन्धि अनुसार ज्यामिरघाट र लामिडाँडा गोरखाले कब्जा गरे, तनहुँले कास्की र लमजुङ विजय गर्न गोरखालाई सघाउने, यस्तै गरी गोरखाले तनहुँलाई पाल्पा र भीरकोटको अभियानमा सघाउने आदि निर्णय भयो । तनहुँका राजा त्रिविक्रम सेनलाई कैदी बनाई राखेमा स्थिति सम्भाल्न नसकिने हुने महसुस गरी यस सन्धि पश्चात उनलाई मुक्त गरि दिए(देवि प्रसाद शर्मा-आधुनिक नेपालको इतिहास, छैठौं संस्करण २०५९, पृ.५२) । उनी तनहुँ पुग्ने बित्तिकै गोरखाको विरोधमा चौबीसीहरुको संगठन गर्न थाले । तनहुँ, लमजुङ र पर्वतले गठबन्धन गरी गोरखामाथि आक्रमण पनि गरे । यस आक्रमणको सामना गर्न पृथ्वीनारायण शाहले शूरप्रताप शाहको नेतृत्वमा फौज पठाए । गोरखाली फौजको सामना चौबीसी फौजले गर्न सकेन । फलतः चौबीसीको पुनः पराजय भयो(डा.पेशल दाहाल-नेपालको इतिहास, प्रथम संस्करण : २०७५, पृ.३०१-०२) ।

पृथ्वीनारायण शाह कीर्तिपुरमा पराजित

पृथ्वीनारायण शाह ललितपुर राज्यका भित्री भागहरुसम्म पनि आफ्ना सैनिकहरुलाई कमशः घुसाउँदै लैजाने आफ्ना पनि आफ्नो अधिकार स्थापित गर्नु आत्यावश्यक अनुभव हुन आएको थियो । कीर्तिपुर अग्लो ठाउँमा भएकोले यो कब्जा भएमा नेपाल उपत्यका विजय गर्न सजिलो हुने थियो । तसर्थ उनले आफ्नो आक्रमणको केन्द्र कीर्तिपुरलाई बनाए । त्यसवेला कीर्तिपुर अहिलेको जस्तो थिएन । चारैतिरबाट पर्खालले घेरिएको थियो । चारैतिर जंगल थियो । पृथ्वीनारायण शाहले कीर्तिपुरमाथि आक्रमण गर्ने विषयमा आफ्ना प्रमुख दरबारीहरु सित सल्लाह मागे । दहचोक-गढीका संरक्षक हरिवंश उपाध्यायले नेपाल उपत्यकाका तीनै मल्ल राजा एक भएकोले अहिले आक्रमण गर्ने उपयुक्त वेला छैन भनि आक्रमणको लागि असहमति जनाए । ज्योतिषी कुलानन्द पनि साइत दिन तैयार भएन । नेपाल उपत्यकाका तीनै मल्ल राजाहरु एक भएकोले अहिले जित्न नसक्ने देखेर तिनीहरुमा आपसी फुट ल्याई पछि आक्रमण गर्ने विचार काजी कालु पाण्डेले राखे । तर राजा पृथ्वीनारायण शाहको मनस्थितिलाई विचार गरी-“कीर्तिपुरमाथि अहिले नै आक्रमण गरिहाले पनि हुन्छ” भन्ने आफ्ना राय तथा सुझावहरु प्रस्तुत गर्ने भारदारहरु पनि निकै नै निस्किए । यस किसिमका मतभेदहरुले गर्दा आक्रमण गर्नको निमित्त उपयुक्त समय पनि निकै नै भेटिसकेको थियो । अन्त्यमा आएर राजा पृथ्वीनारायण शाह कीर्तिपुरमाथि तत्कालै आक्रमण गराइहाल्ने निर्णयमा पुगे । “अहिले नै कीर्तिपुरमाथि आक्रमण गरिहाल्ने वेला भएको छैन” – भन्ने आफ्नो अडानमा ‘काजी’ कालु पाँडे भने अझै अडिग नै रहेका थिए । कालु पाण्डेको समयोचित विचार विपरित पृथ्वीनारायण अग्रिम योजनाहरु तयार गर्नतिर लागे । यसै क्रममा यस राज्यको लगभग मध्यभागमा रहेको नगरोन्मुख ‘कीर्तिपुर’ नामक गाउँमा शाह युद्ध गर्न तयार भए । यसैवेला राजा पृथ्वीनारायण शाहले – “मरौंला भन्ने तँलाई डर छ भने भैगयो, लडाईंको निम्ति म स्वयं नै आफ्ना सैनिकहरुको नेतृत्व ग्रहण गर्दछु” भनी उनीमाथि कठोर व्यङ्ग्यवाण प्रहार गरिदिए । आफ्ना राजाद्वारा प्रहार गरिएको यो व्यङ्ग्यवाण यिनको हृदयमा काँढा भै निकै नै गहिरोसँग विभेको थियो । तैपनि आफ्नो नेतृत्वमा रहेका सैनिकहरुका साथ राजा पृथ्वीनारायण शाहको पछि-पछि लागेर जान यिनलाई करै लाग्यो । पण्डित बालकृष्णले हेरेको शुभ दिनमा १२०० जति गोरखाली सैनिकहरुलाई साथमा लिई राजा पृथ्वीनारायण शाह र काजी कालु पाँडे कीर्तिपुरमाथि आक्रमण गर्न भनी नुवाकोटबाट दहचोक-गढीमा सैनिक शिविर खडा गरेर बसे । सन् १७५७, मई २७ को साइतको अघिल्ला दिन सैनिकहरुलाई दहचोक-गढीबाट कीर्तिपुरको नगिचैमा रहेको भम्सीखेलमा शिविर बनाउन लगाए । गोरखाली सैनिकहरुले कीर्तिपुरको नगिचै आएर शिविर बनाएको देखि क्रुद्ध भएर कीर्तिपुरेहरुले कीर्तिपुर चारैतिरबाट पर्खालले घेरिएकोले कीर्तिपुर प्रवेश गर्ने मुख्यद्वार(गोपुर) बन्द गरिदिए ।

त्यसवेला ललितपुरका राजा राज्यप्रकाश मल्ल कान्तिपुरका राजा जयप्रकाश मल्लका भाइ थिए । गोरखाली सेन आएको खबर पाउने बित्तिकै कान्तिपुरका राजा जयप्रकाश मल्ल, ललितपुरका राजा राज्यप्रकाश मल्ल र भक्तपुरका राजा रणजित मल्लले एउटा गोरखा विरोधी सैनदल तयार गरे । कान्तिपुरका सेना जयप्रकाश मल्लको नेतृत्वमा, ललितपुरका सेना राज्यप्रकाश मल्लको नेतृत्वमा र भक्तपुरका सेना त्यहाँका सेनापतिको नेतृत्वमा गोरखाली सैनिकहरूसँग मुकाबिला गर्न कीर्तिपुर उपस्थित भए । यसरी गोरखाली सैनिकहरुको विरुद्धमा उपस्थित भएका तीनवटै मल्ल राज्यका नियमित लडाका सैनिक तथा उत्साही युवाहरुको कुल संख्या पुगनपुग दुई-हजार जति हुँदो हो ।

सन् १७५७ मई २८ मा विजया दशमीको दिन विहानै कालु पाँडेले १२०० सेना लिई कीर्तिपुरमाथि आक्रमण गरे । पृथ्वीनारायण शाह पनि आफ्ना अंगरक्षक साथ युद्ध क्षेत्रमा उपस्थित थिए । उपत्यकाका मल्ल राज्यहरुका संयुक्त सेना गोरखाली सेनामाथि जाइलागे । वल्खु खोलाको किनारामा दुवै पक्षबीच छ घण्टासम्म घमासान युद्ध चलिरहयो । युद्धको प्रारम्भिक चरणमा कालु पाण्डेको सेनाले मल्ल सेनाहरुलाई दपेटा दिईरहेका थिए । यसैबीच मल्ल सेनापक्षबाट आएको एउटा घातक वाणले काजी कालु पाँडेको टाउँकोमा लागेकोले त्यहीँ नै अप्रत्याशित रूपमा

ढलाई दिए । मल्लहरूकै सैनिकहरूले धारिलो हतियार प्रयोग गरी घटना स्थल मै काटेर उनको प्राण लिए । गोरखाली सेनाका प्रमुख सेनापति काजी कालु पाँडे लगायत अन्य ठूला-ठूला भरदारहरु समेत ४०० भन्दा बढी गोरखालीहरु सो युद्धमा मरे । सेनापति कालु पाँडे मारिएपछि गोरखाली सेना हताश भएर ज्यान जोगाउन युद्ध मैदानबाट यताउती भाग्न थाले । त्यसै वेला पृथ्वीनारायण शाह पनि मल्लहरूको सेनाको घेरामा परे । मल्लहरूका एक सेनाले पृथ्वीनारायण शाहलाई काटन तरवार उठाउँदा भाग्यवश पुरानो हिन्दूविश्वास 'राजालाई रैतिले काटनु हुदैन, रैतिको लागि राजा अवध हुन्छ' भनी उनकै साथीले सुनाउँदा मात्र पृथ्वीनारायण शाहको प्राण बच्यो । अन्तमा एउटा दुआन(जाति) र एउटा कसाईले यिनलाई रातारात नुवाकोट पुगाइ दिए । उदार राजा जयप्रकाश मल्लले गोरखाली सैनिकहरूलाई आफ्ना घाइते सैनिकहरूलाई लिएर जाने अनुमति प्रदान गरिदिएका थिए । यसै अनुसार लडाईमा मारिएका तथा घाइते भएका सबै गोरखाली सैनिकहरु दहचोक-गढीमा रहेको सैन्यशिविरमा लगिएका थिए(बाबुराम आचार्य- नेपालको संक्षिप्त वृत्तान्त, संस्करण द्वितीय(परिष्कृत एवं परिवर्द्धित), प्रकाशन वि.स.२०६३, पृ.१२७) । भोलिपल्ट बिहान आफ्ना हताहत तथा घाइते भएका सैनिकहरूलाई हेरेर राजा पृथ्वीनारायण शाह अत्यन्त नै भावविह्वल भएका थिए । आफ्ना प्रियपात्र काजी कालु पाँडेको अकल्पित निधनले त यिनको मनमा जीवनभर कहिल्यै पनि निको नहुने गहिरो घाऊ नै लगादिएको थियो ।

मकवानपुरमाथि पृथ्वीनारायणको आक्रमण

सन् १७६२ तिर विविध कारणले आर्थिक र सैन्य संगठन कमजो भए रहेकोवेला मकवानपुरका राजा किदम्बन्धन सेनमाथि गोरखाका राजा पृथ्वीनारायण शाह आक्रमण गर्ने आँट गरे । पृथ्वी नारायण शाहले नेपाल उपत्यकामा आर्थिक नाकाबन्दी गरेर हाहाकार मचाई रहेका थिए भने अर्कोतिर मकवानपुरका राजा दिग्बन्धन सेनले उपत्यकाका मल्ल राजाहरुको पक्षलिई बंगालको कलकत्ता र नेपाल उपत्यकाको व्यापार मकवानपुरतर्फबाट सञ्चालन गर्ने दिई नेपाल उपत्यकाका जनताहरुलाई आवश्यक पर्ने सामनहरुको पूर्ति गराई राखेका थिए । अर्को कुरा त्यस वेलासम्म पृथ्वी नारायण शाहले जितेका क्षेत्रहरु पहाडी प्रदेश मात्र थिए । मकवानपुर राज्यभित्र तराईका क्षेत्रहरु पनि पर्ने हुँदा त्यसबाट निकै आर्थिक लाभ हुन सक्थियो(डा.पेशल दाहाल-नेपालको इतिहास, संस्करण : २०७५, पृ.३००) । पृथ्वी नारायण शाहले यिनै विविध कारणहरुबाट मकवानपुरमा आक्रमण गर्ने अठोट गरेपछि आफ्ना जेठान दिग्बन्धन सेनसमक्ष नौलखा हार, एकदन्ते हात्ती र यस्तै अरु बहुमूल्य वस्तुको माँग गरे । तर, सन् १७४८ मा मकवानपुरको राजा हेमकर्ण सेनबाट पृथ्वीनारायण शाहले दाइजो स्वरुप ठूलो धन राशि लिएर बहिनी गोरखा की जेठी महारानी इन्द्रकुमारीलाई गोरखा लग्यो । पृथ्वीनारायण शाहको मानसिक यातनाबाट इन्द्र कुमारी गहिरो शोक परि पछि मरिन । दिग्बन्धन सेन पृथ्वीनारायण शाहको जादती कारण मकवानपुर द्विरागमनको निम्ति गएको वेलादेखि रिसाएको थिए । पृथ्वीनारायण शाहको यस धोखा, षडयन्त्र र घातदेखि भन चिडएको थिए । मकवानपुरका राजा दिग्बन्धन सेनले गोरखाका राजा पृथ्वीनारायण शाहको माँगलाई अस्वीकृत गरिदिए । यसै बहाना पृथ्वीनारायण शाहले आफ्ना चार भाई कीर्तिमहोदय शाह, दलपति शाह, दलजित शाह र सूरप्रताप शाहको नेतृत्वमा मकवानपुरमाथि आक्रमण गर्न अगस्त, १७६२ मा फौज पठाए(प्रो.दुण्डिराज भण्डारी-नेपालको ऐतिहासिक विवेचना, संस्करण छैठो, संवत : २०६०, पृ.१८३, डा. पेशल दाहाल-नेपालको इतिहास, संस्करण : २००५, पृ.३००) । आफ्ना भाईहरुको सहायताार्थ पृथ्वीनारायण शाहले वंशराज पाण्डे, केहरसिंह वस्नेत आदि सरदारहरुको मातहतमा सेना पठाए । सन् १७६२ अगस्त २१ का दिन मकवानपुर-गढीमाथि आक्रमण गरियो र दुवै पक्षबीच केही घण्टा सम्म युद्ध चल्दा मकवानपुरको सेनालाई पछि हटन बाध्य हुनुपर्थ्यो । दिग्बन्धन सेनले आफ्ना परिवारलाई युद्ध प्रारम्भ हुनु भन्दा पहिले नै ४० कि.मी. पूर्व पर्ने हरिहरपुर गढी पठाईसकेका थिए । मकवानपुर-गढीमा हारेपछि बाँकी सेना लिएर मन्त्री कनकसिंह बानियाँ सहित राजा दिग्बन्धन सेन हरिहरपुर गढी पुगे । दिग्बन्धन सेन बचुन जेलसम्म दुःख दिने अनुमान गरेर पृथ्वीनारायण शाहले मकवानपुर-गढीको रक्षाका भार नन्दु शाहलाई सुम्पेर बाँकी रहेका गोर्खाली सेना हरिहरपुर-गढी तिर पठाए । यसै क्रममा बाटोमा पर्ने सिन्धुली गढी पनि २ अक्टुबरमा विजय गरियो । तत्पश्चात ५ अक्टुबरसम्म हरिहरपुर-गढी पनि गोरखाली सेनाले कब्जा गर्‍यो । त्यहाँबाट सरेर राजा दिग्बन्धन सेन सपरिवार मन्त्री कनकसिंह बानियाँ सहित जो भएको सम्पत्ति र हात्तीहरु समेत लिई तीन बास पार चुरेपारका खुँडाघाटमा आश्रय लिए ।

मीर कासिमसित सैनिक सहायता लिने निर्णय

खुँडाघाटमा राजा दिग्बन्धन सेन र मन्त्री कनकसिंह बानियाँले पृथ्वीनारायण शाह विरुद्ध वजिर-आजम मीर कासिमसित सैनिक सहायता लिने निर्णय लिए । यतिवेला वजिर-आजम मीर कासिम र सेनापति गुरगीन खाँ वेतियाको मखनियामा खडा गरिएको सैनिक शिविरमा हुनु हुन्थ्यो । मकवानपुर राज्यका राजा दिग्बन्धन सेनको अर्जी-पत्र लिएर मन्त्री कनकसिंह बानियाँ वेतियाको मखनिया पुगेर वजिर-आजम मीर कासिमसित सैनिक सहायताको लागि याचना गरियो ।

मीर कासिमको शासनाधीन गोरखा र मकवानपुर

मीर कासिम मुगल साम्राज्य अन्तर्गत का बंगाल, बिहार और उडीसा प्रान्त का ब्रिटिश ईष्ट इण्डिया कम्पनी द्वारा नियुक्त नवाब का अधिकार प्राप्त वजीरे-आजम था । मुगल साम्राज्य अन्तर्गतको बिहार प्रान्त अधीनका पहाडी राज्य गोरखाका शाह राजाहरुले मुगल सम्राटको दिल्ली दरबारमा सौगात पुरिआउँ थियो । मकवानपुर राज्य पनि मुगल साम्राज्य अन्तर्गतको बिहार सुबाको सर्वोच्च स्तरको जमिन्दारी अर्थात स्वायत्तशासी राज्य थियो । मकवानपुर राज्यको पहाडखण्डमा खेत योग्य जग्गा कम मात्रामा थिए र खेती गर्न पनि कठिन हुनाले तिरो तिर्नु पर्दैनथ्यो, भित्री तराई प्रदेशका जङ्गलमा हात्ती प्रशस्त हुने हुनाले हात्तीबाट पनि निकै आम्दानी हुन्थ्यो । भित्री तराई प्रदेशको वापत प्रतिवर्ष हात्ती तिरो(कर) स्वरुप मुगल बादशाहलाई तिर्नु पर्दथ्यो । बहिरी तराई प्रदेशमा धनहर जमीन धेरै उपजाव हुँनाले 'मालवाजवी' अर्थात मालपोतबाट प्रशस्त आय हुँदा तिरो मुगल बादशाहलाई तिर्नु पर्दथ्यो । मकवानपुर राज्यका स्वायत्तशासी सेन राजाहरुले तिरो मुगल सम्राटलाई पटनामा रहेका बिहार सूबाका दीवान(वित्त-अधिकारी) कार्यालयद्वारा बुझाउँ थियो ।

यतिवेला पनि मुगल साम्राज्य अन्तर्गतको बंगाल, बिहार र उडीसा सूबाका नवाबका अधिकार प्राप्त वजीरे-आजम मीर कासिमको शासनाधीन गोरखा राज्य र मकवानपुर राज्य थियो । नेपालको प्रसिद्ध इतिहासकार बालचन्द्र शर्माले पनि आफ्नो चर्चित कृति "नेपालको ऐतिहासिक रुपरेखा"मा "गोरखा र मकवानपुर मीर कासिमको शासनाधीन थियो" उल्लेख गरेको छ । चौबीसी राज्यका अनेक रजवाडा र मकवानपुरका राजा

पनि यिने(मीर कासिम)को प्रभुत्व मान्दथे(बालचन्द्र शर्मा-नेपालको ऐतिहासिक रुपरेखा, पञ्चम संस्करण, २०३७ पृ.२२६) । 'गोरखा' चौबीसी राज्य अन्तर्गतको राज्य थियो ।

मीर कासिमले पृथ्वीनारायण विरुद्ध पठाए सेना

मीर कासिम बंगाल, बिहार र उड़ीसा सूबाको सत्ताको बगडोर सभालेपछि बंगाल तथा बिहारको उपद्रवी जमींदारहरूको दमन गरेर सूबेदारी में शान्ति कायम गरेका थिए । यसै क्रममा मीर कासिमले एउटा विशाल सेना लिएर उत्तरी बिहारका जमीनदारहरूसँग लिनुपर्ने पुराना बक्यौता कुत-बालीहरू असुल-उपर गर्ने आइपुग्यो(बाबुराम आचार्य-नेपालको संक्षिप्त वृत्तान्त, संस्करण द्वितीय(परिष्कृत एवं परिवर्द्धित), प्रकाशन वि.स.२०६३, पृ. १३३) । मीर कासिम आएको खबर सुनेर शहाबादका पहलमान सिंह तथा केहि अन्य जमीन्दार गंगा पार गरी बनारसका जमीन्दार राजा बलवन्त सिंहको जमीन्दारी गाजीपुरमा शरण लिए । मीर कासिमले शाहाबादमा आफ्नो पूर्ण नियन्त्रण कायम गरी यसमाथि शासन सञ्चालन गर्नको लागि आफ्नो अधिकारीहरू नियुक्त गरे । चम्पारणका बेतियाको सत्रवर्षे स्तरको जमिन्दार अर्थात् स्वायत्तशासी राजा वीर किशोर सिंहको पनि दमन गरियो तथा मार्च, १७६२मा उसको किलामाथि कब्जा गरि बेतियाको मुखनिया सैनिक शिविर खडा गर्‍यो । यतिबेला मीर कासिमका सेनाले बेतिया आफ्नो नियन्त्रणमा ली सकेका थिए(देवी प्रसाद शर्मा-आधुनिक नेपालको इतिहास, छैठौँ संस्करण, २०५९, पृ.६५) । मीर कासिम आफ्ना जमीन्दारीको हेरविचारको निहुँले बेतियामा बसिराखेका थिए(बालचन्द्र शर्मा-नेपालको ऐतिहासिक रुपरेखा, पञ्चम संस्करण, २०३७ पृ.२२६) ।

मीर कासिमले मकवानपुरका राजा दिग्वन्धन सनेको अर्जो-पत्र पाएपछि गोरखाका राजा पृथ्वीनारायण शाहको मकवानपुरमाथिको आक्रमणलाई जादती ठहर गरि आफ्ना सेनापति गुरगीन खाँको नेतृत्वमा २००० जति सेना तथा १००० जति उसका पिपा भरिया अन्य सहयोगीको एक अभियान पठाउन आदेश गरि आफु बंगाल, बिहार र उड़ीसा सूबाहरूको राजधानी मुंगेर फर्केर गए । किनकी १७६२को दिसम्बर मध्यमा ब्रिटिश गवर्नर वेन्सिस्टार्टको मीर कासिमसँग उसको नयाँ राजधानी मुंगेरमा भेटने कार्यक्रम पूर्व निर्धारित थियो ।

सशस्त्र सन्यासी विद्रोह

अठ्ठारौँ शताब्दीको उत्तरार्ध र उन्नैसौँ शताब्दीको पूर्वार्धमा ब्रिटिश ईष्ट इण्डिया कम्पनीका विरुद्ध बंगाल, बिहार र अवधका केही भागमा सन्यासी (केना सरकार, द्विज नारायण) ले उग्र आन्दोलन गरेका थिए, जसलाई इतिहासमा सन्यासी विद्रोह भनिन्छ । ब्रिटिश ईष्ट इण्डिया कम्पनीका विरुद्ध भारतीय उपमहाद्वीपमा पहिलो सशस्त्र विद्रोह सन्यासी विद्रोहको रूपमा प्रस्टफूटित भयो । सशस्त्र सन्यासी विद्रोह लगभग छ दशक (सन् १७६०-१८२०) सम्म चल्यो । आज त्यो विद्रोह भारतीय उपमहाद्वीपको इतिहासको एक विस्मृत पृष्ठ हो ।

सन् १७६०देखि १७६४ सम्म ब्रिटिश ईष्ट इण्डिया कम्पनीसित सन्यासीहरूको भीडन्त लगातार चल्यो । त्यो कम्पनीको लागि सबैभन्दा ठूलो संकटको वर्ष थियो । उक्त सन्यासी आन्दोलनमा किसान, मजदुर र शिल्पकारहरूले पनि उत्साहित भएर सन्यासीहरूको साथ दिएका थिए । अधिकांश लडाकु सन्यासी कुनै बेला मराठा, राजपूत, बंगाल, बिहार, उडिसा र अवधको नवाबका सेनामा सैनिक थिए । उनीहरू साधु र भिक्षुको भेषमा पर्यटन गर्दथे । उनीहरूको गतिविधिदेखि कम्पनी परेशान थियो ।

गुरगीन खाँको सेना र गोरखाली सेनामा युद्ध

सन् १७६३ जनवरी ७ मा गुरगीन खाँको सैन्य दल मकवानपुर निर पुग्यो । १२ जनवरी, १७६३ मा गुरगिन खाँको सेनाले मकवानपुरमा गोरखाली सेनामाथि आक्रमण शुरू गरे । यसले एउटा गोरखाली ढडुवा थानामाथि आक्रमण गरेर आफ्नो कब्जामा लियो । गोर्खाली सेना बाँकी रहेको दुइटा थानामा शरण लिई, थप सेनाको लागि दहचोक-गढी सैन्यशिविरमा खबर पठाए । पृथ्वीनारायण शाहले रामकृष्ण कुँवर, काजी वंशराज पाँडे र कहरसिंह बस्नेतलाई थप फौज दिई पठाए । गुरगिन खाँको सेनासँग मोर्चा बन्दी आक्रमणमा गोरखाली फौज टिक्न सकेन । त्यसपछि निकै अग्लो पहाडी ठाउँबाट गोरखाली फौज गुरिल्ला युद्ध शुरू गर्‍यो । भौगोलिक अनभिज्ञता, पहाडको प्रतिकूलता र उच्च पहाडी गुरिल्ला युद्धकौशलमा अदक्षताको बावजुद पनि २० जनवरी, १७६३ का दिन गुरगिन खाँ नेतृत्वको सेनाले ओरालोमा भए तापनि गोरखाली सेनासँग घमासान युद्ध लडे । ओरालोमा भएकोले गुरगीन खाँका केहि सेना मारिए र निकै अग्लो ठाउँमा भएकोले त्यो भन्दा कम गोरखाली फौज पनि मरे । सैन्य शास्त्री सुन्तजु९कालतशग०ले प्रतिकूल समय र ठाउँसँगको युद्ध छल्लु कायरता होइन बुद्धिमानी हो, किनभने त्यो युद्ध आत्मघाती हुन्छ भनेका छन् । सुन्तजुको सैन्य नीति अनुसार सेनापति गुरगिन खाँले बचेका सैनिकहरूलाई साथमा लिई जुन बाटो आएका थिए उसै बाटोबाट तेजिका साथ पछिहटदै बेतिया आइपुग्यो(बाबुराम आचार्य- नेपालको संक्षिप्त वृत्तान्त, संस्करण द्वितीय(परिष्कृत एवं परिवर्द्धित), प्रकाशन वि.स.२०६३, पृ.१३६, बाबुराम आचार्य-श्री ५ बडा महाराजा धिराज पृथ्वीनारायण शाहको संक्षिप्त जीवनी, संस्करण, दोस्रो वि.सं.२०६१, पृ.२८७, बालचन्द्र शर्मा-नेपालको ऐतिहासिक रुपरेखा, पचम् संस्करण २०३७, पृ.२२६) । बेतियामा सेनापति गुरगिन खाँले पृथ्वीनारायण शाहसँग निर्णायक दोस्रो युद्ध लडनको लागि तैयारीमा जुटे । एक कथन अनुसार गुरगिन खाँले मीर कासिमको सल्लाहमा गोरखालीसित लडनको लागि तराई भएर बंगालदेखि बिहार हुँदै अवधसम्म ओहोर-दोहर गर्ने सशस्त्र विद्रोही सन्यासी र फकीरहरूसँग पनि सम्बन्ध बनाए सकेका थिए(वी.डी. जोशी-पृथ्वीनारायण शाहको उदयमा अंग्रेज सरकारको भूमिका, प्रकाशन मिति १ माघ २०७८) ।

मीर कासिमले गोरखाका राजा पृथ्वीनारायण शाहको मकवानपुरमाथिको आक्रमणलाई जादती ठहर गरि सकेका थिए । मीर कासिमले पृथ्वीनारायण शाहलाई नियन्त्रित गरि आफ्नो सूबेदारीमा शान्ति सुव्यवस्था कायम गर्न दृढप्रतिज्ञ थिए । तर पहिले ब्रिटिशसँगको विवाद समाधन गर्न चाहन्थ्यो । त्यसपछि त पृथ्वीनारायण शाहको मामिल निकै सजिलो थियो । तर कलकत्ताका ब्रिटिश कौशलले मीर कासिम विरुद्ध युद्ध घोषणा गरी उनको ठाउँ मीर जाफरलाई पुनः नवाब नियुक्त गरिए ।

मकवानपुरमा मध्ययुगिन बर्बतापूर्ण अत्याचार

मीर कासिमको सेनापछि हटेको सुनेर पृथ्वीनारायण शाह अत्यन्त खुशी भई त्यहाँ पुगे । ब्रिटिशहरूले मीर कासिमलाई नराम्रोसित बलभार्इ राखेको जानकारी पाएर पृथ्वीनारायण शाह बडो उत्साहित भयो । दिग्वन्धन सेन खुँडाघाटमा भएको थाहा पाएर पृथ्वीनारायण शाहले उक्तक्षेत्र

तिर पनि सेना पठाए । तर सेना त्यहाँ पुग्दा दिगबन्धन सेन आफ्ना छोरा, आमा र बहिनीसाथ त्यहाँबाट अन्तै सरिसकेका थिए । रानी र छोरीका साथै ७ वटा हाती कैद गरियो । भोलीपल्ट दिगबन्धन सेनले आत्म-समर्पण गर्दा उनलाई गोरखा पठाई कैदमा राखि निर्मम यातना दिएर मारिए । अन्यलाई नुवाकोटमा नजरबन्दमा राखे । हेमिल्टनले पृथ्वीनारायण शाहको चरित्रचित्रण गर्दा “आफ्ना शत्रुलाई उनी कहिल्यै दया गर्दैनथे ।” लेभीले अफ्र बढेर-“उनी विरोधीको दमन बढो निर्दयतासित गर्दथे” भनेर लेखेका छन् । राजा दिगबन्ध सेनलाई पृथ्वी नारायण शाहले आजीवन कैद गरेका थिए(बाबुराम आचार्य-श्री ५ बडा महाराजा धिराज पृथ्वीनारायण शाहको संक्षिप्त जीवनी, संस्करण, दोस्रो वि.सं. २०६१, पृ.५५४) । फ्रान्सिस बुचानन हेमिल्टनले आन एकाउन्ट ऑफ द किंगडम ऑफ नेपालमा गरेको हृदयविदारक वर्णन अनुसार गोर्खालीहरूले मकवानपुर कब्जा गरेपछि विहेको अपमानको प्रतिशोधमा आफ्ना जेठान मकवानपुरका राजा दिगबन्धन सेनसहित निजको परिवार र त्यहाँका निवासीहरूमाथि मध्ययुगिन बर्बतापूर्ण अत्याचार गरे ।

कीर्तिपुरमा पृथ्वीनारायण शाहको दोस्रो पराजय

कीर्तिपुर-अभियानको निमित्त कसलाई प्रमुख-सेनापति बनाएर पठाउने ? भन्ने विषयमा आवश्यक छलफल हुँदा लमजुङ मा भर्खरै मात्र सम्पन्न भएको लडाईँमा अस्थायी सफलता प्राप्त गरेर फर्किएर आएका ‘काजी’ शूरप्रताप शाहले अधि सरी –“कीर्तिपुरमा अधिकार स्थापित गर्नको निमित्त म समर्थ रहेकोछु, मेरो नेतृत्वमा सैनिकहरूको परिचालन गरियोस” भनी आग्रह गर्दा राजा पृथ्वीनारायण शाहले आफ्ना भाइको यस उत्साहलाई यत्तिकै उपेक्षा गर्न सकेनन् ।

राजा पृथ्वीनारायण स्वयं नै औपचारिक रुपमा ललितपुर राज्यका पनि राजा भएका र यिनका प्रतिनिधि भई यिनका साहिँला भाई ‘चौतारा’ दलमर्दन शाह त्यस राज्यको राजसिंहासनमा विराजमान भएर रहिरहेकाले ललितपुर राज्यकै भूभाग भए पनि यतिवेला ललितपुर राज्यको तर्फबाट कीर्तिपुरको सुरक्षाको निमित्त गोरखाली सैनिकहरूका विरुद्धमा सैनिक सहायता आउने सम्भावना रहेको थिएन(बाबुराम आचार्य-नेपालको संक्षिप्त वृत्तान्त, पृ.१४२) । ललितपुर राज्यका सर्वेसर्वा ६ प्रधानहरूसँग घोर विरोध चलिरहेकोले कान्तिपुर राज्यका राजा जयप्रकाश मल्ल र भक्तपुरका राजा रणजित मल्ल पनि यतिवेला गोरखाली सैनिकहरूसँगको संघर्षबाट तटस्थ नै रहने मनस्थितिमा रहेका थिए ।

डाँडाको टिप्पोमा रहेको कीर्तिपुरलाई कीर्तिपुरनिवासीले वरिपरिबाट अग्लो गिर्दा-ढुङ्गेपर्खालले घेरेका थिए, जसलाई गोपुर (ढोका) भनिन्थ्यो । पर्खालभन्दा बाहिर गहिरो खाई वा खाल्टाहरू खनिएकाले खाल्टा तथा पर्खाललाई पनि नाघेर कीर्तिपुरभित्र प्रवेश गर्नु त्यति सजिलो काम थिएन । यसैले पर्खाल बाहिरबाट बाँसबाट बनाइएका भ्याडहरू ठड्याएर त्यसैबाट पर्खालमाथि उक्लिई र त्यसगरी पर्खालभित्र ओर्लिई नगरोन्मुख कीर्तिपुर गाउँभित्र प्रवेश गर्ने योजना तैयार गरी अनेकौं भ्याडहरू तैयार पारिए ।

सन् १७६४, अगस्त १४ मा काजी शूरप्रताप शाहको नेतृत्वमा एउटा सशक्त गोरखाली सैन्यदलले दहचोक-गढीबाट अधि बढी कीर्तिपुर वरिपरिका नेवार वस्तीहरूमाथि अधिकार स्थापित गर्दै कीर्तिपुरदेखि दक्षिण तथा पूर्वमा रहेका ‘पाँगा’तथा ‘चौभार’ नामक दुईवटा गाउँमा पनि आफ्नो अधिकार स्थापित गरियो, जसले गर्दा कीर्तिपुरसम्म पुग्न र घेरा दिन सजिलो भयो ।

प्रायः सबै तैयारीहरू पूरा भैसकेपछि साइतको दिन पारेर ‘योगी’ भगवन्तनाथले मन्त्रद्वारा सिद्ध तुल्याइएको तिब्रोलाई त्यहाँ ल्याई गिर्दा-पर्खालको बाहिरबाट भित्रतर्फ उडाइयो तर कीर्तिपुरका नागरिकहरूले हा-हा गर्दै त्यस तिब्रोलाई गाउँभित्र प्रवेश गर्न नदिई पर्खाल बाहिर तर्फ नै धपाइदिए । आफ्नो यो योजना असफल भएपछि गोरखाली सैनिकहरू सैनिक-अभियानलाई निर्धारित योजना अनुसार सञ्चालन गर्ने वा नगर्ने ? भन्ने ठूलो दुविधामा पर्न आए ।

कीर्तिपुर चारैतिरबाट अग्लो गिर्दा-ढुङ्गेपर्खालले घेरिएको थियो र यस युद्धमा अन्य दुई मल्ल राज्यहरूबाट सहयोग नआए पनि वीर कीर्तिपुरेहरू गोपुर (ढोका) थुनेर युद्ध गर्न तयार भए ।

ज्योतिषीले दिएको उपयुक्त साइतलाई यत्तिकै खेरफाल्नु उपयुक्त नहुने देखि गोरखाली सेनाका सेनापति काजी शूरप्रताप शाह, काजी दलजित शाह तथा काजी श्रीहर्ष पन्त आदि सबै सेनानायकहरूले आ-आफ्नो नेतृत्वमा रहेका सबै सैनिकहरूलाई तयार पारेर राखिएका भ्याडहरूमा चढी गिर्दा-पर्खालहरूलाई पार गरेर कीर्तिपुरभित्र प्रवेश गर्ने आदेश जारी गरिदिए । सन् १७६४ सितम्बर १६ तारिख आइतवारका दिन पृथ्वीनारायण शाहको भाई सूरप्रताप शाहको नेतृत्वमा गोर्खाली फौजले कीर्तिपुर माथि दोश्रो पटक आक्रमण गर्‍यो । कीर्तिपुरको गोपुर बन्द भैसकेको हुँदा बाँसको भ्याड राखेर पर्खालहरूलाई पार गर्दा पर्खालभित्र प्रवेश गरिसकेका गोरखाली सैनिकहरूलाई माथि अग्लो डाँडामा रहेको गाउँबाट कीर्तिपुरेहरूले गुडाइएका ठूला-ठूला ढुङ्गा, मुढा र बर्साइएका काँडहरूले हायलकायल गराइरहेका थिए । तलबाट गोरखाली सैनिकले हानेका बन्दूकका प्रहारहरू भने माथि गाउँसम्म पुग्न सम्भव भैरहेको थिएन । यसैवेला गोर्खाली सेनाको साहस बढाउनको लागि गिर्दा-पर्खालहरूमाथि चढेर पर्खालभित्र ओर्लनको निमित्त सेनाका प्रमुख-सेनापति काजी शूरप्रताप शाह, काजी श्रीहर्ष पन्थ र काजी दलजित शाहको वीचमा –“को पहिले प्रवेश गर्ने” भन्ने कुरामा एकाएक हानथाप चल्न थाल्यो । उनीहरू भ्याडबाट छिटोभन्दा छिटो गिर्दा-पर्खालभित्र प्रवेश गर्नको निमित्त हतारिइरहेका थिए । ठीक यसैवेला गिर्दा-पर्खालभित्र रहेको अग्लो डाँडा गाउँबाट प्रहार गरिएका अनेकौं वाणहरूमध्ये एउटा वाणले आएर काजी शूरप्रताप शाहको देब्रे आँखामा लागेर आँखालाई एकाएक फुटालिदियो । उनी आँखाको पीडाले माथि बाटै खसेर धराशायी भए । यस्तै अर्को एउटा वाणले काजी दलजित शाहलाई पनि सख्त घाइते तुल्याइदियो । अन्य अनेकौं गोरखाली सैनिकहरू पनि धमाधम घाइते हुन थाले । यसरी आफ्नो सेनानायकहरू स्वयं नै घाइते भएको हुनाले गोर्खाली फौजको हिम्मत टुटेर गयो । उनीहरू युद्ध स्थल छाडी भागेर दह चौक पुगे । वीर कीर्तिपुरेहरूले दोस्रो पटकको युद्धमा पनि विजयको मदमा चूर भएका गोर्खाली फौजलाई रण स्थलमा पिठ्युं देखाउन बाध्य पारे । सूरप्रताप शाहको आँखाको चिकित्सा ब्रिटिश चिकित्सक माइकेल एन्जोलेले गरेका थिए ।

मुगल र कम्पनी बीच इलाहाबाद सन्धि

सन् १७६५मा मुगल सम्राट शाह आलम(द्वितीय)बाट ब्रिटिश ईष्ट ईण्डिया कम्पनी सरकारको गवर्नर राँबट क्लाइवले इलाहाबाद सन्धिद्वारा बंगाल, बिहार र उडिसाको दीवानी अधिकार लिए । इलाहाबाद सन्धिको अनुसार तीनवटै प्रान्तको लगान र अन्य सरकारी कर असुल गर्ने तथा त्यसबाट बंगाल, बिहार र उडिसाको शासन सत्ताको खर्च चलाउन नवाबलाई वार्षिक ५३ लाख रुपैयाँ र सम्राट शाह आलम (द्वितीय) लाई २६

लाख रुपैयाँ दिएर बचेको आम्दानी कम्पनीको हुने थियो । देवानी अधिकार कम्पनीले प्राप्त गरेपछि बंगाल, बिहार र उडिसामा जुन शासन व्यवस्था कायम भयो, त्यसलाई दोहोरो शासन वा द्वैध शासन भनिन्छ । प्रशासनिक दायित्व नवाबमाथि थियो, तर देवानी दायित्व कम्पनीमाथि थियो । यसप्रकार दुई अलग-अलग अधिकारी बंगाल, बिहार र उडिसाको प्रशासनको लागि नियुक्त भए । नवाब र कम्पनी दुवैका अलग-अलग स्वतन्त्र शासक थिए । बंगाल, बिहार र उडिसामा दुई अलग-अलग सरकार स्पष्ट देखिन थाल्यो । एक मुर्शिदाबादको देखावटी सरकार र अर्को कलकत्ताको अमली कम्पनी सरकार । सबैलाई थाहा छ कि प्रशासनको रीढ अर्थ वा वित्त हुन्छ ।

देवानी अधिकार का व्यवस्थापन

देवानी अधिकार प्राप्त गरेपछि बंगाल, बिहार र उडिसाबाट सिधै कर संग्रह गर्न तथा त्यससँग सम्बन्धित उत्तरदायित्वहरूको निर्वहनका लागि कम्पनीलाई धेरै अनुभवी एवं प्रशिक्षित ब्रिटिश अधिकारी तथा कर्मचारीहरूको आवश्यकता थियो । ब्रिटिश अधिकारी तथा कर्मचारीहरूलाई मुगलानको संस्था, रीति रिवाज तथा परम्पराहरूको पूर्ण जानकारी हुनु पनि जरुरी थियो । क्लाइवले कोर्ट अफ डायरेक्टर्स (Court of Directors) लाई लेखे कि बंगाल, बिहार र उडिसाको देवानी प्रशासन चलाउन त्यस समयको तुलनामा आवश्यक तीनगुना ब्रिटिश अधिकारी र कर्मचारीलाई प्रशिक्षित गर्न समयकने आवश्यकता थियने, जुन कम्पनीको दृष्टिमा एक लाभहीन योजना थियो । त्यसैले उसले एक यस्तो व्यवस्था गर्‍यो, जुन अधिक लाभप्रद थियो । उसले मुगलको कर असूली (देवानी) व्यवस्था र संस्थाद्वारा नै राजस्व असूली गर्नु अधिक लाभप्रद ठान्यो । क्लाइवले देवानी प्रशासनिक व्यवस्थामा कुनै आमूल परिवर्तन गरेनन्, बल्कि मुगलकै पुरानो प्रशासनिक संस्थाबाटै भरपूर फाइदा उठाउने निर्णय लियो । कम्पनीले बंगालको लागि मोहम्मद रजा खाँ, बिहारको लागि राजा शिताब राय तथा उडिसाको लागि जरारत खाँ मुगलनियाँलाई उपदिवान नियुक्त गरी दियो र मुगलका महाराजा, राजा, जमिन्दार, ताल्लुकदार, जागीरदार, चौधरी, तहसिलदार आदि से सलाना लगान असुल गर्ने सम्झौता गर्‍यो (संपादक, हरिशचंद्र वर्मा, लेखक, डी. एन. गुप्ता-मध्यकालीन भारत भाग-२, पुनर्मुद्रण २००६ (जून), पृ. ७६९-७०) ।

पृथ्वीनारायण शाहको कीर्तिपुरमाथि आधिपत्य

सन् १७५७मा कीर्तिपुरको प्रथम युद्धमा नेपाल उपत्यकाका तीनै मल्लराजाहरूले सैनिक सहायता दिएका थिए । सन् १७६४मा कीर्तिपुरको दोश्रो युद्ध उनीहरूले गोरखाली फौजको सामना आफ्नै बल, साहस र इच्छाशक्तिले गरेका थिए । गोर्खाली सेना दुई-दुई पटक पराजित भएकोले यसपटक पृथ्वीनारायण शाहले सोझै आक्रमण नगरी तिनीहरूलाई सताएर आत्मसमर्पण गर्न बाध्य गर्ने नीति अपनाए । सन् १७६५ अक्टुबरमा कीर्तिपुरेहरू धानवाली काटिरहेको बेला काजी वंशराज पाण्डेको नेतृत्वमा प्रशस्त सेना पठाई कीर्तिपुरेको घेराउ हालन लगाए । उता कीर्तिपुरेहरूले विगतका युद्धहरूमा जस्तै प्रवेश द्वार बन्द गरिदिए । यसले गर्दा कीर्तिपुरेहरूको बाह्य जगतसंगको आम सम्बन्ध विच्छेद भयो । गोरखाली सेनाको घेराबन्दीले गर्दा त्यहाँका किसानहरूले धानवाली भित्राउन पाएनन् । कीर्तिपुरेहरूले आत्मसमर्पण गरेमा उनीहरूको धनजनको क्षति हुने पाउने छैन भन्ने पृथ्वीनारायण शाहका चेतावनी गोरखाली सैनिक अधिकारीहरूले दिईरहेका थिए । त्यसबेला कीर्तिपुरको रक्षक सिंख्वाल प्रधान थिए । उनले नेपाल उपत्यकाका कान्तिपुर, ललितपुर र भक्तपुरसंग सहयोग माँगे । दुर्भाग्यवश यसैबेला गोरखाली सेनाले कीर्तिपुरका काजि धनवन्तको छोरा वीरनरसिंहलाई अपहरण गरेर नुवाकोट पुरिआयो । नुवाकोटबाट काजीलाई आउनको लागि छोराद्वारा पत्र लेखाइयो । काजी बाध्य भई पुत्रमोहले गर्दा नुवाकोट पुगे । नेपाल उपत्यकाको कान्तिपुर, ललितपुर र भक्तपुरका राजाहरूबाट कुनै किसिमको सहयोग प्राप्त भएन । यतिबेला नै गोरखाली सेनाले कीर्तिपुर आउने पानीको मुहान पनि बन्द गरिदिए । काजी धनवन्त छोराको प्रणरक्षाको निम्ति आत्मसमर्पण गरे । कीर्तिपुरेहरू विगत ६ महिनादेखि वीरतापूर्वक गोरखालीको विरुद्ध लड्दै आई रहेको थियो । तर, यतिबेला काजि धनवन्तले आत्मसमर्पण गरेकोले कीर्तिपुरको रक्षक सिंख्वाल प्रधान एकलो भएको हुँदा किंकर्तव्यविमूढ भए । दिउँसो गोपुर खुला गरि दिदा कीर्तिपुरको जनताले विद्रोह गर्लान कि भन्ने डरले १२ मार्च १७६६ को मध्यरातमा काजी धनवन्तले कीर्तिपुरको गोपुर (प्रवेश द्वार) खोलिदिए । गोरखाली सेनाले रातिनै कीर्तिपुर आफ्ना कब्जामा लिए । कीर्तिपुरेहरू भोलीपल्ट विहान उठदा आफूहरूलाई गोरखाली सेनाको घेरामा पाए । कीर्तिपुरेहरूले गोरखालीहरूको विरुद्ध विद्रोह गर्‍यो । पृथ्वीनारायण शाहले थप सैनिक पठाएर विद्रोही कीर्तिपुरेहरूको दमन गरियो ।

कीर्तिपुरेहरूमाथि अमानवीय अत्याचार

ऐतिहासिक तथ्यहरूको आधारमा पृथ्वीनारायण शाहको सम्पूर्ण सैनिक अभियानमा सबभन्दा नराम्रो पराजय र क्षति कीर्तिपुरमा १७५७ देखि १७६६ई. सम्म भएको लडाईमा भोग्नु परेको थियो । कीर्तिपुरमा दुइ-दुई पटक पराजय, आफ्ना पितातुल्य गोर्खाली सेनापति काजी कालु पाण्डेको हत्या, आफ्नो गोर्खाली सैनिकको ठूलो क्षति र त्यसमाथि पनि भाई शूरप्रताप शाहको आँखा कीर्तिपुरेहरूले फुटाई दिएको थिए । पादरी जिसेपको भनाई अनुसार कीर्तिपुरमाथि गोर्खाली सेनाको आधीपत्य भएको बेला पृथ्वीनारायण शाह नुवाकोटमा थिए । कीर्तिपुर विजय भएको खबर पाउनासाथ पृथ्वी नारायण शाहको क्रोधको सीमा रहेको थिएन । नुवाकोटबाटै पृथ्वी नारायण शाहले कीर्तिपुरेहरूको नाक र ओठ काटने निंघ आदेश दिइ पठाए । उनको आदेश अक्षरशः पालन गरियो—यहाँसम्म कि काख-छोडेका बालकसमेत यस दण्डदेखि मुक्त हुन सकेनन् । बाघ-यन्त्र बजाउने व्यक्तिलाई छोडी समस्त कीर्तिपुरेहरूको नाक र ओठ काटियो । वंशावलीअनुसार यस प्रकार काटिएका नाक र ओठको परिणाम सत्र धार्नी पुगेको थियो र पृथ्वीनारायण शाहले अब उप्रान्त कीर्तिपुरको नाम नककटाको देश राख्ने आदेश दिए । यसको अतिरिक्त कीर्तिपुरका प्रसिद्ध व्यक्तिहरूलाई प्राण-दण्ड पनि दिइयो । पादरी जिसेपको भनाइ अनुसार त्यस समय त्यहाँ उपस्थित माइकल एज्जिलोले सुरप्रताप शाहलाई यस्तो भयानक काण्ड नगर्ने प्रार्थना पनि गरेका हुन् । तर, उनको प्रार्थनामा कुनै ध्यान दिइएन ।

विलियम कर्कप्याट्रि , सुन्दरानन्द बाँडा, फ्रान्सिस बुचानन हेमिल्टन, डा. तुलसीराम बैद्य आदिले पृथ्वीनारायण शाहको यस अमानवीय अत्याचारको आलोचना गरेका छन् । पृथ्वीनारायण शाहका समकालीन ललिताबल्लभले पनि पृथ्वीनारायण शाहको यस जघन्य कामको चर्चा आफ्नो पृथ्वीन्द्रवर्णनोदय काव्यमा गरेका छन् । पृथ्वीनारायण शाहको जस्तो भोको र उद्धत स्वभाव देखिन्छ, त्यसतिर र कीर्तिपुरेहरूको अद्भुत वीरतातिर पनि विचार गर्दा पृथ्वीनारायण शाहले यस्तो कुकृत्य गरेनन् होला भन्ने लाग्दैन । संभवतः यस भयानक दण्डद्वारा उनी उपत्यकाका

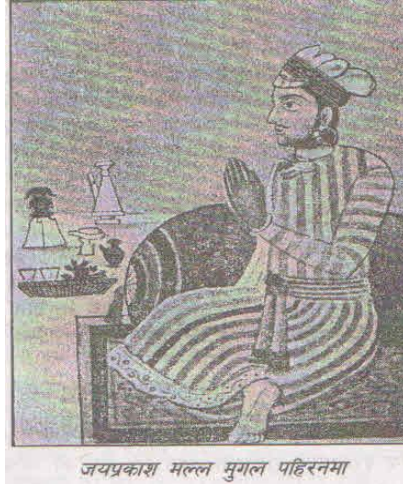

अन्य शहरका निवासीहरूलाई पनि तर्साउन चाहन्थे । पछि उपत्यकाका अन्य शहरहरूमा उनको सैनिक विजयपछि त्यहाँका अधि स्वयं आफ्नो उत्साहले पृथ्वीनारायण शाहलाई साँखु, चाँगु आदि स्थानदेखि लखेट्ने जनता चुपचाप लागी उनको आधिपत्य स्वीकार गर्न प्रस्तुत भएको कुराको विचार गर्दा पृथ्वीनारायणको यो आतंक फिजाउने नीति पूर्णतः सफल भएको देखिन्छ (बालचन्द्र शर्मा-नेपालको ऐतिहासिक रूप-रेखा, पचम् संस्करण, पृ.१८०) ।

जयप्रकाश मल्लले कम्पनीसंग सैनिक सहयोग माँगे

गोरखाली सैनिकहरूले कीर्तिपुरमाथि आफ्नो अधिकार स्थापित गरेपछि उत्साहित भए तुरुन्त नै धर्माधम नेपाल उपत्यकाका उत्तरी भेगका गाउँहरूमा पनि कब्जा जमाउन आरम्भ गरिदिएँदा राजा जयप्रकाश मल्ललाई आफ्नो राज्य कान्तिपुरको राजधानी बचाउन पनि कठिन हुने देखिन आएको थियो । यसैले यस संकटकालमा यिनले, पहिले आफ्ना विपक्षी नै भए पनि भक्तपुर राज्यका राजा रणजित मल्ल तथा ललितपुर राज्यका केही प्रभावशाली 'प्रधान' वा मन्त्रीहरूलाई पनि आफ्नो राज्यक्षेत्र अन्तर्गत रहेको गुप्तेश्वरीको मन्दिरमा आमन्त्रण गरी त्यहीँ नै बसेर गोरखाली सैनिकहरूलाई यस क्षेत्रबाटै हटाउने प्रयोजनको निमित्त आपसमा मेलमिलाप राखिराख्ने बाचा-बन्धनको धर्मपत्र गरेका थिए । तर यस अस्थायी व्यवस्थाबाट पनि कान्तिपुरको रक्षा हुन सक्ने विश्वास जयप्रकाश मल्ललाई भएन ।

भाषा वंशावलीको आधारमा कान्तिपुर मुगल साम्राज्य अन्तर्गतको राज्य थियो । वंशावलीमा कान्तिपुरका राजा महेन्द्र मल्लले मुगल सम्राट अकबरको दिल्लीदरबारमा सौगात लगी सम्राटबाट चाँदीको मुद्रा बनाउने स्वीकृती प्राप्त गरेपछि नेपाल उपत्यकामा चाँदीको मुद्राको टकमारी शुरु भएको कुरा उल्लेख छ । यतिवेला मुगल सम्राट शाह आलम(द्वितीय) बक्सरको युद्धमा पराजित भए इलाहाबादमा ब्रिटिश ईस्ट इण्डिया कम्पनीको निगरानी मात्र थिएन् । बंगाल, बिहार र उड़ीसा सूबाका नवाबबाट दिवानी अधिकार खोसेर कम्पनीलाई प्रदान गरी सकेका थिए । कम्पनीले बंगाल, बिहार र उड़ीसाको नवाबलाई मुर्शिदाबाद दरबारको सुरक्षाको लागि मात्र फौज राख्न दिएको थियो । अवध का नवाब बजीर शुजाउद्दौलाले आफ्नो रक्षाको लागि आफ्नो राज्यमा आफ्नै खर्चमा ब्रिटिश फौज राखेको थियो । डच तथा फ्रांसीसी न केवल निर्धन हो चुके थिए अपितु उनकी राजनैतिक तथा सैनिक शक्ति निर्ही हो चुकी थि ।

(स्रोत :- प्रा.डा.श्रीरामप्रसाद उपाध्याय - नेपालको प्राचीन तथा मध्यकालीन इतिहास, परिमार्जित पाँचौँ संस्करणको पृ. २०४)

यस्तो परिस्थितिमा चारैतिरबाट निराश भएका जयप्रकाश मल्लले अब पृथ्वीनारायण शाहको आक्रमणलाई रोक्नको लागि मुगलानमा दिन-प्रतिदिन कमशः शक्तिशाली हुँदै आइरहेका ब्रिटिश ईस्ट इण्डिया कम्पनीसित सैनिक-सहायता माग्न एक मात्र उपाय वारे भित्र-भित्रै सोच्न थालेका थिए । उपत्यकामा बसिरहेका क्यापुचीन पादरीहरूले पनि कम्पनीसित सैनिक सहायता माग्ने सल्लाह दिएका थिए । अन्तमा राजा जयप्रकाश मल्लले कान्तिपुरको सुरक्षाका निमित्त मुगल सम्राटको सट्टा कम्पनीका ब्रिटिश पदाधिकारीहरूसँग सैनिक-सहायता माँग गर्नको निमित्त बंगालको कलकत्ता शहरमा रहने गरेका कम्पनीका गभर्नर वेरलेस्टको नाममा एउटा औपचारिक अनुरोध-पत्र लेखी पठाउने निर्णय लिए ।

जयप्रकाश मल्लले उमदा एउटा कश्मीरी मुसलमान व्यापारीलाई आफ्ना प्रतिनिधि नियुक्त गरी रामदास नामक अर्का एक जना वैरागी तीर्थयात्रीका साथ यिनलाई सहयोग माँग सहितको पत्र कम्पनीका बेतिया स्थित वाणिज्य दूत कहाँ पठाए । त्यसवेलासम्म पत्रहरु सोझै गभर्नर कहाँ कलकत्ता पठाउन सकिने नियम थिएन । पत्राचार गर्दा बेतिया र पटना हुँदै कलकत्ता पठाउनु पर्दथ्यो । सन् १७६७ को मार्चमा रामदास र उमदाले बेतियाका ब्रिटिश वाणिज्य दूत गोल्डिङ्ग(Golding) समक्ष जयप्रकाश मल्लको पत्र पेश गरे । राजा जयप्रकाश मल्लको उपर्युक्त अनुरोध-पत्र प्राप्त भएपछि गोल्डिङ्गले नेपालबाट गएका मल्ल राज्यका दूतहरूसँग यस सम्बन्धमा विस्तृत छलफल गरी यसैको आधारमा आफ्नो राय समेत उल्लेख गर्दै ६ अप्रील १७६७ को दिन पटना स्थित कम्पनीका ब्रिटिश अधिकारी थोमस रम्बोल्ड(Thomas Rumbold) निर पत्र पठाए । यतिवेला यिनले पठाइएको पत्रको सारसंक्षेप निम्नानुसार रहेको पाइन्छ :-

“नेपालका मल्ल राजाहरूले हामीहरूसँग सैनिक-सहायताको निमित्त माग गरी पत्र पठाएका छन् । उनीहरूको माग अनुसार उनीहरूलाई यस्तो सहयोग उपलब्ध गराउनु अत्यावश्यक देखिन आएको छ । यसो गर्नु हामीहरूको निमित्त नैतिकताको आधारमा मात्र होइन, सैनिक दृष्टिकोणले पनि अत्यन्त नै आवश्यक हुन आएको छ । यसो गरेमा त्यहाँको एउटा ठूलो शहर बर्बर गोरखाली सैनिकहरूको हातबाट रक्तपात तथा लूटपाट पनि हुनबाट बच्न सक्दछ ।”(बाबुराम आचार्य-नेपालको संक्षिप्त वृत्तान्त, संस्करण द्वितीय(परिष्कृत एवं परिवर्द्धित), प्रकाशन वि.स.२०६३, पृ.१५२) ।

उमदा र रामदास बेतियामा पुग्दा वा नपुग्दा नै – “नेपालमाथि लागिरहेको गोरखाली सैनिकहरुको नाकाबन्दीलाई हटाइदिने हो भने म स्वयं नै पनि पटनामा आउनको निमित्त तैयार रहेको छु” भनी राजा जयप्रकाश मल्लले पटनामा रहने गरेका ब्रिटिश ईस्ट इण्डिया कम्पनीका ब्रिटिश अधिकारी थोमस रम्बोल्डका नाममा पनि अर्को एउटा अनुरोध-पत्र पठाइसकेका थिए(बाबुराम आचार्य-नेपालको संक्षिप्त वृत्तान्त, संस्करण द्वितीय(परिष्कृत एवं परिवर्द्धित), प्रकाशन वि.सं.२०६३, पृ.१५२) ।

पृथ्वीनारायण शाहले पनि ब्रिटिशलाई गुहारे

गोरखा पनि मुगल साम्रज्य अन्तर्गतको राज्य थियो । राम शाहले दिल्लीका मुगल सम्राट जहाँगीर कहाँ सौगात पठाएको कुरा वंशावलीमा लेखिएको छ । यतिवेला मुगल सम्राट शाह आलम(द्वितीय) इलाहाबादमा ब्रिटिश ईस्ट इण्डिया कम्पनीको अप्रतक्ष्य नियन्त्रणमा थिए । ब्रिटिश ईस्ट इण्डिया कम्पनीका ब्रिटिश पदाधिकारीहरूसँग कान्तिपुरका राजा जयप्रकाश मल्लको सैनिक-सहायताको निमित्त अनुनय-विनय चलिरहेको थाहा पाएर गोरखाका राजा पृथ्वीनारायण शाहले “सुरक्षाको समुचित प्रबन्ध मिलाइएमा तपाईंहरूसँग सम्बन्धलाई सुदृढ तुल्याउनको निमित्त म स्वयं नै पटना आउन तैयार रहेको छु” भन्ने भावको एउटा विन्ति-पत्र कम्पनीका पटनामा रहेका ब्रिटिश अधिकारी थोमस रम्बोल्डको नाममा लेखी पठाएका थिए(बाबुराम आचार्य-नेपालको संक्षिप्त वृत्तान्त, संस्करण: द्वितीय(परिष्कृत एवं परिवर्द्धित) वि.सं.२०६३, पृ.१५२, बाबुराम आचार्य-श्री ५ बडा महाराजधिराज पृथ्वीनारायण शाहको संक्षिप्त जीवनी, संस्करण दोस्रो वि.सं.२०६१, भाग-३, पृ.५२२, देवी प्रसाद शर्मा-आधुनिक नेपालको इतिहास, छैठौँ संस्करण २०५९, पृ.५८-५९) ।

ब्रिटिशको पृथ्वीनारायणलाई चेतावनीपूर्ण-पत्र

यतिवेला गोरखा र मकवानपुर दुवै कम्पनीको दीवानी अन्तर्गत सौगात बुझाउने(पहिले मुगल अब कम्पनी) बिहार सूबाको राज्य थियो । कलकत्तामा रहेको कम्पनीको विशेष-समितिमा यस विषयमा गम्भीरतापूर्वक विचार-विमर्श हुँदा—“पृथ्वीनारायण शाहलाई सर्वप्रथम नेपाल उपत्यकामाथिको उनको नाकाबन्दीलाई हटाउनको निमित्त आग्रह गर्ने, यसरी आग्रह गर्दा पनि उनी सैनिकलाई हटाउनको निमित्त राजी नभएमा मात्र राजा जयप्रकाश मल्ललाई सैनिक-सहायता उपलब्ध गराउने” भन्ने निर्णयमा समिति पुग्यो र यसै अनुसार पृथ्वीनारायण शाहको नाममा पत्र लेख्न भनी ‘गभर्नरले पटनाका ब्रिटिश अधिकारी थोमस रम्बोल्डलाई निर्देशन पठाइयो । यसै निर्देशन अनुसार २८ मई १७६७ का दिन पटनाका ब्रिटिश अधिकारी रम्बोल्डले उपत्यकाको नाकाबन्दी नउठाएमा पृथ्वीनारायणलाई आफ्ना विपक्षीका रूपमा घोषित गर्नको निमित्त हामीहरु बध्य हुनेछौं ।” (K. C. Chaudhari, Anglo-Nepalese Relations, Calcutta; Modern Book Agency, 1960, pp.15) ।” यसरी ब्रिटिशले पृथ्वीनारायण शाहलाई चेतावनीपूर्ण-पत्र पठाइयो ।

यतिवेला दक्षिणमा मैसूरका शासक हैदर अलीसित कम्पनीको युद्ध असम्भाव्य भएकोले पृथ्वीनारायण शाह रम्बोल्डको धम्कीपूर्ण-पत्रको कुनै उत्तर नै नदिई, प्रतिरक्षाको निमित्त नवविजित कीर्तिपुरमा आई सैनिक व्यवस्थाहरु मिलाउनतिर लागे । पृथ्वीनारायण शाहबाट पत्रको कुनै जवाफ आएन । अन्तमा २१ जुलाई १७६७ का दिन गभर्नरले सैनिक अभियान चलाउन आदेश दिए । गोरखाको विरोधमा सैनिक अभियान चलाउने भार कम्पनीका गभर्नरले कप्तान किनललाई सुम्प्यो ।

कप्तान किनलको सैनिक अभियान

पृथ्वीनारायण शाहले तराईमा कप्तान किनलको फौजसित नलडी यसलाई पहाडसम्म आउन दिने नीति लिए । कप्तान किनलको फौज अगाडी बढदै गयो । आफ्ना सैनिकहरुदेखि डराएर गोरखाली सैनिकहरु पछि हटेका हुन् भन्ने सम्झिई कप्तान किनलकले हार्डि नामक एक जना ब्रिटिश प्रशासकीय-अधिकृतको नेतृत्वमा रसद-पानीहरुको अग्रिम व्यवस्था गर्ने युद्धसामग्री बोकेका भरियाहरुलाई अघि-अघि लगाई आफ्ना सैनिकहरुलाई पनि उनीहरुको पछि-पछि लगाएर सिन्धुलीको पौवा-गढीतर्फ नै उकालो लाग्नको निमित्त आदेश जारी गरिदिए ।

ब्रिटिश सैनिकहरुको पङ्क्ति पौवा-गढी पुग्दा वा नपुग्दा नै गोरखाली सैनिकहरुले ब्रिटिश सैनिकहरुको पङ्क्तिको बीच-ढाडमा प्रहार गरी त्यस सैन्य-पङ्क्तिलाई टुक्र्याएर जङ्गलमा रहेका बिच्छ्यूँका गोलाहरुलाई त्यतिखेरै धमाधम फुटालिदिन थाले । सिस्नुका सघन झडीहरुले गर्दा दायाँ-बायाँ कतै भाग्ने बाटो नै थिएन । सैन्य विज्ञानले भनेका छन् प्रतिकूल ठाउँको युद्ध आत्मघाती हुन्छ, तर वीरले हरेक परिस्थितिको सामना गर्दछ । कप्तान किनल नेतृत्वमा आएको फौजले गोरखाली सैनिकमाथि आक्रमण गर्‍यो । यति नै वेला माथिबाट बन्दूकधारी गोरखाली सैनिकहरुले पनि ब्रिटिश सैनिकहरुमाथि जोडदार प्रत्याक्रमण गरिदिँदा ब्रिटिश सैनिकहरु त्यहाँबाट पछि हट्न विवश भए ।

यसरी पछि हट्दा सिस्नुका भाड, बिच्छ्यूँहरुको टोकाइ तथा गोरखाली सैनिकहरुका प्रहारहरुले गर्दा पुगनपुग १००० ब्रिटिश सैनिक हताहत हुन गए । यस मूठभेडमा पुगनपुग ३०० गोरखाली सैनिक खेत रहे । कप्तान किनल आदि पछि-पछि उकालो चढदै आइरहकाले गोरखाली सैनिकहरुको प्रत्याक्रमणबाट येनकेन बच्न सफल भए(बाबुराम आचार्य-नेपालको संक्षिप्त वृत्तान्त, संस्करण: द्वितीय(परिष्कृत एवं परिवर्द्धित) २०६३, पृ.१५२) ।

पृथ्वीनारायणको विजित राज्यमाथि ब्रिटिश फौजको आधिपत्य

सामरिक भूल एवं कुटनीतिक चालहरुको अभावमा पहाडबाट पछि हटेका ब्रिटिश सेनाका नायक कप्तान किनलकले अक्टुबर, १७६७को अन्त्यतिर पृथ्वीनारायण शाहको विजित(१७६३ई) राज्य मकवानपुरको तराई प्रदेशको बारागढीमा सैनिक शिविर खडा गरे । तर पृथ्वीनारायण शाहले आफ्नो विजित राज्य मकवानपुरको रक्षार्थ ब्रिटिश सेनासँग लडन आफू वा आफ्नो गोरखाली सेना पठाएनन् ।

कप्तान किनलकले आफ्नो सहभागिता बिना नै कम्पनी सेना र गोरखाली सेना बीच भीडन्त किन र कसेरी भए, आफ्नो सैनिक गोरखाली सैनिकद्वारा किन र कसेरी पछारिए तथा सामरिक भूल एवं कुटनीतिक चालहरुमा अभावको कारणहरु खोतलियो । त्यसपछि समतल र पहाड, आमने-सामने र छापामार युद्ध लडने सारा योजनाहरु बनाए । सन् १७६८मा किनलकले पृथ्वीनारायण शाह विरुद्ध दोश्रो सैन्य अभियान चलाउने सोच बनाए । यसमा दरभंगाका ब्रिटिश अधिकारी मेजर केली, बेतियाका ब्रिटिश वाणिज्य दूत गोल्डिङ, पटना कौन्सिलका ब्रिटिश अधिकारी थोमस रम्बोल्ड आदिको पनि सहमति रहियो । यसै अनुसार नयाँ कार्यक्रमहरु बनाई स्वीकृतिको निमित्त गभर्नर वेरलेस्टका समक्षमा पेश गर्‍यो । यस प्रस्तावमाथि कम्पनीको विषय-समितिले गम्भीरतापूर्वक छलफल, विचार-विमर्श गर्‍यो ।

दुर्भाग्यवश, ठीक यसै समयमा मैसूरका शासक हैदर अली र कम्पनी बीच चलि रहेको घमासान लडाईमा ब्रिटिश सेनाहरूलाई पछर्न थाले । यसै कारण बंगाल तथा विहारमा रहेका आफ्ना सैनिकहरूलाई त्यतातर्फ पठाउन कम्पनी बाध्य भए । यसैले विशेष-समितिले किनलकलाई अर्को सैनिक-अभियान सञ्चालन गर्नको निमित्त अनुमति प्रदान गर्न सकेन र कम्पनीका डाइरेक्टरहरूको बोर्डले-“मकवानपुर राज्यका तराई प्रदेशलाई सर्वथा परित्याग नगर्ने, तर अर्को सैनिक-अभियान भने तत्कालको लागि स्थगित गर्ने” भन्ने आफ्नो निर्णय सुनाइदियो(बाबुराम आचार्य-नेपालको संक्षिप्त वृत्तान्त, संस्करण: द्वितीय(परिष्कृत एवं परिबर्द्धित) २०६३, पृ.१५७-५८) । तत्पश्चात कप्तान किनलकले मकवानपुर राज्यका पर्सा, बारा र रौतहट कक्षेत्रबाट वार्षिक २४ हजार तिरो असुलेर सैनिक शिविरको खर्च जुटाउन थाले । सन् १७६३देखि पृथ्वीनारायण शाहको विजित मकवानपुर राज्यमाथि १७६७ईमा युद्ध बिना नै कप्तान किनलकको आधिपत्य कायम भयो । यसरी पृथ्वीनारायण शाहले आफ्नो विजित राज्य मकवानपुरलाई पराजित राज्यमा परिणत गरा दियो ।

(क) कान्तिपुर कब्जा:- युद्ध में शत्रु को सदैव धोखे में रखना भी सफलता का एक प्रमुख सिद्धांत है । कप्तान किनलक फौजी अभियान असफल भएपछि, पृथ्वीनारायण शाहले कान्तिपुरमा आक्रमण गर्नको लागि कान्तिपुरेहरूलाई धोखामा राख्ने नीति अख्तियार गरे । कान्तिपुरेहरू हिन्दू र गोरखालीहरू पनि हिन्दूभएको साथै आफूलाई हिन्दू राजा ठान्ने पृथ्वीनारायण शाह हिन्दूहरूको धार्मिक उत्सवको अवसरमा हिन्दूहरूमाथि आक्रमण गर्दै विश्वास कान्तिपुरका निवासीहरू थियो । तर वहाँहरूको त्यो विश्वास धोखामा रुपान्तरित भयो ।

इतिहासका प्रामाणिक तथ्यहरूले मल्लकालमा नेपाल उपत्यकाको मल्ल राजदरबारहरूमा तिरहुतियाहरूको राम्रो पहुँच मात्र थिएन कि राज्यसत्ताको मेरुदण्ड सैन्य संगठनमा पनि सशक्त भूमिका रहेको देखाउँछ । राजा जयप्रकाश मल्लको दरबारमा पनि हजारौं तिरहुतिया सेना थिए । जयप्रकाश मल्लसँग उनका पहडियासेना पनि रिसाएका थिए, किनभने उनले विदेशी (तिरहुतिया)सेनालाई स्वदेशी(पहडिया)सेनालाई भन्दा बढी सुविधा दिई दरबारमा राखेका थिए(देवी प्रसाद शर्मा- आधुनिक नेपालको इतिहास,पृ.६१) । जयप्रकाश मल्ल तिरहुतिया सेनालाई पृष्ठ भाग अर्थात जगेडा राख्न विवश भएका थिए । यसै समय अवधिमा गोरखाली सेनाहरूको कान्तिपुरमाथि आक्रमणको इतिहास हो ।

सन् १७६८, सितम्बर २५ का राति कान्तिपुरमाथि आक्रमण गर्ने १००० जति गोरखाली सेना कीर्तिपुरमा भेला भए । पृथ्वीनारायण शाहपनि कीर्तिपुरमा उपस्थित भएका थिए । इन्द्रयात्राको उत्सव सम्पन्न हुँदा कुमारीयात्रा पनि प्रारम्भ भएकोले सात दिनसम्म लगातार मनाउने चलन कान्तिपुर राज्यमा पहिलेदेखि नै चलदै आइरहेको थियो । यस मध्ये अघिल्ला दुई दिनका यात्राका कार्यक्रमहरू त शान्तिपूर्वक नै सम्पन्न भैसकेका थिए, तर तेस्रो दिनको लगभग मध्यरातमा शहरको तीनवटै प्रवेशद्वारहरूलाई लगभग एकै समयमा तोडी गोरखाली सैनिकहरू एकाएक शहरमाथि आक्रमण गर्‍यो । यतिवेला शहरका समस्त निवासीहरू दिनभर धुमधामले यात्रा मनाई, आमोद-प्रमोदहरूमा मस्त रही खानपिन समाप्त गरेर मस्त-निद्रामा निदाइरहेका थिए । नरदेवीतर्फबाट प्रवेश गर्ने गोरखाली सैनिकहरूको नेतृत्व पृथ्वीनारायण शाहले स्वयं नै गरिरहेका थिए । दोस्रो दलले भीमसेनथान र तेस्रो दलले टुँडीखेलतिरबाट आक्रमण गर्दै अगाडी बढदै थियो । कान्तिपुरका राजा जयप्रकाश मल्ललाई आफ्नो राज्यबाट पलायित भएर जानको निमित्त सजिलो होस् भनी दक्षिणतर्फको प्रवेशद्वार यतिवेला यत्तिकै खुला छोडिएको थियो । त्यसवेला राजा जयप्रकाश मल्ल आफ्ना परिवारजनहरू, मन्त्रीहरू र लगभग २०० जनाजति नगरकोटे(पहाडी) सैनिकहरूका साथ कुमारी-यात्राको क्रममा शहरको दक्षिणी भेगमा पुगिरहेका थिए । यात्राभरको निमित्त ‘नू-छें’ राजभवनको अगाडि एउटा डबलीमा कान्तिपुर राज्यको राजसिंहासन राखिएको थियो । केहि समयपछि तीनतिरबाट आक्रमण गरी आएका सबै गोरखाली सैनिकहरू कान्तिपुर राज्यको राजभवनको ओरिपरि नै भेला हुन आए । राजभवनको सुरक्षाको निमित्त राखिएका नगरकोटे(पहाडी) सैनिकहरूसँग गोरखाली सैनिकहरूको भीडन्त हुँदा दुवै पक्षाका गरी ८, १० जना सैनिकहरू हताहत भए । जय प्रकाश मल्लको केहि नगरकोटे(पहाडी) सेनाको ज्यान गएपछि बचेका सेनाहरू भाग्न शुरु गरे । कान्तिपुरको राजभवन गोरखाली सैनिकहरूको निमित्त यत्तिकै छोडिदिए ।

अनन्तचतुर्दशीको जुनेली रातमा वेवारिसे अवस्थामा रहेको कान्तिपुर राज्यको राजसिंहासनमा राजा पृथ्वीनारायण शाह सहसा विराजमान हुन आए । गोरखाली सैनिकहरूले आकस्मिक आक्रमण गरी कान्तिपुर राज्यको राजसिंहासनमा पृथ्वीनारायण शाह विराजमान भएको दुःखदायी समाचार सुन्नेवित्तिकै राजा जयप्रकाश मल्ल दक्षिणतर्फको प्रवेशद्वारको बाटो गरी वागमती तरी ललितपुरका राजा तेजनरसिंह मल्लको आश्रयमा पुगे ।

राजा जयप्रकाश मल्लको साथमा यतिवेला लगभग २०० जनाजति नगरकोटे(पहाडी) सैनिकहरू रहेका थिए । शहरभित्रका विभिन्न सैनिक-चौकीहरूमा तैनाथ रहेका कान्तिपुरे(पहाडी) सैनिकहरूको संख्या पनि लगभग यति नै हुँदो हो । यिनीहरू अर्थात नगरकोटे(पहाडी) र कान्तिपुरे(पहाडी) सैनिकहरू एक-घण्टाजति मात्र भए पनि डटेर गोरखाली सैनिकहरूको विरुद्धमा मुकाबिला गर्नको निमित्त अग्रसर भएका भए यी सैनिकहरू नमकहराम ठहरिने थिएनन्(बाबुराम आचार्य-नेपालको संक्षिप्त वृत्तान्त, संस्करण: द्वितीय(परिष्कृत एवं परिबर्द्धित) २०६३, पृ.१६२) । यिनीहरू वफादार सैनिकहरूका रुपमा गनिने थिए । तर आफ्नो यस कर्तव्यतर्फ नलागेर राजा जय प्रकाश मल्लकै पछि लागि आ-आफ्ना ज्यानहरू जोगाउनुमा नै यतिवेला यिनीहरूले श्रेयस्कर सम्भिए(बाबुराम आचार्य-नेपालको संक्षिप्त वृत्तान्त, संस्करण: द्वितीय(परिष्कृत एवं परिबर्द्धित) २०६३, पृ.१६२) ।

भोलिपल्ट बिहान सबेरै उठेका कान्तिपुर शहरका नागरिकहरूले राजा पृथ्वीनारायण शाहलाई आफूहरूका पनि राजा भैसकेको पाएका थिए । कीर्तिपुर कब्जापछि पृथ्वी नारायण शाहको कीर्तिपुरेहरूको नाक र ओठ काटने दानवीय आदेशको पालनाक्रममा काख-छोडेका दुधेबालकसमेत हृदयविदारक मध्ययुगिन बर्बतापूर्ण अत्याचारका शिकार भए । यसको अतिरिक्त कीर्तिपुरका प्रसिद्ध व्यक्तिहरूलाई निर्मम यातना सहीत प्राण-दण्ड पनि दिएको आतंक सम्झीए । यसपछि नयाँ राजालाई स्वागत गर्न भनी विहान सबेरैदेखि राजभवनमा शहरभित्रका सम्प्रान्त-परिवारका नागरिकहरूको ताँती लाग्न शुरु भयो । यस खुशियालीमा बन्दूकहरूद्वारा स्वागत गर्न लाग्दा बारुद सल्किएर गोरखाली सेनापति तुलाराम पाण्डे तलेजू मन्दिरको परिसरमा नै जलेर ध्वस्त भए । राजा पृथ्वीनारायण शाहले आफ्ना प्रतिनिधिका रुपमा नियुक्त गरी आफ्ना एक जना भाइलाई लगाएर जीवितदेवी कुमारीको अधुरो रहेको यात्रालाई यसै दिन श्रद्धापूर्वक सम्पन्न गराइदिए(बाबुराम आचार्य-नेपालको संक्षिप्त वृत्तान्त, संस्करण: द्वितीय(परिष्कृत एवं परिबर्द्धित) २०६३, पृ.१६२) ।

(ख) ललितपुर कब्जा:-

कान्तिपुर कब्जापछि पृथ्वीनारायण शाहले ललितपुरका प्रधानहरुलाई गोर्खाली सेनाको आक्रमणको बेलामा आत्मसमर्पण गरेमा धनजनको कुनै क्षति नहुने भन्ने सन्देश आफ्ना गुरु हर्ष मिश्रद्वारा पठाएका थिए । कीर्तिपुर कब्जापछि कीर्तिपुरेहरुको विद्रोहको परिणाम र कान्तिपुर कब्जापछि कान्तिपुरेहरुको स्वागत गर्न ताँती यादगरेर पृथ्वीनारायणको उदयमान शक्तिको अगाडी ललितपुरका प्रधानहरु आत्मसमर्पण गर्न राजी भए । प्रधानहरुको कायरताको कुरा जानकारी पाएपछि जयप्रकाश मल्ल र तेजनरसिंह मल्ल ललितपुरको दरबार परित्याग गरी भक्तपुर शरण लिन प्रस्थान गर्नु भयो । पहिलेको शत्रुतालाई सम्झेर शंका लागेकोले दत्तात्रेय मन्दिरमा बसेर भक्तपुरको राजा रणजीत मल्लसित शरणको लागि सम्वाद पठाए । रणजीत मल्लले २४ वटै क्षेत्रका प्रतिनिधिसित सल्लाह गर्दा शरण दिने विचार आएकोले दुवै राजाहरुलाई भक्तपुरमा आश्रय दिए । गोर्खाली सैन्यदलले ६ अक्टुबर १७६८ का दिन ललितपुर कब्जा गर्‍यो ।

ईसाईहरुको कान्तिपुर र ललितपुरबाट निष्काशन

सन् १६२८ मा कान्तिपुरका राजा शिवसिंहको शासनकालदेखि ईसाई धर्म प्रचारकहरु नेपाल(काठमाडौं) आउन थालेको देखिन्छ । कान्तिपुरका राजा प्रकाश मल्ल र ललितपुरका राजा श्री निवास मल्लको शासनकालदेखि पादरीहरु उपत्यकामा पस्न थाले । ईसाई पादरीहरुले प्लेग रोगबाट काठमाडौंका शिशुहरुलाई बचाएर ठूलो नाम पनि कमाएका थिए । नेपाल उपत्यकाका मल्ल राजाहरुले धर्म प्रचार गर्न ईद साई पादरीहरुलाई अनेक सुविधाहरु दिएका थिए । सन् १७४७ देखि पादरीहरुले नेवारहरुलाई क्रिश्चियन बनाउन थालेका थिए । उनीहरुले नेपाल उपत्यकाका नेवारहरुलाई क्रिश्चियन बनाउने अभियान पनि चलाए । सन् १७६७, नवम्बर १८ सम्ममा काठमाडौंको क्रिश्चियन अड्डामा ३९ जना नेपालीले क्रिश्चियन धर्म ग्रहणको तथ्याक प्राप्त हुन आएको छ ।

सन् १७६७मा कान्तिपुरका राजा जयप्रकाश मल्ललाई गोरखाका राजा पृथ्वीनारायण शाहको आक्रमणलाई रोक्नको लागि नेपाल उपत्यकामा बसिरहेका क्यापुचीन पादरीहरुले ब्रिटिश ईस्ट इण्डिया कम्पनीसित सैनिक-सहायता माग्न सल्लाह दिएका थिए । जयप्रकाश मल्लको सैनिक सहायता माँग अनुसार कम्पनीले कप्तान किनलकको कमाण्डमा पृथ्वीनारायण शाहको विरोधमा सैनिक अभियान पठाए । सामरिक भूल एवं कुटनीतिक चालहरुको अभावमा गोरखाली सैनिकद्वारा पहाडमा पछ्यारिएका ब्रिटिश सेनाका नायक कप्तान किनलकले पृथ्वीनारायण शाहको विजित राज्य मकवानपुरको तराई प्रदेशको बारागढीमा सैनिक शिविर खडा गरी पृथ्वीनारायण शाह विरुद्ध पुनः युद्धको तैयारी गर्न थाल्यो । मैसूरका शासक हैदर अली र कम्पनी बीच चलिरहेको घमासान लडाईंको कारण लम्बी रहेको थियो । पृथ्वीनारायण शाह यसै अवसरको लाभ उठाई कान्तिपुर तथा ललितपुरमाथि आधिपत्य कायम गर्‍यो । ब्रिटिशहरु सन्दर्भको 'व्यापारको साथ बाइबिल र बाइबिलको साथ बन्दूक' भन्ने लोकोक्ति पृथ्वीनारायण शाहले सुनिसकेका थिए । यस लोकोक्तिबाट भय आक्रान्त भए पृथ्वीनारायण शाह । अतः काठमाडौं र पाटनमा आफ्नो अधिकार जम्मासाथै उनले मल्लराजाहरुको संरक्षण प्राप्त गरी बसेका क्यापुचीन धर्म प्रचारकहरुलाई लगत्तै उपत्यका छोडिहाल्ने आदेश दिए । फलतः १० फरवरी, १७६९मा उनीहरुलाई आफ्ना ६२ जना शिष्यहरुका साथ उपत्यकाबाट सदाको निम्ति बिदा हुनुपर्‍यो(बालचन्द्र शर्मा-नेपालको ऐतिहासिक रुपरेखा, पञ्चम संस्करण: २०३७ पृ.२३०) ।

सन् १७६७मा कान्तिपुरका राजा जयप्रकाश मल्ललाई गोरखाका राजा पृथ्वीनारायण शाहको आक्रमणलाई रोक्नको लागि नेपाल उपत्यकामा बसिरहेका क्यापुचीन पादरीहरुले ब्रिटिश ईस्ट इण्डिया कम्पनीसित सैनिक-सहायता माग्न सल्लाह दिएका थिए । जयप्रकाश मल्लको सैनिक सहायता माँग अनुसार कम्पनीले कप्तान किनलकको कमाण्डमा पृथ्वीनारायण शाहको विरोधमा सैनिक अभियान पठाए । सामरिक भूल एवं कुटनीतिक चालहरुको अभावमा गोरखाली सैनिकद्वारा पहाडमा पछ्यारिएका ब्रिटिश सेनाका नायक कप्तान किनलकले पृथ्वीनारायण शाहको विजित राज्य मकवानपुरको तराई प्रदेशको बारागढीमा सैनिक शिविर खडा गरी पृथ्वीनारायण शाह विरुद्ध पुनः युद्धको तैयारी गर्न थाल्यो । मैसूरका शासक हैदर अली र कम्पनी बीच चलिरहेको घमासान लडाईंको कारण लम्बी रहेको थियो । पृथ्वीनारायण शाह यसै अवसरको लाभ उठाई कान्तिपुर तथा ललितपुरमाथि आधिपत्य कायम गर्‍यो । ब्रिटिशहरु सन्दर्भको 'व्यापारको साथ बाइबिल र बाइबिलको साथ बन्दूक' भन्ने लोकोक्ति पृथ्वीनारायण शाहले सुनिसकेका थिए । यस लोकोक्तिबाट भय आक्रान्त भए पृथ्वीनारायण शाह । अतः काठमाडौं र पाटनमा आफ्नो अधिकार जम्मासाथै उनले मल्लराजाहरुको संरक्षण प्राप्त गरी बसेका क्यापुचीन धर्म प्रचारकहरुलाई लगत्तै उपत्यका छोडिहाल्ने आदेश दिए । फलतः १० फरवरी, १७६९मा उनीहरुलाई आफ्ना ६२ जना शिष्यहरुका साथ उपत्यकाबाट सदाको निम्ति बिदा हुनु पर्‍यो(बालचन्द्र शर्मा-नेपालको ऐतिहासिक रुपरेखा, पञ्चम संस्करण: २०३७ पृ.२३०) ।

भक्तपुरमाथि आक्रमण गर्ने तैयारी

पृथ्वीनारायण शाहले ललितपुरमाथि आधिपत्य कायम गरेपछि भक्तपुरमा शरण लिईरहेका राजाहरु जयप्रकाश मल्ल र तेजनरसिंह मल्ललाई प्रत्यार्पण(सुपुर्दगी) गरिदिन भक्तपुरका राजा रणजीत मल्लसंग आग्रह गरे । तर रणजीत मल्लले शरणमा परेकालाई मर्न नगर्ने जानकारी दिए । रणजीत मल्लपनि आत्मसमर्पण गर्लान भन्ने विश्वास पृथ्वीनारायण शाहले लिएका थिए । तीनवटै मल्ल राजाहरु भक्तपुरमा भेला भएर गोरखाली सेना विरुद्ध तिरहुतिया सेना युद्धमोर्चामा लडने निर्णय गर्‍यो । यसपछि बिना तयारी आक्रमण गर्नु उचित नहुने निर्णय पृथ्वीनारायण शाहले गरे । यस कारण पृथ्वीनारायण शाहले कान्तिपुर तथा ललितपुर राज्यमा आफ्नो शासन दरिलो पार्न तथा भक्तपुर राज्यमाथि आक्रमण गर्न तैयारीमा लागे ।

भक्तपुरमा उत्तराधिकारको झगडा

भक्तपुरमा उत्तराधिकारी सम्बन्धी विषयमा झगडा चलिरहेको थियो । रणजीत मल्लका मठयाह छोरासमेत आफ्ना पिताका विरोधी भएका थिए । रणजीत मल्लका दुई जना मठयाह छोरा अजित सिंह र अवधुत सिंह गद्दीको दावी गरिरहेको भए पनि रणजीत मल्ल तिनीहरुलाई उत्तराधिकारी बनाउने पक्षमा थिएनन् । यस्तो स्थितिमा जयप्रकाश मल्लले राज्य दिलाई दिने आश्वासन दिएकोले राज्य पाउने लोभले तिनीहरु गोर्खालीको विरुद्धमा कार्य गर्न लागे । जयप्रकाश मल्लले चौदण्डी राज्यका राजा कर्ण सेनसँग सैनिक सहयोग माँगेका थिए । त्यसकारण केही खुम्बू सैनिक भक्तपुर आइसकेका थिए । त्यसरी जयप्रकाश मल्लले आफ्नो राज्य फिर्ता गर्न अनेक तयारीहरु गर्दै थिए । रणजीत मल्लका विवाहित रानी तर्फका

छोरा वीरनरसिंहको मृत्यु भैसकेकोले उत्तराधिकारी सम्बन्धी प्रश्नले विकराल रूप लिएको थियो । रणजीत मल्लकी छोरीका सात भाइ छोराहरु गद्दीको लागि दावी गरिरहेका थिए । तिनीहरु भक्तपुरको भावी राजा बन्न हतारिएका थिए । पृथ्वीनारायण शाहले तिनीहरुलाई आफ्नो पक्षमा मिलाए । पृथ्वीनारायण शाहले आफूले भक्तपुर विजय गरेपछि उक्त राज्य यिनै सातभाइलाई दिई उनीहरुमाथि आफ्नो नाम मात्रको प्रभुत्व राख्ने लोभ देखाएका थिए । यसै कारण भक्तपुरमाथि गोर्खालीको आक्रमण हुँदा यी सात भाइले पूर्व निर्धारित योजनानुसार गोर्खाली फौजलाई सरासर भक्तपुर शहरको पर्खाल भित्र दाखिल हुनदिन सहमत भए ।

तिरहुतिया सेनादेखि बाँच्न गोर्खाली सेना हिटी चौक पुग

पृथ्वीनारायण शाहले कुलानन्द जोतिषीको निर्णयको शुभ-दिनमा शूरप्रताप शाह र वंशराज पाण्डेको नेतृत्वमा अन्य सैन्य अधिकारीहरु सहित भएको करीब १५०० गोरखाली सेना भक्तपुर आक्रमण गर्न पठाए । सर्वप्रथम गोरखाली सेनाले भक्तपुरको पर्खालमा बलियो घेरा बन्दी गरे । उता जयप्रकाश मल्लले पनि भक्तपुर भित्र प्रवेश गर्ने द्वार बन्द गर्न लगाए । पृथ्वीनारायण शाहले भक्तपुर आक्रमण गर्नु अगाडि भित्रयाउने तयारीमा रहेको धानमा आगो लगाएर अन्न सबै जलाउन लगाएका थिए । सन् १७६९ नवम्बर ९ को रातिमा गोरखाली सेनाले भक्तपुर भित्र प्रवेश गर्ने द्वार तोडफोड गर्न सफल भए । जयप्रकाश मल्ल पनि तिरहुतिया, नगरकोटे, खुम्बू र अन्य गरी ५०० जति सेना लिएर गोरखाली सेनासँग मुकाबिला गर्न अगाडि बढे । सन् १७६९ नवम्बर १० को राति १० बजे पूर्व र उत्तर ढोकातिरबाट भक्तपुरमाथि आक्रमण गरियो । शहर भित्र पसिसकेपछि भने जयप्रकाश मल्लका तिरहुतिया सेनाहरुसित गोर्खालीहरुले भिडिनु पर्‍यो । तिरहुतिया सेनाको तोपको प्रहारदेखि बाँच्न गोर्खाली सेनाहरु घरको छानामा चढेर छानै-छाना हिडी उनीहरु भक्तपुर दरबारको हिटी चौकमा दाखिल भए(बालचन्द्र शर्मा-नेपालको ऐतिहासिक रुपरेखा, पञ्चम संस्करण: २०३७ पृ.२२८) ।

(ग) भक्तपुर कब्जा:

मल्लहरुको तर्फबाट जयप्रकाश मल्ल आफै युद्धको नेतृत्व गरिरहेका थिए । तिरहुतिया सेनाले प्रारम्भमा गोरखाली सेनालाई बडौ वीरतासँग सामना गरेर पछारि रहेको थियो । गोरखाली सेनाले तर्साउन केही घरहरुमा आगो लगाई दिए । आगोको ज्वाला विस्तार हुदै गयो, धेरै घरहरु डढेर ध्वस्त भए । दुवै सेनावीच १०देखि घमासान युद्ध भयो । जयप्रकाश मल्लको तिरहुतिया सेनाले पृथ्वीनारायण शाहको सुंगठित गोरखाली सेनाको बडो वीरताले सामना गरेको थियो । नवम्बर १२ मा आफू बसेको ठाउँलाई शत्रुले घेरिसकेको सात भाई मध्ये सर्वजीत सिंहको भनईमा लागी राजा रणजीत मल्ल आफ्ना शरणमा पर्न आएका कान्तिपुर र ललितपुरका राजाहरुकै साथै राजदरबार भित्रको अर्को चौकोट नामक अग्लो सुरक्षित महलमा सर्न लागे । रणजीत मल्ल र तेजनरसिंह मल्ल भरेङ्ग चढीमाथि उक्लिसकेका थिए र जयप्रकाश मल्ल भरेङ्ग चढन थालेका मात्र थिए, त्यसैवेला उनको दाहिने खुट्टाको गोलीगाँठामा गोरखाली सेनाको एक गोली आएर लाग्यो र उनी घाइते भएर त्यही पछारिए । रणजीत मल्लको प्रयासले उनलाई पनि तानेर भित्र हुले । रणजीत मल्लका आठ पहरियाको पनि मृत्यु भयो । शूरप्रताप शाहको हतारिने र कुर नीतिले गर्दा सैकडौं गोरखाली सैनिक तथा साधारण जनता एवं सैनिक गरी लगभग १७०० भक्तपुरेहरुको ज्यान गएको हुँदा रणजीत मल्ल साँढे चिन्तित भए र आखिरकार भक्तपुरको रक्षा असम्भव देखेर आफ्ना अंगरक्षक हेमनारायणको सल्लाह मुताविक १३ नवम्बर १७६९मा आफ्नो पगडी फुकाएर आफू बसेको कोठाको भुयालबाट बाहिर झुण्ड्याई आत्मसमर्पण गरेको संकेत दिए । त्यसपछि, शूरप्रताप शाहले गोर्खाली सेनालाई आक्रमण बन्द गर्ने आदेश दिए । यस प्रकार रणजीत मल्लले दुश्मनको सम्मुख आत्मसमर्पण गरेकोले युद्ध बन्द भयो । नेपाल उपत्यकाका तीनैवटै मल्ल राजाहरुलाई कोठामै गोरखाली सेनाले आफ्नो नजर बन्दमा राखे । भक्तपुर विजयको समाचार प्राप्त भएपछि पृथ्वीनारायण शाहले आफ्ना केही सैनिकहरुका साथ भक्तपुर पुगे । भक्तपुर दरबारमा नेपाल उपत्यकाका तीनै जना मल्ल राजाहरु लचार भई बसेको कोठामा प्रवेश गरे । आफ्नै शत्रुहरुलाई यसरी लाचार भई बसेको देखी गोरखालीहरु अट्टहास गरी हाँसने लागे । उनीहरुलाई यसरी हाँसेको देख्ता निर्भय जयप्रकाश मल्लले कडकेर भने-‘गोरखाली हो, आज आफ्नै मानिसको विश्वासघातले हामी तिमीहरुको हातमा पर्‍यो, नत्र तिमीहरुले यसरी हाम्रो ठट्टा गर्ने अवसर कदापि पाउने थिएनौ ।’ जयप्रकाश मल्लको यस कथनले गोरखालीहरुको हाँसो बन्द भयो(बालचन्द्र शर्मा-नेपालको ऐतिहासिक रुपरेखा, पञ्चम संस्करण, २०३७ पृ.२२८) ।

सन् १७६९ मा भक्तपुर गोरखाली सेना कब्जामा लिएपछि पृथ्वीनारायण शाहको रणजीत मल्ल र जयप्रकाश मल्लसँग भेटमा जयप्रकाश मल्लतिर नजर भई खोई मसित जोरुँला भन्याको किन भागी आयौ भनी हुकुम हुँदा राजा जयप्रकाश मल्लले क्या उत्तर दिया कि मेरा थरीहरु भैमालेहरु सबै मिली यहाँसम्म गराया । यिनीहरुको विश्वासमा पर्नु छैन, सबै नुन हरामी हुन् । नूनको सोभोमा बस्न्यात फगत तेह्रौँत्य मात्र हुन्(पृथ्वीनारायण शाहको उपदेश-जगदम्बा प्रकाशनद्वारा २०२५ सालमा प्रकाशित) ।

पृथ्वीनारायण शाहले गोलीगाँठको घाउले आहत जयप्रकाश मल्लको बहादुरीको व्यंग्य गरे । उनले आफ्ना मीत-बाबू रणजीत मल्ललाई बनेपाका केही गाउँ दिई त्यही बस्ने आग्रह गरे । तर, ७५ वर्षको वृद्ध भक्तपुरका राजा रणजीत मल्लले यो प्रस्ताव अस्वीकृत गरी पृथ्वीनारायण शाहसित काशी जाने अनुमति मागे । पृथ्वीनारायण शाहले भक्तपुरको ढुकुटीबाट आवश्यक खर्च दिई उनको अन्तिम इच्छा पुरा गरे । सन् १७७० मा भक्तपुरका पूर्व राजा रणजीत मल्लको काशीमा देहान्त भयो । पृथ्वीनारायण शाहले रणजीत मल्लका भित्रीनी तिरका सात भाई छोरालाई पनि उनको विश्वासघात सुहाउँदो दण्ड दिन बाँकी राखेनन् । उनीहरुको सर्वस्व हरण गरियो र ती मध्ये केहीका नाक पनि काटिए । ललितपुरका राजा तेजनरसिंह मल्लले कुनै प्रश्नको उत्तर दिएनन् । उनी एकदम मौन रही पूजा-पाठमा समय बिताउन लागे । यस कारण उनी लक्ष्मीपुरमा नजर बन्द गरिए र केही समय पश्चात उनको यसै अवस्थामा मृत्यु भयो ।

भक्तपुर कब्जा भएकै दिन पृथ्वीनारायण शाहले जयप्रकाश मल्लसित पनि उनको अन्तिम इच्छाको सम्बन्धमा सोधे । स्वाभिमानी जयप्रकाश मल्लले राजोचित उत्तर दिए-‘ईश्वरको अनुकम्पाले मैले निकै कालपर्यन्त राज्य-सुख भोगे । अफ्ना कीर्ति-स्मारकहरु पनि मैले अनेक बनाई सकेको छु । अब मलाई कुनै भौतिक आकांक्षा छैन, म केवल पशुपति समीपमा आफ्नो शरीर त्याग गरी परलोक सपार्न चाहन्छु । जयप्रकाश मल्लको इच्छानुसार उनी आर्यघाट पुर्‍याइए । उनका कुराले पृथ्वीनारायण शाहको मनमा साँढे प्रभाव पारेको थियो । सन् १७६९, नवम्बर २४ मा गोलीगाँठको घाउ बढदै गएकोले जयप्रकाश मल्लको मृत्यु भयो ।

गोरखा राज्यको सिमानाभित्र नेपाल

राजा पृथ्वीनारायण शाहले गोरखा राज्यको विस्तारको सैनिक अभियान क्रममै २५ सितम्बर १७६८को कान्तिपुरलाई आफ्नो राज्यको सीमारेखा भित्र पारे । यसको लगत्तै ६ अक्टुबर १७६८ मा ललितपुरलाई पनि आफ्नो राज्यको अधीनमा गरे । यसैगरी १३ नवम्बर १७६९ मा भक्तपुरमाथि पनि आधिपत्य कायम गरी आफ्नो गोरखा राज्यको सिमानाभित्र नेपालको समस्त भू-भागलाई बाँध्न सफल भए ।

नेपाल उपत्यका राजधानी

पृथ्वीनारायण शाहले गोरखा राज्य विस्तार गर्दै जाँदा राजधानी पनि परिवर्तन गर्ने काम गरेको पाइन्छ । नुवाकोट आधिपत्य गरेपछि गोरखाको राजधानी सारी पृथ्वीनारायण शाहले नुवाकोटलाई राजधानी बनाएर नेपाल उपत्यका आधिपत्य गर्ने अभियान शुरू गरेका थिए । यसरी पृथ्वीनारायण शाहले कान्तिपुर, ललितपुर र भक्तपुरमाथि आफ्नो आधिपत्य कायम गरेपछि राजधानी परिवर्तन गरेको पाइन्छ । नेपाल उपत्यका जस्तो विशाल शहर र ठूल-ठूला घरहरु नभएको साथै तिब्बतसित व्यापार गर्न टाढा भएकोले राजधानी गोर्खा उपयुक्त भएन । नेपाल उपत्यकामा रहेका तीन नदीहरु मध्ये सबभन्दा ठूलो नदी मनोहरा भक्तपुर भन्दा टाढा रहेकोले र दत्तात्रेयको मन्दिर पनि धेरै पुरानो नभएकोले भक्तपुर पनि उपयुक्त भएन । ललितपुरको राज्य-“व्यवस्था तीन पुस्ता देखि राम्ररी नचलेकोले उपयुक्त भएन । अन्तमा, पृथ्वीनारायण शाहले वागमती र विष्णुमतिको बीचमा अवस्थित पशुपतिनाथको मूर्ति एवं अन्य मन्दिरहरु भएको, विदेशमा समेत प्रख्यात रहोकाले कान्तिपुरलाई राजधानी बनाउन निर्णय लिए । हनुमानढोकाको दुईवटा राजदरबारमा राज्य नगरी तेस्रो दक्षिणी भाग वसन्तपुरमा ३५ मीटर अग्लो, ९ तले, ५२ ढोके ‘कैलास’ नामक एउटा सुन्दर राजभवनको निर्माण ललितपुरका कालीगढहरुद्वारा गर्न लगाए ।

पृथ्वीनारायण शाह नेपालका राजा

सन् १७७० मार्च १ का दिन पृथ्वीनारायण शाहले सपरिवार कान्तिपुरको नव निर्मित राजदरबारमा प्रवेश गरी गोरखाको सट्टा आफ्नो राज्यको ‘नेपाल’ नामाकरण र राजधानी ‘काठमाडौं’ स्थापित गरिएको घोषणा गरे । गोरखाको तीनतले दरबार भन्दा अग्लो नुवाकोटको साततले र काठमाडौंमा आएपछि नौव तले दरबार निर्माण गरी आफूलाई सर्वोच्च शासकका रूपमा स्थापित गर्ने प्रयास गरेका थिए । काठमाडौंको वसन्तपुरमा दरबार बनाई राजधानी सारेपछि उपत्यकाको राज्यलाई नेपाल राज्य भनिने गरे अनुसार नै गोरखा राज्य नेपाल राज्य भन्ने प्रचलन पनि उनले चलाए र आफूलाई नेपालधिश वा नेपालपतिका रूपमा स्थापित गर्ने काम गरेका थिए । यसबाट लिच्छवीको केन्द्रीय शासन, मल्लकालको यक्ष मल्लसम्मको केन्द्रीय शासन व्यवस्थाशाई निरन्तरता दिने काम भई गोरखाको राज्यको निरन्तरताको सट्टा आफूलाई नेपाल राज्यको शासनको निरन्तरताको उत्तराधिकारीका रूपमा प्रस्तुत गर्ने काम भएको थियो(प्रा.डा.गोपाल शिवाकोटी-नेपालमा सामन्तवाद: हत्या, हिंसा र षडयन्त्रको इतिहास, प्रथम संस्करण: २०६९, पृ.६६२) । । यसरी गोरखाका राजा पृथ्वीनारायण शाह नेपालका राजा भए ।

राजा पृथ्वीनारायण शाह

पृथ्वी नारायण शाहले मुगल बादशाहबाट उपाधि लिए

उत्तरमा हिमालयसम्मका राजा, महाराजाहरुले मुगल सम्राटको अधीनता स्वीकार गरि आ-आफ्नो राज्य व्यवस्था सञ्चालन गर्दै आएका थिए । यिनीहरुले मुगल बादशाहलाई सौगात भेंटी चढाउ थियो । सन् १५६०ई.मा कान्तिपुरको राजा भएको महेन्द्र मल्लले मुगल सम्राट अकबरलाई सौगात चढाएको थियो भने सन् १६०६मा गोरखाको राजगद्दीमा बसेका रामशाहले मुगल सम्राट जहाँगीरकहाँ सौगात पठाएको थियो ।

गोरखा र नेपाल दुवै मुगल साम्राज्य अन्तर्गत रहेको हुँदा काठमाडौं राजधानी गरेपछि नेपालका राजा पृथ्वी नारायण शाहले आफ्नो राज्यको वैधानिकताको लागि दिल्लीमा मुगल बादशाह शाह आलम(द्वितीय)बाट ‘शमशेरजङ्ग’ अथवा ‘युद्धको तलवार’ भन्ने उपाधि लिए । पृथ्वी नारायण शाहदेखि महेन्द्रसम्मका सबै शाह राजाहरुको प्रशस्तिमा ‘शमशेरजङ्ग’ लेखिन्थ्यो(प्रकाश ए.राज: नेपालमा पहिचानको सङ्कट, प्रथम संस्करण : २०६८, पृ.१०) ।

व्यापारिक कम्पनीदेखि सैनिक कम्पनी

प्लासीको युद्धदेखि कम्पनी शनैः-शनैः व्यापारिक कम्पनी मात्र नरही सैनिक कम्पनी बनिसकेको थियो । उसँग एक ठूलो जागीर पनि थियो, जुन केवल सैन्यबलले मात्र अधिकारमा रहन सक्थ्यो । समकालीन राजनीतिमा सैनिक नियन्त्रण नै राजनैतिक नियन्त्रण थियो । यस प्रकार कम्पनीले राजनैतिक, सैनिक तथा व्यापारिक, तीनवटै भूमिका निर्वाह गर्नु थियो । अब जहाँ-जहाँ कम्पनीको हितको प्रश्न हुन्थ्यो, उसको रवैया भिन्न-भिन्न हुँदै गयो(वी.एल. गोवर, अलका मेहता र यशपाल-आधुनिक भारत का इतिहास, प्रकाशित २०१३, पृ. ५०) ।

नेपालका महाराजा पृथ्वीनारायणलाई ब्रिटिश सेनाको चुनौती

पृथ्वीनारायण शाहले नेपालका राजा भएसम्म आधिपत्य गरेका क्षेत्रहरु पहाडी प्रदेश मात्र थिए । उनको नेपाल राज्य पहाडी भू-भाग मात्र भएकोले आम्दानी निकै कम रहेको थियो । जसको भरमा राज्य संचालन र विस्तार अभियान अगाडी बढाउनु सम्भव थिएन । सन् १७६२मा पृथ्वी नारायण शाहले विविध कारणहरु मध्ये मकवानपुर राज्यको तराई प्रदेशमा धनहर जमीन धेरै उपजाव हुँनाले 'मालवाजवी' अर्थात् मालपोतबाट प्रशस्त आय हुन भएकोले पनि आक्रमण गरेको थियो । सन् १७६३ मा मकवानपुर राज्यमाथि आधिपत्य कायम गरि पृथ्वीनारायण शाहले राजा दिगबन्धन सेनका राजवंश नै सखाप पारि दिएका थिए । 'मकवानपुर' पृथ्वीनारायण शाहको पहिलो ससुराली राज्य थियो । सन् १७६७ देखि ब्रिटिश कम्पनीका कप्तान किनलकले मकवानपुर राज्यमा सैनिक शिविर खडा गरेर, राजश्व संकलन गरेर शिविरलाई व्यवस्थित पारि राखेको थियो । सन् १७७०मा नेपालका राजा भएपछि पनि पृथ्वीनारायण शाहले मकवानपुर राज्यलाई ब्रिटिश सेनाबाट मुक्ति दिलाउन आफै वा आफ्नो नेपाली सेना पठाउन आँट गर्न सकेनन् । 'हटी होईन डटी लडने' नेपालीको बानी, नेपालीको मूल मन्त्र "कायर हुनु भन्दा मर्नु जाती" आदि उखान मिथ्या प्रमाणित भयो । नेपालका राजा पृथ्वीनारायण शाहलाई पहिलो चुनौती मकवानपुर राज्य भएको थियो ।

पृथ्वीनारायणले दिनानाथलाई काठमाण्डौं भिकाए

मकवानपुर राज्यको विषयमा परामर्शका निमित्त पृथ्वीनारायण शाहले मकवानपुरबाट सुब्बा दिनानाथ उपाध्यायलाई काठमाण्डौं भिकाए । सुब्बा दिनानाथ उपाध्याय पृथ्वी नारायण शाहका ससुरा मकवानपुरका राजा हेमकर्ण सेनका मालपोत विभागका कुशल कारिन्दा थिए । मकवानपुर राज्यको पूर्वी पहाडीक्षेत्र भाँगाभोलीमा स्थायी घर-वास भएका दिनानाथका पिता सत्यधर उपाध्याय दाहाल राजा हेमकर्ण सेनका विश्वस्त साथै कार्यदक्ष मालपोत विभागमा प्रमुख-प्रशासक थिए । यसरी दिनानाथका पिता-पुरुखासमेत मकवानपुरका सेन राजाका मालपोत विभागमा काम गर्दै आएका र यिनी पनि यसै विभागका प्रशासक हुनाले मालपोत विभागको पुराना कागजपत्रहरुको खोजी तथा पहिचान गर्नको निमित्त पनि यिनी निपुण थिए । सुब्बा दिनानाथलाई मकवानपुर राज्यको मुगल साम्राज्य र कम्पनीसंगको सम्बन्धको गहिरो ज्ञान थियो । मकवानपुरका राजा दिगबन्धन सेनको वंश नाशपछि यिनी पनि पृथ्वीनारायण शाहका सेवामा पुगेका थिए । काठमाण्डौं पुगी सुब्बा दिनानाथ उपाध्यायले राजा पृथ्वीनारायण शाहलाई निम्न सुझावहरु दिए ।

सन् १७६३मा आधिपत्य गर्दा मकवानपुर राज्यको दीवानी र फौजदारी अधिकार मुगल सम्राटको मातहत थियो । सन् १७६४मा इतिहास प्रसिद्ध बक्सरको युद्धमा ब्रिटिश ईष्ट इण्डिया कम्पनीको फौजले मुगल सम्राट शाह आलम(द्वितीय), अवध का नवाब-बजीर शुजाउद्दौला तथा बंगाल, बिहार र उडीसा सूबाका बजीर-आजम मीर कासिमको संयुक्त सेनालाई पराजित गर्‍यो । सन् १७५९मा ब्रिटिश कम्पनको प्लासीको युद्ध विजयले मुगलानमा ब्रिटिश साम्राज्यको जग बस्यो । सन् १७६४मा ब्रिटिश कम्पनको बक्सरको युद्ध विजयले मुगलानमा ब्रिटिश साम्राज्यको जग एति बलियो भयो कि संसारको कुनै पनि शक्ति उसलाई हल्लाउन सक्ने थिएनन् । फलस्वरूप, सन् १७६५मा ब्रिटिश ईष्ट इण्डिया कम्पनीका गवर्नर लार्ड क्लाइवले मुगल सम्राट शाह आलम(द्वितीय)बाट इलाहाबाद सन्धिद्वारा बंगाल, बिहार र उडीसा सूबाको दीवानी अर्थात् राजस्व वसूल गर्ने अधिकार लिए । मुगल सम्राट शाह आलम(द्वितीय)बाट ब्रिटिश ईष्ट इण्डिया कम्पनीको गवर्नर रॉबर्ट क्लाइवले बंगाल, बिहार र उडीसा सूबाको दीवानी अधिकार लिएपछि मकवानपुर राज्यको बाहिरी तराई प्रदेशका नगद र भित्रि तराई प्रदेशका हात्ती तिरो बुझ्ने अधिकार ब्रिटिश ईष्ट इण्डिया कम्पनीको हुन गयो । यतिवेला मकवानपुर राज्यको सेन राजवंशका कुनै उत्तराधिकारी जीवित रहेनन् । सन् १७६५को अगस्तमा दीवानी अधिकार लिएपछि १७६६देखि नै मकवानपुर राज्यको तिरो कम्पनीले पाएको छैनन् । तत्काल आर्थिक संकट टार्नको लागि सेन राजाहरुले तिरे बमोजिमको तिरो कम्पनीलाई बुझाउन शर्तको कबोलनामा मकवानपुर राज्यको दीवानी अधिकार लिने प्रयाश नै वेश हुने थियो । सन् १७६७ देखि ब्रिटिश ईष्ट इण्डिया कम्पनीका कप्तान किनलकले मकवानपुर राज्यमा सैनिक शिविर खडा गरि राखेकोले नेपाल र कम्पनी बीच युद्ध अपरिहार्य हुन गएको छ । सैन्य शास्त्रले बलियो शक्तिसंगको युद्ध आत्मघाती हुन्छ भनेका छन् । प्लासीको युद्धपछि कम्पनी शनैः-शनैः व्यापारिक कम्पनीबाट सैनिक कम्पनीमा परिणत भए । सुब्बा दिनानाथ उपाध्यायले दिएका सुझावहरु राजा पृथ्वीनारायण शाहलाई पनि उचित लागे । पृथ्वी नारायण शाहले सेन राजाहरुले तिरे सरहको तिरो तिरी कम्पनीसँग मकवानपुरको दीवानी लिएर समस्याको समाधान गर्ने निधो गरे ।

दीनानाथलाई ब्रिटिशसँग दीवानी लिन खटाए

सन् १७६७मा पृथ्वीनारायण शाहले पटनामा रहेका ब्रिटिश अधिकारी थोमस रम्बोल्डसँग भेटन विन्ति-पत्र पठाएका थिए(बाबुराम आचार्य-नेपालको संक्षिप्त वृत्तान्त, संस्करण: द्वितीय(परिष्कृत एवं परिबर्द्धित) वि.सं.२०६३, पृ.१५२, बाबुराम आचार्य-श्री ५ बडा महाराजधिराज पृथ्वीनारायण शाहको संक्षिप्त जीवनी, संस्करण दोस्रो वि.सं.२०६१, भाग-३, पृ.३३१, देवि प्रसाद शर्मा-आधुनिक नेपालको इतिहास, पृ.५८-५९) । त्यसपछि पृथ्वीनारायण शाहले कम्पनीसँग युद्ध सृजना गरे, उपत्यकामा बसिरहेका क्यापुचीन पादरीलाई नेपालबाट निष्काशन गरेको थियो । अतः आफै जान संकोच भएको हुदा पृथ्वीनारायण शाहले अधिकार प्राप्त प्रतिनिधिको रुपमा आवश्यक कागजपत्रका साथ सुब्बा दिनानाथ उपाध्यायलाई ब्रिटिश ईस्ट इण्डिया कम्पनी सरकारसँग मकवानपुरको दीवानी अधिकार लिनको लागि कुराकानीहरु गर्नका निमित्त खटाए । सन् १७७१ का जनवरीको आरम्भमा तत्कालीन महोत्तरी(धनुषा सहित)को सीमाना जोरिएको तत्कालीन दरभंगा जिल्लाका ब्रिटिश अधिकारी मेजर केली छेउ पुगेर यिनले आफू आउनाको उद्देश्य उनलाई बताए । केलीले पनि नियम बमोजिम दीनानाथ उपाध्यायलाई पटना पठाइ दिए ।

पटना पुगेर दीनानाथ उपाध्यायले पटना कौन्सिलका ब्रिटिश अधिकारी थोमस रम्बोल्ड(Thomas Rumbold) का समक्ष पृथ्वीनारायण शाहका कबोल-पत्र पेश गरे । पृथ्वीनारायण शाहले दिनानाथ मार्फत पटना काउन्सिलका अधिकारीलाई पठाएको कबोल-पत्रको एक अंश यहाँ प्रस्तुत छ ।

“मकवानपुरका राजाहरुले तिरेसरहको ‘मालवाजवी’ म पनि दिन तयार छु, ती प्रदेशहरुमा मेरो अधिकार कायम होस्” (बाबुराम आचार्य-श्री ५ बडामहाराजाधिराज पृथ्वीनारायण शाहको संक्षिप्त जीवनी, संस्करण, दोस्रो वि.सं. २०६१, पृ. ३८३) ।

पटना काउन्सिलका ब्रिटिश अधिकारी रम्बोल्डले मुगल सम्राटबाट कम्पनी दीवानी अधिकार लिएदेखि अर्थात् विगत ५ वर्षको तिरो न उठेको हुँदा पृथ्वीनारायण शाहको प्रस्ताव आवश्यक सिफारिसका साथ ब्रिटिश ईस्ट इण्डिया कम्पनीका गभर्नरको समक्षमा कलकत्ता प्रस्तुत गरिदिए । दीवानी अधिकार लिएदेखि तिरो न उठेको र तत्कालै अर्को विकल्प नहुँदा कम्पनी सरकारका डाइरेक्टरहरुको बोर्डबाट सहमति प्राप्त गरी प्रस्तावलाई गभर्नरले पनि स्वीकार गरिदिए । त्यसपछि पटना काउन्सिलका ब्रिटिश अधिकारी रम्बोल्डले १७६६ देखि १७७० ई.सम्म विगत ५ वर्षको वार्षिक ठूलो १४ हातको हात्ती र बक्यौता रकम १५००० (पन्ध्र हजार) नगद रुपैयाँको समेत माँग गरे । र साथै सन् १७७९देखि मकवानपुर राज्यको बहिरी तराई प्रदेशका नगद र भित्रि तराई प्रदेशका ठूलो १४ हातको हात्ती तिरो ब्रिटिश ईष्ट इण्डिया कम्पनी सरकारलाई प्रतिवर्ष बुझाउने शर्त राखे । दिनानाथले पनि कम्पनीको माँग र शर्त स्वीकार गरी कबूलियत लेखिदिए ।

पृथ्वीनारायणको तनहुँमाथि आक्रमण

तनहुँका राजा त्रिविक्रम सेनको शासनकालमा कान्तिपुर, ललितपुर र भक्तपुरमाथि गोरखाली राजा पृथ्वीनारायण शाहको पूर्ण अधिकार जमिसकेको थियो । तनहुँका राजा गोरखाली राजाबाट आफ्नो बचावको निम्ति पूर्ण सजग थिए । यसैबीच राजा त्रिविक्रम सेनको निधन भयो र उनको स्थानमा उनको उत्ताधिकारी जेठा छोरा कामारिदत्त सेन तनहुँको राजगद्दीमा बसे ।

भक्तपुर विजयपछि पृथ्वीनारायण शाह र उनका भाई शूर प्रताप शाहबीच भगडा भएकाले शूर प्रताप शाह भागेर तनहुँका राजा कामारिदत्त सेनकोमा शरणार्थी भएर बसेका थिए । पृथ्वीनारायण शाहले भाईलाई शरण दिएको निहुँमा तनहुँदेखि रिसाएका थिए । फलतः १७७१ ई.को फरवरीमा पृथ्वीनारायण शाहले तनहुँमाथि आक्रमण गर्न गोरखाली फौज पठाए । यस गोरखाली फौजले छाड, मनपाड र दुरुडचुडका थानाहरु कब्जा गरी तनहुँको राजधानी सुरलाई घेरामा पार्यो (बालचन्द्र शर्मा-नेपालको ऐतिहासिक रुपरेखा, पञ्चम संस्करण, २०३७ पृ. २०४-०५) । तनहुँका स्वाभिमानी राजा कामारिदत्त सेन गोरखाली फौजको कैदमा नपर्न चाहेकोले आत्महत्या गरेका थिए । तनहुँका राजा कामारिदत्त सेनले आत्महत्या गरिदिँदा विकट समस्या उपस्थित भयो । चौबीसी राज्यहरुको भयले गोरखाली फौज तनहुँ राज्यको राजधानी सुरको घेरा उठाई भागे । राजा कामारिदत्त सेन निस्सन्तान रहेका थिए । यसैले यिनको देहान्तपछि यिनका माहिला भाई हरकुमारदत्त सेन उत्तराधिकारी हुने भएका थिए । तर यिनी यस समयमा कालीगण्डकी पार गुल्मी वा प्यूठानमा थिए । यस कारण यिनले गुल्माली र प्यूठानीहरुलाई साथ लिएर आएका थिए । यसमा अभियानमा लमजुङ्गे राजा वीरमर्दन शाहपनि समाहित भए । राजा हरकुमारदत्त सेनले तनहुँको राजधानी सुरमा आएर राजमुकुट पहिरे (बाबुराम आचार्य-श्री ५ बडा महाराजाधिराज पृथ्वीनारायण शाहको संक्षिप्त जीवनी, संस्करण दोस्रो वि.सं. २०६१, भाग-३, पृ. ३९१-९२) । गोरखा विरोधी चौबीसी राज्यहरुको भयले राजा पृथ्वीनारायण शाहले यिनलाई त्यस राज्यका वैधानिक राजाका रूपमा स्वीकार गरिदिएका थिए (बाबुराम आचार्य-नेपालको संक्षिप्त वृत्तान्त, संस्करण द्वितीय (परिष्कृत एवं परिवर्द्धित), प्रकाशन वि.स. २०६३, पृ. १७३) ।

राजा हरकुमारदत्त सेन र ब्रिटिश कम्पनी

सन् १७६५मा ब्रिटिश ईष्ट इण्डिया कम्पनीका गवर्नर जेनरल लार्ड क्लाइवले मुगल सम्राट शाह आलम (द्वितीय) बाट बंगाल, बिहार र उडिसा सूबाको दीवानी अधिकार लिएको कुरा माथि नै उल्लेख भए सकेको छ । मुगल सम्राटले कम्पनीलाई प्रदान गरेका दीवानी भित्र बिहार सुबा अन्तर्गतको ‘तनहुँ’ राज्य पनि पर्दथ्यो । मुगल बादशाहबाट कम्पनीले बंगाल, बिहार र उडिसा सूबाको दीवानी अधिकार लिएपछि तनहुँ राज्यको भित्रि तराई प्रदेशका हात्ती र बाहिरी तराई प्रदेशका नगद तिरो बुझ्ने अधिकार ब्रिटिश कम्पनीको हुन गथ्यो । ब्रिटिश कम्पनीले मुगलको कर-वसूली (दीवानी) व्यवस्थाहरुद्वारा नै राजस्व वसूलि अधिक लाभप्रद मानियो । मुगलको महाराजा, राजा, जमिन्दार, ताल्लुकेदार, जागीरदार, चौधरी, तहसीलदार आदिलाई नै मालपोत वसूल गर्न जिम्मा दिएको कुरा माथि नै उल्लेख भए सकेको छ । राजा हरकुमारदत्त सेनको समयमा पनि तनहुँ राज्य ब्रिटिश ईष्ट इण्डिया कम्पनीको दीवानी अधिकार अन्तर्गत पर्दथ्यो । तनहुँ राज्यको भित्रि तराई प्रदेशका हात्ती र बाहिरी तराई प्रदेशका नगद तिरो ब्रिटिश ईष्ट इण्डिया कम्पनीलाई बुझाउने जिम्मा राजा हरकुमारदत्त सेनको थियो । राजा पृथ्वीनारायण शाहले पनि मकवानपुर, चौदण्डी र विजयपुर राज्यहरुको भित्रि तराई प्रदेशका हात्ती र बाहिरी तराई प्रदेशका नगद तिरो ब्रिटिश ईष्ट इण्डिया कम्पनीलाई बुझाउ थियो । राजा हरकुमारदत्त सेनले तनहुँ राज्यको भित्रि तराई प्रदेशका हात्ती र बाहिरी तराई प्रदेशका नगद तिरो ब्रिटिश ईष्ट इण्डिया कम्पनीलाई बुझाउँ थियो (बालचन्द्र शर्मा-नेपालको ऐतिहासिक रुपरेखा, पञ्चम संस्करण, २०३७ पृ. २०५) । पृथ्वीनारायण शाहले आफ्नो जीवनकालमा ब्रिटिशको सहयोग बिना तनहुँ राज्यमाथि आधिपत्य कायम गर्न सकेन ।

पृथ्वीनारायण शाह ब्रिटिशका दीवान

सन् १७७१ अप्रिल महिनाका आरम्भसम्ममा सुब्बा दीनानाथ उपाध्यायले ठूलो १४ हातको ५ वटा हात्ती एवं १५,००० नगद बारागद्दीमा कप्तान किनलकसँग रहेका कम्पनी सरकारका सिभिल ऑफिसर हाडीलाई बुझाई कबूलियत फिर्ता लिई मकवानपुर दरबारमा दाखिल भए (बाबुराम आचार्य-श्री ५ बडामहाराजाधिराज पृथ्वीनारायण शाहको संक्षिप्त जीवनी, संस्करण, दोस्रो वि.सं. २०६१, पृ. ३८४, देवी प्रसाद शर्मा-आधुनिक नेपालको इतिहास, छैठौँ संस्करण २०५९, पृ. ६५) । सन् १७७१ अप्रिलमा नै आफ्ना मातहतका सैनिकहरुका साथ कप्तान किनलक मकवानपुर राज्य छाडी पटनातिर लागे । यसरी सन् १७७१ देखि मकवानपुर राज्यको बहिरी तराई प्रदेशका नगद र भित्रि तराई प्रदेशका हात्ती तिरो कम्पनीलाई प्रतिवर्ष बुझाउने सम्झौतामा नेपालका राजा पृथ्वीनारायण शाहले लिए मकवानपुर राज्यको दीवानी ।

कप्तान किनलकले पर्सा, बारा तथा रौतहट भू-भागबाट वार्षिक २४ हजार रुपियाँजति मालपोत रकमहरु असूल गर्दै आइरहेका थिए (बाबुराम आचार्य-नेपालको संक्षिप्त वृत्तान्त, संस्करण द्वितीय (परिष्कृत एवं परिवर्द्धित), प्रकाशन वि.स. २०६३, पृ. १८१, देवी प्रसाद शर्मा-आधुनिक नेपालको इतिहास, छैठौँ संस्करण २०५९, पृ. ६५) । कप्तान किनलकले तीन वर्षभन्दा बढी समयसम्म उक्त भू-भागमाथि शासन कायम राखे (D.R. Regmi, Modern Nepal, vol. 1, (Calcutta, 1975), pp. 161-166) ।

मकवानपुर नेपालको अभिन्न अङ्ग र पृथ्वीनारायणको विजित भू-भाग थिएन

इतिहास साक्षी छ, कि मकवानपुर नेपालको अभिन्न अङ्ग थिएन । मकवानपुर राज्य नेपाल राज्य भन्दा पृथक राज्य थियो । मकवानपुर राज्यमा सेन राजवंशका राजाहरु राज्य गर्द थियो भने नेपाल राज्यमा मल्ल राजवंशका राजाहरु राज्य गर्द थियो । अतः मकवानपुर राज्य नेपाल राज्यको अभिन्न अङ्ग थिएन । मकवानपुर राज्य नेपालका राजा पृथ्वीनारायण शाहको विजित भू-भाग पनि थिएन, यदि मकवानपुर राज्य विजित भू-भाग थियो भने पृथ्वीनारायण शाहले मकवानपुर राज्यको दीवानी अधिकारको लागि ब्रिटिश ईस्ट इण्डिया कम्पनी समक्ष सर्वअधिकार सम्पन्न प्रतिनिधि सुब्बा दीनानाथ उपाध्यायलाई किन पठाए ? किन सुब्बा दीनानाथले पटना काउन्सिलका ब्रिटिश अधिकारी थोमस रम्बोल्डको शर्त अनुसार मुगल बादशाहबाट कम्पनीले बंगाल, बिहार और उड़ीसाका दीवानी अधिकार लिएपछि राजस्व-वसूली गरेदेखि अर्थात १७६६ देखि १७७० ई.सम्म विगत ५ वर्षको बहिरी तराई प्रदेशका नगद र भित्रि तराई प्रदेशका हात्ती तिरो बारागढीमा रहेका कम्पनीका सिभिल ऑफिसर हाडीलाई बुझाउनेको साथै सन् १७७१ देखि नगद र हात्ती तिरो कम्पनीलाई प्रतिवर्ष बुझाउने सम्झौता गर्‍यो ? अतः मकवानपुर नेपालको अभिन्न अङ्ग र पृथ्वीनारायण शाहको विजित भू-भाग थिएन ।

पश्चिमका असफल अभियान

ब्रिटिश ईष्ट इण्डिया कम्पनीलाई बहिरी तराई प्रदेशको नगद र भित्रि तराई प्रदेशको हात्ती तिरो प्रतिवर्ष बुझाउने शर्तमा मकवानपुर राज्यको दीवानी अधिकार लिएपछि पृथ्वी नारायण शाहले गण्डक-प्रदेशका चौबीसी राज्य विजय गर्न फौज पठाए । सन् १७७१, अप्रिल २५को नेपाली फौज काठमाण्डूबाट प्रस्थान गरे।प्रा.डा.राजाराम सुवेदी-नेपालको तथ्य इतिहास, संस्करण : दोस्रो २०६५, पृ.१८०) । नेपाल राजा पृथ्वीनारायण शाहको फौजी उन्मादले लमजुङका राजा वीरमर्दन शाह, पर्वतका राजा कीर्तिबम मल्ल, तनहुँका राजा हरकुमारदत्त सेन, पाल्पाका राजा मुकुन्दसेन द्वितीय, कास्कीका राजा सिद्धिनारायण शाहले नेपाल विरुद्ध संयुक्त फौजी मोर्चा खडा गर्ने निर्णय गरे । चौबीसी राज्यहरुको स्वतन्त्र अस्तित्वमा नेपाल ठूलो चुनौतीका रुपमा देखिएको थियो । त्यसकारण चौबीसी राज्यका संयुक्त सेना सतहुँमा जम्मा भए । नेपाली सेना त्यसबखत वर्षादको समय भएकाले भीरकोटमा बसिरहेका थिए । अन्ततः जब नेपाली सेनाले १४ दिसम्बर, १७७१मा सतहुँमा आक्रमण गरे, सतहुँको युद्धमा नेपाली सेनाको ठूलो क्षति भयो । केहरसिंह बस्नेतसहित ५००जति नेपाली सेनाको ज्यान गयो । बंशराज पाँडे पनि घाइते भए । १५ दिसम्बर, १७७१मा वंशराज पाँडे चौबीसी राज्यका संयुक्त फौजको कैदमा परे । १६ दिसम्बर, १७७१मा उनलाई युद्धबन्दीका रुपमा पर्वत पुर्‍याए । नेपाली सेना तितर-वितर भए । कैयौंले त हातहतियारसमेत फ्याँकेर ज्यान जोगाई भागे । सतहुँमा नेपाली सेना घेरामा परेको खबर सुनेर पृथ्वीनारायण शाहले धोकल सिंह बस्नेतको कमानमा थप सेना त्यसतर्फ पठाएका थिए । तर चौबीसी राज्यका संयुक्त सेनाको डरले नेपाली थप सेना मर्स्याङ्दी नदी तरेनन् । अन्ततः मार्च १७७२मा रणशूर पाँडेसहितका केही नेपाली सेना युद्ध मैदानबाट भागेर ज्यान बचाई काठमाडौँ आइपुगे । पृथ्वीनारायण शाहले ज्यान जोगाई आएका आफ्ना सेनाप्रति अपमानजनक व्यवहार गरे । उनले बन्दुक गुमाएर आउने सेनालाई जनही बन्दुकको बिगो रु.६०/- र दण्ड रु.६०/- गरी जम्मा रु.१२०/-का दरले रकम भुक्तानी गर्न लगाए । प्रारम्भमा नेपाली फौज विजय हासिल गरेपनि सामरिक भूल एवं कूटनीतिक चालहरुको अभावमा पृथ्वीनारायण शाहका सेनालाई चौबीसी राज्यको युद्धमा पराजित हुनु पर्‍यो । सतहुँ राज्यमा चौबीसी राज्यका संयुक्त फौजसँग भएको आफ्नो फौजहरुको अकल्पनी शर्मनाकहारबाट हताश पृथ्वीनारायण शाहले पश्चिमतर्फको सैनिक-अभियान त्यागे ।

पृथ्वीनारायण शाहको दीवानीको विरोध

कम्पनीले मकवानपुर राज्यका दीवानी अधिकार नेपालका क्रूर राजा पृथ्वीनारायण शाहलाई दिएकोले उक्त राज्य अन्तर्गत रौतहटका 'जागिरदार' मिर्जा अब्दुल्ला-बेगलगायत ठाउँ-ठाउँमा विद्रोह हुन थाल्यो । पृथ्वीनारायण शाहलाई मकवानपुर राज्यका दीवानी दिएपछि बारागढीका कप्तान किलनक सहित ब्रिटिश सैनिक हटेको जानकारी पाएपछि दरभंगाका ब्रिटिश अधिकारी मेजर केलीको चित्त बुम्नेन । सन् १७७१, मई २१ का दिन पटना काउन्सिलका अधिकारीलाई उनले असहमतीको पत्र लेखेर नेपालका राजा पृथ्वीनारायण शाहलाई मकवानपुर राज्यका दीवानी अधिकार दिएकोले विरोध गर्‍यो(बाबुराम आचार्य-श्री ५ बडामहाराजा धिराज पृथ्वीनारायण शाहको संक्षिप्त जीवनी, संस्करण दोस्रो वि. सं. २०६१, पृ.३८४) ।

सन् १७७१, जून १५ का दिन बेतियाको ब्रिटिश वाणिज्यदूत मिस्टर गोल्डिङ्गले पनि पटना काउन्सिलका अधिकारीलाई कडा शब्दमा विरोध-पत्र लेखि पठाए । वहाँको विरोध-पत्रमा उल्लेख अनुसार पृथ्वीनारायण शाहलाई दीवानी अधिकार हस्तान्तरित इलाकाबाट भागेर पाँच सयजति त्यहाँका बासिन्दा शरणार्थीका रुपमा चम्पारनमा आएका थिए । यिनलाई बेतियामा बसोबास गर्न राजी गराइएको थियो(बाबुराम आचार्य-श्री ५ बडामहाराजा धिराज पृथ्वीनारायण शाहको संक्षिप्त जीवनी, संस्करण दोस्रो वि. सं. २०६१, पृ.३८५) । पटना काउन्सिलका अधिकारीले मेजर केली र गोल्डिङ्गको विरोध-पत्र पाएपछि यस विषयमा बिहारका उपदीवान(मालविभागका मुख्य अधिकारी) राजा सिताव रायसँग सल्लाह गर्दा यिनले पनि कडा असहमति प्रकट गरिए । पटना काउन्सिलका अधिकारीले राजा सिताव रायको धारणासमेत थपी केली र गोल्डिङ्गका विरोध-पत्र साथ आफ्नो रायसमेत लेखि कलकत्ता गभर्नरकहाँ पठाए ।

गभर्नरद्वारा तौतर प्रगान्नाको विवरण माँग

पूर्वमा कोशी नदीदेखि पश्चिममा गण्डक नदीसम्मको भू-भागलाई तौतर प्रगान्ना भनिन्थ्यो । तौतर प्रगान्ना बिहार सूबाको एक भाग र सन् १७६५ई.मा बादशाहले कम्पनीलाई प्रदान गरेका दीवानीभित्र यो प्रगान्ना पनि पर्दथ्यो(बाबुराम आचार्य-श्री ५ बडा महाराजाधिराज पृथ्वी नारायण शाहको संक्षिप्त जीवनी पृ. ३८४) । यस समयमा कलकत्ता काउन्सिलका गभर्नर जोन कार्टियार थिए । यिनले पटना काउन्सिलका अधिकारीको पत्र पाएपछि तौतर प्रगान्नाको विषयमा अरु विस्तृत विवरणको माँग गरे । त्यसमा यस प्रगान्नाको इतिहास, यस प्रदेशमा मकवानपुरका राजाहरुको अधिकार भएको हुँदा यस नाताले उनीहरु बिहार प्रान्तका जमीनदार मानिन्थे अथवा मानिन्नथे र अहिले नेपालले मकवानपुरको दीवानी अधिकार लिएपछि तौतर प्रगान्नाको 'पेशकश' कसले तिर्दै आएको छ र त्यो रकम कति र कुन रुपको टुङ्गो लागेको थियो सो सबै विषयमा विस्तृत विवरण पठाउने आदेश यिनले दिए(बाबुराम आचार्य-श्री ५ बडामहाराजा धिराज पृथ्वीनारायण शाहको संक्षिप्त जीवनी, संस्करण, दोस्रो वि.सं.२०६१, पृ.३८५-८६) ।

पटना काउन्सिलका अधिकारीले विवरण पठाए

सन् १७७१, जुलाई ३०को पटना कौन्सिलका अधिकारीले पनि यस विषयमा पटनामा रहेका सेस्ताबाट देखिएका सबै विवरणका साथ तौतर प्रगान्नाका इतिहासका विषयमा बिहारका उपदीवान राजा सिताव रायले लेखेको पत्रसमेत सामेल गरी कलकत्ता गभर्नरछेउ पठाइदिए । उनले लेखेका विवरणको सारंश थियो कि तौतर प्रगान्नामा मकवानपुरका राजाहरुको अधिकार भएको हुनाले उनीहरु बिहार प्रान्तका जमीनदार मानिएका देखिन्छ । मकवानपुर राज्यको बाहिरी तराई प्रदेशका तिरोका हकमा आलमगीरका समयमा बाह्र हजार रुपैयाँ वार्षिक थियो । यस रकमलाई पछि दश हजार र अझपछि गएर बाह्र हजार रुपैयाँ वार्षिक गराइयो । यही अझ पछिसम्म कायम रहियो । भित्र तराई प्रदेशका हात्ती तिरो बुझाउँदै थियो । नेपाली राजा पृथ्वी नारायण शाहले यस वर्ष पाँचवटा हात्ती बुझाउन पठाएका थिए र गत वर्षहरुको बक्यौता पन्ध्र हजार रुपैयाँ पनि नगर्दै बुझाए । यस अवस्थामा उनले आजसम्म नियमविरुद्ध काम गरेका छन् भनेर शिकायत गर्ने कुनै कारण देखिएको छैन । पछिका हकमा उनीबाट जे पनि हुन सक्नेछ भन्ने शङ्का गर्न सकिन्छ (बाबुराम आचार्य-श्री ५ बडामहाराजा धिराज पृथ्वीनारायण शाहको संक्षिप्त जीवनी, संस्करण, दोस्रो वि.सं. २०६१, पृ. ३८५-८६) ।

मकवानपुरको दीवानी पृथ्वीनारायण शाहलाई नै कायम

पटना कौन्सिलका अधिकारीको विवरण पाएपछि कलकत्ता कौन्सिलले मकवानपुर राज्यको दीवानी लगायत सन्दर्भ उपर विचार गर्दा मुगलकै महाराजा, राजा, जमिन्दार, ताल्लुकेदार, जागीरदार, चौधरी, तहसीलदार आदिद्वारा समस्त दीवानी कार्या चलाउने कम्पनीको नीति रहेको हुनाले सेन राजवंशका कुनै उत्तराधिकारी जीवित नरहेकोले मकवानपुर राज्यको १७६६ई.देखि कम्पनीलाई तिरो प्राप्त हुन सकेन । यस कारण केली, गोल्डिङ र सिताव रायका रायलाई तत्काल मूलतवी राख्ने भयो । यसै वर्ष विगत पाँच वर्षको नगद र हात्ती बुझाएको हो । पृथ्वीनारायण शाहले प्रतिवर्ष मालवाजवी बुझाउँदै रहेसम्म र उनले कम्पनीका प्रदेश उपर घुसपैठ र हमला नगरुञ्जेलसम्मका लागि उनको उपर सैनिक कारवाइ नगर्ने निर्णयमा पुग्यो । सन् १७७१, अगस्त १०को गभर्नर जनरल कार्टियारले यस कुराको सूचना पटना कौन्सिललाई पनि दियो । यसरी केली, गोल्डिङ र सिताव रायको विरोधको बावजुद पनि मकवानपुर राज्यको दीवानी कलकत्ताको ब्रिटिश कौन्सिलको निर्णय अनुसार पृथ्वीनारायण शाहलाई नै कायम रहियो । पृथ्वीनारायण शाहले पनि पश्चिम र पूर्वतिरका पहाडखण्डमा राज्य बढाउँदै लैजानपरेको हुनाले ब्रिटिशलाई राजी राख्न आवश्यक देखेर १७७२ई.सम्मको मालवाजवी शीघ्रनै बुझाई दिए (बाबुराम आचार्य-श्री ५ बडामहाराजा धिराज पृथ्वीनारायण शाहको संक्षिप्त जीवनी, संस्करण, दोस्रो वि.सं. २०६१, पृ. ३८७) । सन् १७७२, अप्रिल १३ मा कार्टियारपछि गभर्नर वारेन हेस्टिङ्स भएका थिए । वारेन हेस्टिङ्सले नेपाल सम्बन्धमा कार्टियारको निर्णयलाई नै अथावत राखे । सन् १७७३ को प्रारम्भमा पटना कौन्सिलका नया अधिकारी जर्ज बेन्सिस्टार्टले श्रेस्ता बमोजिमको मालवाजवी सालबसाल लिने नया पट्टा गरी नेपाललाई सौपिदिए (बाबुराम आचार्य-श्री ५ बडामहाराजा धिराज पृथ्वीनारायण शाहको संक्षिप्त जीवनी, संस्करण दोस्रो वि. सं. २०६१, पृ. ३८७) । यसरी सन् १७७३ को प्रारम्भमा तिरोको रुपमा नगद र हात्ती ब्रिटिश ईष्ट इण्डिया कम्पनी सरकारलाई प्रतिवर्ष बुझाउने शर्तमा मुगल साम्राज्यको बिहार सुबा अन्तर्गत तौतर प्रगान्नाको सर्वोच्च स्तरको जमिन्दारी अर्थात स्वायत्तशासी राज्य मकवानपुरको दीवानी अधिकारको नया पट्टा नेपालको सामन्ति राजा पृथ्वीनारायण शाहलाई प्राप्त भयो ।

मकवानपुरमा नेपाल भन्दा भिन्नै अदालत

ब्रिटिश ईष्ट इण्डिया कम्पनीद्वारा पृथ्वीनारायण शाहलाई मकवानपुर राज्यको दीवानी अधिकार प्राप्त भएपछि आफ्नो अधिकार दरिलो गराउनाका निम्ति मकवानपुरगढीमा नै अदालत स्थापना गरेका थिए (बाबुराम आचार्य-श्री ५ बडामहाराजा धिराज पृथ्वीनारायण शाहको संक्षिप्त जीवनी, संस्करण, दोस्रो वि.सं. २०६१, पृ. ४५१-५२) । मकवानपुर राज्यको हरेक टोल, बस्तीमा पञ्चायतबाट मुद्दा छिन्ने प्रथा पनि चलिरहेको थियो । यी पञ्चायतहरु स्वयं खडा भएका भए पनि राजा वा शासकहरुले यिनलाई मान्यता दिईरहेका थिए (बाबुराम आचार्य-श्री ५ बडा महाराजाधिराज पृथ्वीनारायण शाहको संक्षिप्त जीवनी, संस्करण, दोस्रो वि.सं. २०६१, पृ. ४५१) । कम्पनी सरकारका सिभिल ऑफिसर हाडी र कप्तान किनलकको तीन वर्षीय शासनकाल (१७६७-७०ई.)मा मालवाजवी लिने गरे पनि पञ्चायतबाट मुद्दा छिन्ने प्रथालाई बाधा पुग्ने गरि कम्पनी सरकारले त्यहाँ आफ्नो अदालत स्थापित गरेको थिएन (बाबुराम आचार्य-श्री ५ बडा महाराजाधिराज पृथ्वीनारायण शाहको संक्षिप्त जीवनी, संस्करण, दोस्रो वि.सं. २०६१, पृ. ४५२) । तर पृथ्वीनारायण शाहले पञ्चायतबाट मुद्दा छिन्ने प्रथालाई समेत नियन्त्रण गर्न मकवानपुरगढीमा जुन अदालत स्थापना गरेका थिए, त्यसमा नेपाली धर्माधिकारका दण्डविधानलाई मकवानकीका दण्डविधानसँग मिलाएर पञ्चायतलाई पनि अदालतको अङ्ग बनाएका हुनाले यो मकवानपुरको अदालत, नेपालको अदालत भन्दा बिलकुल भिन्नै किसिमको थियो (बाबुराम आचार्य-श्री ५ बडामहाराजाधिराज पृथ्वीनारायण शाहको संक्षिप्त जीवनी, संस्करण, दोस्रो वि.सं. २०६१, पृ. ४५१-५२) ।

मकवानपुरका अदालतमा सबै पहाडी

पृथ्वीनारायण शाहले आफ्नो न्यायव्यवस्थामा ठकुरी जाँची डिट्टा राख्नु । मगर जाँची विचारी थप्नु । कचहरी (अदालत) पिच्छे एक-एक पण्डित राखी शास्त्र बमोजिम अदालत चलाउने नियम पृथ्वीनारायण शाहले आफ्नो दिव्योपदेशमा दिएका छन् (बाबुराम आचार्य-श्री ५ बडामहाराजाधिराज पृथ्वीनारायण शाहको संक्षिप्त जीवनी, संस्करण, दोस्रो वि.सं. २०६१, पृ. ४४९) । पृथ्वीनारायण शाहका शासनकालमा वादी वा प्रतिवादी लेख्ने पेशा लिएका कानून व्यवसायी हुँदैनथे । यस कारण वादीले फिराद गर्न आएपछि उसले भने बमोजिमको फिराद-पत्र लेख्ने र प्रतिवादीलाई बोलावट पठाई, आएपछि उसले भने बमोजिमको प्रतिउत्तर लेख्ने काम पनि अदालतमा रहेका लेखनदास कर्मचारीद्वारा लेखाई लिने र साक्षीहरुका वकपत्र पनि अदालतकै लेखनदास कर्मचारीद्वारा लेखाई अदालतको निर्णय आफूले गरी अपराध अनुसारको आर्थिक वा शारीरिक दण्ड धर्माधिकारीले शास्त्र बमोजिम तोकि दिन्थे र त्यो निर्णय दण्डसमेत राजालाई सुनाई अन्तिम निर्णय ठेगान गरिन्थ्यो । मकवानपुर राज्यका भूदासलाई नेपाल राज्यका प्रजा जस्तो सरल, सुलभ, छिटो, छरितो न्याय प्राप्त हुँदैन थियो ।

पृथ्वीनारायण शाहको चौदण्डी र विजयपुरको पनि दीवानी

सन् १७७१ अप्रिलको प्रारम्भसम्ममा मकवानपुर राज्यको जमिन्दारी कम्पनीद्वारा पृथ्वी नारायणलाई प्राप्त भएपनि ब्रिटिश अधिकारीहरुको विरोध पर्थ्यो । सन् १७७३ को प्रारम्भमा कम्पनीको गभर्नर जनरल कार्टियारले ब्रिटिश अधिकारीहरुको विरोध निराकरण गरि दिए । कार्टियारपछि गभर्नर

वारेन हेस्टिङ्स भएका थिए । वारेन हेस्टिङ्सले पनि नेपाल सम्बन्धमा कार्टियारको निर्णयलाई नै अथावत राखे । पटना कौन्सिलद्वारा मकवानपुर राज्यको सन्दर्भमा नया पट्टा प्रदान गरिएपछि पृथ्वीनारायण शाह चौदण्डी र विजयपुर राज्यको दीवानी अधिकार लिन तर्फ लागे ।

चौदण्डी-विजयपुर तथा मुगल र कम्पनी

चौदण्डीका सेन राज्य अन्तर्गत पश्चिम कमला नदीदेखि पूर्व कोशी नदीसम्मको भू-भाग पर्दथ्यो । पश्चिम कोशी नदीदेखि पूर्वी टिष्टा नदीसम्म विजयपुर राज्य फैलिएको थियो । सिक्किमले आधिपत्य गरेको यतिवेला पूर्वमा मेची नदीसम्मको भू-भाग पर्दथ्यो । चौदण्डी तथा 'विजयपुर' राज्यहरूका पहाडखण्डमा खेति योग्य जग्गा कम मात्रामा थिए र खेती गर्न पनि कठिन हुनाले तिरो तिर्नु पर्दैनथ्यो । बाहिरी तराई प्रदेशमा धनहर जमीन धेरै उपजाव हुँनाले मालपोतबाट प्रशस्त आय हुँदा मुगल सम्राटलाई तिरो तिर्नु पर्द थियो । धेरै जङ्गल भएकोले नै मकवानपुर राज्यको भित्री तराई प्रदेशमा हात्ती प्रशस्त पाइन्थ्यो । हात्ती खेदा र विक्रीबाट पनि निकै आमदानी हुन्थ्यो । नगदको अतिरिक्त प्रतिवर्ष हात्ती पनि तिरो(कर) स्वरूप तिर्नु पर्द थियो । 'चौदण्डी' तथा 'विजयपुर' राज्यका सेन राजाहरूले आफ्ना-आफ्ना राज्यका बहिरी तराई प्रदेशका नगद र भित्री तराई प्रदेशका हात्ती तिरो मुगलानको पूर्णियामा रहको दीवानी कार्यालयद्वारा मुगल सम्राटको बंगाल सूबाका नवाबहरूलाई प्रतिवर्ष बुझाउँदै आइरहेका थिए । सन् १७६५मा मुगल सम्राट शाह आलम(द्वितीय)ले बंगाल, बिहार र उडिसाको दीवानी अधिकार ब्रिटिश ईष्ट इण्डिया कम्पनीको गवर्नर लार्ड क्लाइलाई सुम्पिएपछि चौदण्डी र विजयपुरको मालवाजवी अर्थात् तिरो बुझ्ने अधिकार कम्पनीका ब्रिटिश पदाधिकारीहरूका हातमा आइपुगिसकेको थियो । यतिजेल सो तिरो कम्पनी सरकारका पदाधिकारीहरूले बुझ्न गरेको थियो(बाबुराम आचार्य, योगी नरहरिनाथ-बडा महाराजाधिराज श्री ५ पृथ्वीनारायण शाहको दिव्य-उपदेश, संस्करण, तृतीय(परिष्कृत एवं परिवर्द्धित) वि.सं. २०६१, पृ. २०) ।

चौदण्डी-विजयपुर र पृथ्वीनारायण शाह

पृथ्वीनारायण शाहलाई चौदण्डी र विजयपुर राज्यमाथि पनि अधिकार स्थापित गर्नको निमित्त बहाना मात्र चाहिएको थियो । विजयपुर राज्यका भूतपूर्व राजा कामदत्त सेनसँग पृथ्वीनारायण शाहले भाई (फुपूका छोरा)को पारिवारिक नाता जोडे । कामदत्त सेनका हत्या त्यहाँका चौतारा बुद्धिकर्ण राईले गराएको थियो । सन् १७७३, मई २७ का दिन पृथ्वीनारायण शाहले बुद्धिकर्ण राईबाट आज सम्म भए नभएका अन्याय तथा अत्याचारहरूको उल्लेखगरी कलकत्तामा रहेका कम्पनी सरकारका गभर्नर वारन-हेस्टिङ्सको नाममा एउटा विन्ती-पत्र पठाए(बाबुराम आचार्य-श्री ५ बडामहाराजा धिराज पृथ्वीनारायण शाहको संक्षिप्त जीवनी, संस्करण, दोस्रो वि.सं. २०६१, पृ. ४१९) । उक्त पत्रको सार संक्षेप निम्नानुसार रहेको पाईन्छ ।

“विश्वासघाती 'दीवान' बुद्धिकर्ण राईले मेरो भाई कामदत्त सेनको षड्यन्त्र गरी अकारण हत्या गराई उनको राज्य विजयपुरका साथै चौदण्डी राज्य पनि अबैध रूपले कब्जा जमाई रहेको बस्तुगत तथ्य यहाँलाई अवगत नै होला । यसैले उसलाई समुचित दण्ड दिनको लागि म आफ्नो सैन्यदल पठाउँछु । उक्त राज्यहरू उसको हातबाट मुक्त गराउन सके भने उक्त दुवै राज्यबाट कम्पनी-सरकारले यस भन्दा अघि जे-जति मालवाजवी अर्थात् तिरोहरू प्राप्त गर्दै आइरहेको छ त्यति नै बुझाउन म पनि तैयार नै रहेको छु । यस सम्बन्धमा आवश्यक परामर्शहरू गर्न भनी मेरो अधिकारिक वकील पण्डित बृहस्पति उपाध्याय तथा अक्षय मिश्र कम्पनीले दुवै राज्यबाट तिरो पाउने गरेको विषयको अजिमाबाद(पटना)का नायबले गरिदिएको छाप लागेको पट्टा सहित त्यहाँ गईरहेका छन् । विस्तृत विवरणहरू उनीहरू बाटै प्राप्त गर्न सक्नुहुने छ । यस कामको निमित्त तपाईंको सहयोगको हार्दिक अनुरोध गर्द छु ।”(बाबुराम आचार्य, योगी नरहरिनाथ-बडा महाराजाधिराज श्री ५ पृथ्वीनारायण शाहको दिव्य-उपदेश, संस्करण, तृतीय(परिष्कृत एवं परिवर्द्धित) वि.सं. २०६१, पृ. २१, बाबुराम आचार्य-श्री ५ बडामहाराजा धिराज पृथ्वीनारायण शाहको संक्षिप्त जीवनी, संस्करण, दोस्रो वि.सं. २०६१, पृ. ४१९) ।

ब्रिटिश कम्पनी र सशस्त्र संन्यासी

यिनताका अवध प्रान्तको हरिद्वारदेखि हिडेंको सशस्त्र विद्रोही संन्यासीहरूको दल सिवालिक पहाडका काखैकाख गण्डकीका त्रिवेणीघाटमा उत्रन्थ्यो र त्यताबाट बिहार प्रान्तको वेतियाको बाटो गरी मकवानपुरको पसाँदेखि महोत्तरीसम्मका तराई हुदै पूर्वतिर कोशीपारीका इलाकाबाटो बंगाल प्रान्तको दीनाजपुरसम्म पुगी कम्पनीका व्यापारी कोठी, कोषागार तथा जमिन्दारों की कचहरियों, कम्पनीका दलालका हवेली आदिमाथि आक्रमणगरी धनमाल समेत कब्जा गर्दथ्यो । कम्पनीका सैनिकहरू यिनलाई दपेटा दिदै जान्थे तापनि अनकंटार जङ्गलभित्र पसेको सशस्त्र विद्रोही संन्यासीहरूको दललाई फेला पार्न नसकी फर्कन्थे(बाबुराम आचार्य-श्री ५ बडामहाराजा धिराज पृथ्वीनारायण शाहको संक्षिप्त जीवनी, संस्करण, दोस्रो वि.सं. २०६१, पृ. ४२०) । सशस्त्र संन्यासीहरूको आक्रमणबाट हरिद्वारदेखि दीनाजपुरसम्मका ब्रिटिशहरू उजाड हुदै जाँदा कम्पनी सरकारका अधिकारीहरू साह्रैचिन्तित थिए ।

चौदण्डीमाथि आधिपत्य

पृथ्वीनारायण शाहले सरदार रामकृष्ण कुँवर र अमरसिंह थापा(बडा)हरू हतियारसहितको एक-एक कम्पनी सैनिकलाई साथमा लिई पहाडको छुट्टाछुट्टै बाटो भई पठाए । हरिनन्दन उपाध्याय, त्रिलोचन उपाध्याय आदिका सहयोगले नेपाली सेना माभकिराँतमा दाखिला भए । सरदार रामकृष्ण कुँवर र अमरसिंह थापा(बडा)हरूले थूम-थूमका खम्बू मुखियाहरूलाई चौदण्डीका राजा कर्ण सेनको विरुद्ध र नेपालका राजा पृथ्वीनारायण शाहको पक्षमा ल्याउन कैयो महीनासम्म सम्भव प्रयासहरू गर्दै रहे । तर, स्थानीय बाहुन र क्षेत्रीहरूसँग अन्तर्विरोध हुँदा उनीहरूले नेपाली सेनानायकका प्रस्तावहरूलाई ठाडै अस्वीकार गरिदिई मुकाबिलाको निमित्त कम्मर नै कसे ।

खम्बू युवाहरू धनुष-काण चलाउनमा सिद्धहस्त रहँदै आएका थिए । यसैले यिनीहरूले नेपाली सैनिकहरूलाई पाइला-पाइलामा रोके मात्र होईन कि क्षति पनि निकै नै गराइदिए । यसैले राजा पृथ्वीनारायण शाह 'सुवेदार' शिवनारायण खत्रीको नेतृत्वमा आफ्ना आधा-कम्पनीजति थप सैनिकहरू त्यहाँ पठाउन विवश भए । यतिवेला 'रावा-खोला' का चतिम राई तथा 'पामा-खोला' का अटल राई यस्ता मुखियाहरूमध्ये अग्रणी रहेका थिए । यिनीहरूले नेपाली सैनिकहरूसँग भीषण प्रतिरोध संघर्षहरू गर्दै रहे । युद्धका क्षेत्रहरूमा धनुष-काण चलाउनमा सिद्धहस्त खम्बू युवाहरूका अगाडि तालिमप्राप्त नेपाली सैनिकका बन्दूकहरू वेकम्मा नै साबित हुन आए ।

युद्धमा सफलता पाउनको लागि आक्रामक पहल अनिवार्य हुन्छ। यसै स्थितिमा इस्टइण्डिया-कम्पनीका ब्रिटिश 'गभर्नर' वारेन् हेस्टिङ्सबाट प्राप्त हुनुपर्ने प्रार्थना-पत्रको उत्तरको प्रतीक्षा नै नगरी राजा पृथ्वीनारायण शाहले तराईक्षेत्रमा रहेका आफ्ना सेनापति 'बख्सी' अभिमान सिंह तथा सरदार पारथ भण्डारीलाई तराईतर्फबाटै चौदण्डी राज्यको राजधानी अम्बरपुर माथि आक्रमण गर्न जानू भनी आदेश जारी गरिदिए(बाबुराम आचार्य-नेपालको संक्षिप्त वृत्तान्त, संस्करण: द्वितीय(परिष्कृत एवं परिवर्द्धित) वि.सं. २०६३, पृ. १९०)।

राजा कर्ण सेन पहिले नै आश्रय लिन विजयपुर पुगेपनि चौदण्डी राज्यका रक्षाका लागि रहेका राजा र दिवानका सैनिकहरु एवं स्थानीय खम्बूहरुले पुगनपुन ११ महिनाजतिको नेपाली सेनासँग लडेका थिए। चौदण्डी राज्यको लडाई अत्यन्त संघर्षपूर्ण एवं रोमांचक रहेका थिए। युद्धमा कुशल नेतृत्वका प्रभाव सफलताको सच्चा सहयोगी रहेको छ। राजा कर्ण सेनको दुर्बलता र वैकल्पिक नेतृत्वको अभावले सफल हुन सकेन। यसरी १६ जुलाई १७७३ का दिन सशक्त प्रयाशपछि चौदण्डी राज्यमाथि नेपाली सेनाको वर्चस्व कायम भयो। तर, क्रान्तिपछि प्रतिक्रान्तिको त्रासले अभिमानसिंह बस्नेतले चौदण्डीका जनतालाई 'अघि तिमीहरु राजा कर्ण सेनका रैयत थियो। राजाका तर्फबाट तिमीहरु हाम्रा सैनिकहरुसँग लड्यो, तापनि तिमीहरुका राजा भागेका हुनाले अब हाम्रा रैयत भयो। तिमीहरुको घर-खेत, धन-दौलत सबै सुरक्षित छन भोगचलन गर्दै रहू। तिमीहरुका परम्परादेखि चलिआएका रीतिथितिमा रहू' भन्ने राजा पृथ्वीनारायण शाहको सन्देश थुम-थुम र प्रगन्ना-प्रगन्नामा कटुवालहरु पठाई कुलन लगाए(बाबुराम आचार्य-श्री ५ बडामहाराजा धिराज पृथ्वीनारायण शाहको संक्षिप्त जीवनी, संस्करण, दोस्रो २०६१, पृ. ४९९)।

गभर्नरको पत्रोत्तर

चौदण्डी राज्यमा नेपाली सैनिकहरुका उपस्थितिको जानकारी पटनामा रहेका ब्रिटिश पदाधिकारी जार्ज वेन्सिस्टार्टबाट पाएपछि 'गभर्नर' वारेन् हेस्टिङ्सले १७ मई १७७३ का पत्रको उत्तर दिँदै पृथ्वीनारायण शाहलाई ३० अक्टुबर, १७७३ का दिन जुन पत्र लेखेका थिए, त्यसको सारांश यस्तो थियो—

--तपाईंले पठाएका मानिसहरुले म बनारसका लागि हिँडन ठीक परेको बेलामा मलाई भेटेका थिए। त्यसैले मैले तिनीहरुलाई मलाई पटनामा भेट गर्नु भनेको थिएँ। तर, तिनीहरु मलाई पटनामा भेटन कहिल्यै आएनन्। ... पूर्वमा बंगालको दिनाजपुरदेखि पश्चिममा हरिद्वारसम्मका भूभागहरुमा प्रतिवर्ष सन्यासीहरु लूटपाट मचाउने गर्दछन्। तिनीहरुलाई कडाइका साथ नियन्त्रण गरिदिनु('क्यालेण्डर अफ पर्सियान करेस्पण्डेन्स' जिल्द ४, पृ. १०९)। ... विश्वासपात्र प्रतिनिधि कलकत्ता पठाई दिनु। उनीहरु आएपछि तपाईंले पठाएका पत्रका विषयमा आवश्यक कारवाई गर्नेछु('क्यालेण्डर अफ पर्सियान करेस्पण्डेन्स' जि. ४, पृ. ११०)।

पृथ्वीनारायणको पत्रोत्तर

सन् १७७४, जनवरी १४ का दिन पृथ्वीनारायण शाहले गभर्नरको पत्रको उत्तर पठाएका थिए। यस पत्रोत्तरको सारसंक्षेप निम्नानुसार रहेको पाइन्छ :- "तराई क्षेत्रहरुमा ओहोर-दोहोर गर्ने नागा सन्यासीहरु गण्डकी नदीलाई पार गरेर पूर्वतिर आउँदा मेरो अधिकारक्षेत्रभन्दा बाहिर रहेको बेतिया प्रदेशतिरबाटै पूर्वतर्फ अघि बढ्ने भएकाले हतियारधारी यस्ता नागा सन्यासीहरुलाई पूर्वतर्फ बढ्नबाट रोक्न अहिलेको अवस्थामा म सर्वथा असमर्थ रहेको छु। तपाईंहरुबाट समुचित अनुमति प्राप्त भएमा मात्र हाम्रा सैनिकहरुलाई बेतियासम्म पठाउन सम्भव हुनेछ र त्यस अवस्थामा मात्र त्यस्ता लडाका सन्यासीहरुले कहिल्यै पनि गण्डकी नदीलाई पार गरेर पूर्वतर्फ बढ्न पाउने छैनन्। यसपछि मात्र यस्ता नागा सन्यासीका उपद्रवहरु त्यस क्षेत्रमा सदाको निमित्त समाप्त हुनेछन्।" (बाबुराम आचार्य-चीन, तिब्बत र नेपाल, संस्करण प्रथम, प्रकाशन मिति २०५९ वि.सं. पृ. ११३)। पटना कौन्सिलका प्रमुख जर्ज वेन्सिस्टार्टको आदेशमा मैले एकचोटि ब्रिटिश कारखाना लुट्दै हिँडेका सन्यासीहरुलाई कडा दण्ड दिएको थिए (बाबुराम आचार्य-श्री ५ बडामहाराजा धिराज पृथ्वीनारायण शाहको संक्षिप्त जीवनी, संस्करण, दोस्रो वि.सं. २०६१, पृ. ४२१)। पृथ्वीनारायण शाहसम्म गभर्नरको पत्र सोझै आउँदैनथ्यो, पटनामा रहेका ब्रिटिश अधिकारी मार्फत आउने र यस समयमा यहाँका ब्रिटिश अधिकारी जार्ज वेन्सिस्टार्ट रहेका हुनाले यिनले गभर्नरको पत्रका साथ आफ्नो आदेश-पत्र पनि पठाई रहेका थिए(बाबुराम आचार्य-श्री ५ बडामहाराजा धिराज पृथ्वीनारायण शाहको संक्षिप्त जीवनी, संस्करण, दोस्रो वि.सं. २०६१, पृ. ४३०)।

पृथ्वीनारायण शाह ब्रिटिशका आदेशपालक

ब्रिटिश गभर्नरको माथि लेखिएबमोजिमको(पूर्वमा बंगालको दिनाजपुरदेखि पश्चिममा हरिद्वारसम्मका भूभागहरुमा प्रतिवर्ष सन्यासीहरु लूटपाट मचाउने गर्दछन्। तिनीहरुलाई कडाइका साथ नियन्त्रण गरिदिनु) आदेश-पत्र आएपछि हतियारधारी नागा सन्यासीहरुको दमन गर्नका निमित्त अभिमान सिंह बस्नेतलाई उनले अज्ञा-पत्र पठाए। सन् १७७३ को दिसम्बरमा अभिमान सिंह बस्नेतले नेपाली सैन्य दल लगि महोत्तरीमा नै पाँच सयजति वैरागी सन्यासीहरुको दलको बडो निर्दयतासित उनले एकएक गरी खतम गराएका थिए(बाबुराम आचार्य-श्री ५ बडामहाराजा धिराज पृथ्वीनारायण शाहको संक्षिप्त जीवनी, संस्करण, दोस्रो वि.सं. २०६१, पृ. ४२०-२१, ५५४)। पृथ्वीनारायण शाह ब्रिटिशको आदेशहरुको पालन बडो निष्ठाको साथ गर थियो।

विजयपुरको राजधानीमा नेपाली सेना

पृथ्वीनारायण शाह केही महिनासम्म त यस पत्रको पत्रोत्तरको प्रतीक्षा गर्दै रहे, तर कुनै प्रत्युत्तर नपठाउँदा चौदण्डी राज्यको राजधानी र यस राज्यका पहाडी भेगहरुमा स्थापित भएको आफ्नो अधिकारमा ब्रिटिश ईस्ट इण्डिया कम्पनी सरकारले मौन समर्थन जनाएको अनुमान गरी अब यिनी तत्कालै विजयपुर राज्यमा पनि अधिकार स्थापित गर्न भनी कस्सिए। राजा कर्ण सेन र चौतारा बुद्धिकर्ण राय दुवै जना यति बेला राज्यको राजधानी विजयपुरमा नै बसिरहेका थिए। राजधानी विजयपुरमा नेपाली सैनिकहरुको आक्रमण अब अवश्यम्भावी छ भन्ने त यस राज्यका प्रायः सबैले नै अनुमान गरिसकेका थिए। तर वर्षादको याम शुरु भैसकेकोले अब दुई-तीन महिनासम्मलाई निश्चिन्त भएर बसिरहेका थिए। सन् १७७४, जून १८ मा पृथ्वीनारायण शाहको आदेशानुसार सरदार रामकृष्ण कुँवर अरुण नदीलाई पार गरेर नेपाली सैनिकहरुको नेतृत्व गर्दै पाहाडैपाहाड चैनपुर-प्रदेशमा दाखिल भए। पृथ्वीनारायण शाहकै निर्देशन अनुसार बख्सी अभिमानसिंह बस्नेतको नेतृत्वमा मध्यवर्षादमा नै नेपाली सैनिकहरुले विजयपुर राज्यको राजधानीमा अप्रत्याशितरूपमा जोडदार आक्रमण गरिदिए। एक्कासि हमला गर्दा पनि २९ दिनसम्म घोर-घमासान लडाई भए। पचासी जनाजतिको ज्यान गयो भन्ने लगभग यति नै सैनिक घाइते भए। त्यसपछि राजा कर्ण सेन र यिनका मन्त्री चौतारा

बुद्धिकर्ण राई पनि रातारात हात्तीमा सवार भई त्यहाँबाट भागेर दलबल सहित सिक्किमतिर लागे । यसरी १७ जुलाई १७७४ को विजयपुर राज्यको राजधानीसम्ममा नेपाली सेनाको अधिकार भयो ।

चौदण्डी र विजयपुर राज्य सम्बन्धि गभर्नरका पत्र

पुर्णियाँमा रहेका ब्रिटिश पदाधिकारी डुकारेलले पनि तुरुन्तै नेपाली सेनाले विजयपुर राज्यमा अधिकार गरेको समाचार गभर्नरकहाँ पठाएका थिए । १० अगस्त, १७७४ का दिन गभर्नरले पृथ्वीनारायण शाहका नाममा जो पत्र लेखेका थिए त्यसको सारांश यस्तो थियो –“विजयपुरका राजाको हत्यारालाई समात्ने विषयमा तपाईंले लेख्नुभएको एक पत्र गत वर्ष प्राप्त भएको थियो । त्यस पत्रको उत्तर पनि तपाईंका वकीलका हात दिइएको थियो । चौदण्डी र विजयपुरमा तपाईंको फौजले अधिकार गर्‍यो भन्ने खबर अहिले आएको छ । ती दुवै राज्यहरु बिहार प्रान्तका भाग हुन् । कम्पनीको सरकार र तपाईंका बीचमा राम्रो सम्बन्ध कायम रहि रहनु आवश्यक छ । त्यसैले ती (चौदण्डी र विजयपुर)राज्यहरुबाट आफ्ना फौज हटाउनुहोला भन्ने आशा गर्दछु” (‘क्यालेण्डर अफ पर्सियान करेस्पण्डेन्स’ जि. ४, पृ.११९-२०) ।

चौदण्डी र विजयपुरमा पनि मकवानपुर जस्तै भेद-भाव

पृथ्वीनारायण शाहले चौदण्डी तथा विजयपुर राज्यहरुमा पनि मकवानपुर राज्यसँग मिल्दाजुल्दा अदालत स्थापित गरेका थिए(बाबुराम आचार्य-श्री ५ बडामहाराजा धिराज पृथ्वीनारायण शाहको संक्षिप्त जीवनी, संस्करण दोस्रो वि. सं.२०६१, पृ.४५२) ।

पृथ्वीनारायण शाहको गभर्नर जनरललाई पत्रोत्तर

सन् १७७४, अक्टूबर २० का दिन वारेन् हेस्टिङ्स गभर्नर जनरल भएका थिए(बाबुराम आचार्य-श्री ५ बडामहाराजा धिराज पृथ्वीनारायण शाहको संक्षिप्त जीवनी, संस्करण, दोस्रो वि.सं.२०६१, पृ.४२४) । ब्रिटिश ईष्ट इण्डिया कम्पनीका गभर्नर जनरल वारेन् हेस्टिङ्सको उपर्युक्त कडिकडाउ पत्र प्राप्त हुनासाथ यिनले आफ्ना अर्का एक जना विश्वस्त दूत सुब्बा दीनानाथ उपाध्यायलाई कलकत्तातर्फ रमाना गराइदिए(बाबुराम आचार्य-नेपालको संक्षिप्त वृत्तान्त, संस्करण द्वितीय(परिष्कृत एवं परिवर्द्धित), प्रकाशन वि.सं.२०६३, पृ. १९५) । सन् १७७४, नवम्बर २८ को पृथ्वीनारायण शाहले गभर्नर जनरलका पत्रको जुन उत्तर दिएका थिए त्यसको सारांश यस प्रकारको थियो –“मकवानपुर आदिका विषयमा मैले मालवाजवी तपाईंलाई जसरी बुझाउँदै आएको छु त्यसै गरी चौदण्डी र विजयपुरका विषयमा पनि बुझाउन म तयार छु । यसबाट कम्पनीलाई केही हानि छैन । मेरा शत्रुहरुले मेरा विरुद्ध सुनाएका चुक्लीका आधारमा मेरा विषयमा गलत धारणा बनाउनु हुने छैन भन्ने आशा मैले लिएको छु । मैले पठाएका एक जना वकील अहिले दिनाजपुरमा छन् । अर्का वकील दीनानाथ उपाध्यायलाई पठाउँदै छु । तपाईंले यिनीहरुलाई मेरा प्रतिनिधिका रुपमा स्वीकार गर्नुहुनेछ भन्ने मलाई विश्वास छ”(‘क्यालेण्डर अफ पर्सियान करेस्पण्डेन्स’ जि. ४, पृ.२५८, बाबुराम आचार्य-श्री ५ बडामहाराजा धिराज पृथ्वीनारायण शाहको संक्षिप्त जीवनी, पृ.४२४) ।

यस समयमा ब्रिटिश ईष्ट इण्डिया कम्पनी र पूणाका मराठाका बीचमा युद्धको बादल मडिरिइरहेको थियो र युद्ध अनिवार्य भइसकेको थियो । यस युद्धकालमा चौदण्डी र विजयपुरको तिरो लिएर गभर्नर जनरल नेपालीसित विरोध गर्न अधि सन्ने छैनन् भन्ने कुराको निश्चय पृथ्वीनारायण शाहलाई थियो । यस कारण पटनाको बाटो गरी जलमार्गद्वारा पूर्णिया पुगी वृहस्पति पण्डितलाई साथ लिई मालदहको बाटो हुँदै कलकत्ता पुगी गभर्नर जनरलसित भेट गरी चौदण्डी र विजयपुरको दीवानीको लागि गभर्नर जनरलका नामको अर्जी-पत्रका साथ सुब्बा दीनानाथ उपाध्यायलाई पृथ्वीनारायण शाहले हिँडाइहाले(बाबुराम आचार्य-श्री ५ बडामहाराजा धिराज पृथ्वीनारायण शाहको संक्षिप्त जीवनी, पृ.४२४-२५) ।

पृथ्वीनारायण शाहलाई ब्रिटिश अधीन्ता स्वीकार्य

चौदण्डी र विजयपुर राज्यहरुको जहाँसम्म सन्दर्भ छ, पृथ्वीनारायण शाहले आफै कबोल गर्छ कि मकवानपुरका विषयमा मैले मालवाजवी तपाईंलाई जसरी बुझाउँदै आएको छु त्यसै गरी चौदण्डी र विजयपुरका विषयमा पनि बुझाउन म तयार छु । यसबाट कम्पनीलाई केही हानि छैन । मेरा शत्रुहरुले मेरा विरुद्ध सुनाएका चुक्लीका आधारमा मेरा विषयमा गलत धारणा बनाउनु हुने छैन भन्ने आशा मैले लिएको छु । यो कबोल-पत्र नै प्रमाणित गर्द छ कि मकवानपुर, चौदण्डी र विजयपुर राज्यहरु पृथ्वीनारायण शाहको विजित भू-भाग थिएन । यस कुरोले साबित गर्द छ कि नेपालका महाजारा ब्रिटिश ईष्ट इण्डिया कम्पनी सरकारका अधीन दरभंगाका महाराजा, पूर्णियाँका महाराजा, बेतियाका महाराजा आदि जस्तै सर्वोच्च स्तरका जमिन्दार थिए । नेपाली इतिहासकारहरुले पृथ्वीनारायण शाह ब्रिटिश साम्राज्यसँग लडेर नेपाल राज्यको निर्माण गरेको जस्तो नाटकीय दृष्य आफ्नो इतिहासमा उपस्थित गरेका छन्, त्यो पूर्णतया कल्पित र झुठो लक्षित छ ।

कम्पनीद्वारा पृथ्वीनारायणलाई चौदण्डी र विजयपुरको पनि दीवानी अधिकार

कम्पनी सरकारसँग चौदण्डी र विजयपुर राज्यहरुका ‘दीवानी अधिकार’को टुङ्गो लगाउन गभर्नरका नामको अर्जी-पत्रका साथ पृथ्वीनारायण शाहले सुब्बा दीनानाथ उपाध्यायलाई नै कलकत्ता पठाएका थिए । मकवानपुर राज्यको ‘दीवानी अधिकार’ लिनको लागि कम्पनीसँग सम्झौता गर्नका निम्ति पृथ्वीनारायण शाहले अधिकार प्राप्त प्रतिनिधिको रुपमा आवश्यक कागज-पत्रका साथ सुब्बा दीनानाथ उपाध्यायलाई नै खटाएका थिए ।

कम्पनी सरकारका गभर्नर जनरल वारेन् हेस्टिङ्सले सुब्बा दीनानाथ उपाध्यायलाई नेपाल सरकारका वास्तविक दूत मानेर यिनको समुचित स्वगत सत्कार गरी चौदण्डी तथा विजयपुर राज्यहरुका ‘दीवानी अधिकार’ सम्बन्धी समस्यालाई व्यावहारिक रुपमा राम्रैसँग सुल्झाइदिएका थिए(बाबुराम आचार्य- नेपालको संक्षिप्त वृत्तान्त, संस्करण द्वितीय(परिष्कृत एवं परिवर्द्धित), प्रकाशन वि.सं.२०६३, पृ. २२०) ।

चौदण्डी र विजयपुरमा पनि मकवानपुर जस्तै अदालत

पृथ्वीनारायण शाहले चौदण्डी तथा विजयपुर राज्यहरुमा पनि मकवानपुर राज्यसँग मिल्दाजुल्दा अदालत स्थापित गरेका थिए(बाबुराम आचार्य-श्री ५ बडामहाराजा धिराज पृथ्वीनारायण शाहको संक्षिप्त जीवनी, संस्करण दोस्रो वि. सं.२०६१, पृ.४५२) ।

पृथ्वीनारायण शाहका जमिन्दारी क्षेत्र

पृथ्वीनारायण शाहले मकवानपुर, चौदण्डी र विजयपुर राज्यहरुका दीवानी अधिकार ब्रिटिश ईष्ट इण्डिया कम्पनीबाट पाएका थिए । मकवानपुर राज्य पूर्व कमला नदीदेखि पश्चिम चितवन माडीको ठोरीनाकासम्म र उत्तर लामीडाँडा, ललितपुरदेखि दक्षिण रक्सौल, जयनगरसम्म फैलिएको

थियो(प्रा.डा.राजाराम सुवेदी-नेपालको तथ्य इतिहास, संस्करण दोस्रो २०६५, पृ.१३९) । मकवानपुर राज्य अन्तर्गतका वर्तमान जिल्लाहरु चितवन माडीको ठोरीनाकासम्म, मकवानपुर, सिन्धुली, पर्सा, बारा, रौतहट, सर्लाही, धनुषा, महोत्तरी आदि भू-भाग समावेस थिए(देवी प्रसाद शर्मा-आधुनिक नेपालको इतिहास, छैठौँ संस्करण २०५९, पृ.५४) ।

चौदण्डी राज्य पूर्व कोशी नदीदेखि पश्चिम कमला नदीसम्म र उत्तर हिमालयदेखि दक्षिण जयनगरदेखि भीमनगरसम्म फैलिएको थियो(प्रा.डा.राजाराम सुवेदी-नेपालको तथ्य इतिहास, संस्करण दोस्रो २०६५, पृ.१३९) । चौदण्डी राज्य अन्तर्गत वर्तमान जिल्लाहरु सोलुखुम्बु, सँखुवासभा, रामेछाप, ओखलढुङ्गा, खोटाङ्ग, भोजपुर, उदयपुर, सिरहा, सप्तरी पर्दथे(प्रा.डा.सुरेन्द्र के.सी.-प्राचीन तथा मध्यकालीन नेपाल, दोस्रो संस्करण : २०५८, पृ.२३४) ।

विजयपुर राज्य पूर्व मेची नदीदेखि पश्चिम कोशी नदीसम्म र उत्तर भोट देश(तिब्बत)देखि दक्षिण भीमनगर, जोगबनी, ठाकुरगंजसम्म फैलिएको थियो(प्रा.डा.राजाराम सुवेदी-नेपालको तथ्य इतिहास, संस्करण दोस्रो २०६५, पृ.१४०) । विजयपुर राज्य अन्तर्गत वर्तमान ताप्लेजुङ्ग, तेह्रथुम, पाँचथर, धनकुटा, इलाम, भुपा, मोरङ्ग र सुनसरी पर्दथे(डा.सुरेन्द्र के.सी.-प्राचीन तथा मध्यकालीन नेपाल, दोस्रो संस्करण : २०५८, पृ.२३४) ।

भौगोलिक अवस्थिति

हिमाली प्रदेश :- समुद्री सतहबाट ३६४८ मीटरदेखि माथिको स्थलखण्ड हिमाली प्रदेश हो(डा.पीताम्बर लाल यादव-आधुनिक नेपाल, प्रथम संस्करण : २०६८ पृ.२) । विश्वका सब भन्दा अग्ला ८,८४८ मीटर हिमशिखर सगरमाथा चौदण्डी राज्यमा पर्दछ । विश्वको सर्वोच्च शिखरको नाम जर्ज एभरेष्टको नाउँबाट सन् १८५६(वि.सं.१९१३) मा माउण्ट एभरेष्ट राखिएको हो भने नेपालीमा यसको नाउँ 'सगरमाथा' इतिहास शिरोमणि बाबुराम आचार्यले सन् १९५६ (वि.सं.२०१३)मा राखेका छन् ।

विश्वका दोस्रो अग्ला हिमशिखर कञ्चनजङ्घा विजयपुर राज्यमा पर्दछ । सधैं हिउँ जमिरहने यस प्रदेशमा खेती योग्य जग्गा नगन्य छ भने यस क्षेत्रका बासीहरु जाडोमा घुमन्ते जीवन बिताउँ छन् । हिमाली प्रदेशको बासीन्दालाई तिरो तिर्नु पर्दैनथ्यो । तर सौगात(ट्रिब्यूट) भेटी चढाउनु पर्दथ्यो ।

पहाडी प्रदेश:-

समुद्री सतहबाट ९१४ मीटरदेखि ३६४८ मीटर अर्थात हिमाली प्रदेशसम्मको क्षेत्र पहाडी प्रदेश हो(डा.पीताम्बर लाल यादव-आधुनिक नेपाल, प्रथम संस्करण : २०६८ पृ.२) । पहाडी प्रदेशमा खेति योग्य जग्गा कम मात्रामा भए र खेती गर्न पनि कठिन हुनाले तिरो तिर्नु पर्दैनथ्यो । तर सौगात(ट्रिब्यूट) भेटी चढाउनु पर्दथ्यो ।

तराई प्रदेश:-

समुद्री सतहदेखि ९१४ मीटरसम्मको क्षेत्र तराई प्रदेश हो (डा.पीताम्बर लाल यादव-आधुनिक नेपाल, प्रथम संस्करण : २०६८ पृ.२) । यस क्षेत्रलाई यसको भूआकृति, भौगोलिक अवस्था र सामाजिक-राजनैतिक आधारमा वर्गीकरण गरिएको छ । भौगोलिक रूपले तराईलाई (१) भित्री तराई (Inner Terai) र (२) बाहरी तराई(Outer Terai) गरी दुई प्रदेशमा आ-आफ्ना विशिष्ट चरित्रका आधारमा विभाजित गरिएको छ । यी दुई औटै प्रदेशलाई तराई भनिएको छ ।

(१) भित्री तराई(Inner Terai)

समुद्री सतहबाट ३०० मीटरदेखि ९१४ मीटरसम्म उचाईमा रहेको क्षेत्र भित्री तराई भागमा पर्दछ । भित्री तराई प्रदेशका जङ्गलमा हात्ती प्रशस्त हुने हुनाले हात्तीखेदा शुल्क र हात्ती विक्रीबाट पनि निकै आमदानी हुन्थ्यो । मुगलकाल र ब्रिटिश ईष्ट इण्डिया कम्पनीको दीवानीकालमा भित्री तराई प्रदेशको वापत प्रतिवर्ष हात्ती तिरो(कर) तिर्नु पर्दथ्यो ।

(२) बाहरी तराई (Outer Terai)

समुद्री सतहदेखि ३०० मीटरसम्म उचाईमा रहेको बाहिरी तराई दक्षिण भागमा अवस्थित छ । यो भाग पनि बिलकुलै समथर नभई दक्षिण तर्फ होचिदै गएको छ(शिव प्रसाद रिजाल, हृदयलाल कोईराला-नेपाल, बङ्गलादेश र भारतको भूगोल, संस्करण : २०६१, पृ.०९) । बाहिरी तराई प्रदेशमा धनहर जमीन धेरै उपजाव हुँनाले 'मालवाजवी' अर्थात मालपोतबाट प्रशस्त आय हुँदा तिरो तिर्नु पर्दथ्यो(बाबुराम आचार्य-श्री ५ बडामहाराजा धिराज पृथ्वीनारायण शाहको संक्षिप्त जीवनी, संस्करण, दोस्रो वि.सं.२०६१, पृ.९२) ।

समुद्री सतहबाट करीब ६० मीटर अग्लो विजयपुर राज्यको केचनाकलन(वर्तमान भुपा जिल्लामा) तथा ८,८४८ मीटर विश्वका सब भन्दा अग्ला हिमशिखर चौदण्डी राज्यको सगरमाथा(वर्तमान सोलुखुम्बु जिल्लामा) फ्री लैण्डका सब भन्दा निम्न तथा उच्च क्षेत्र हुन् ।

भोट देश (तिब्बत)

जेमे नदी

मेची नदी

बेतीया

पूर्णिमा

(पृथ्वीनारायण शाहकालीन नेपाल)